

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДЕНИСЮК МАР'ЯНА МИХАЙЛІВНА

УДК 340:343.541

**ДИСЕРТАЦІЯ
НАСИЛЬСТВО В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

081 – Право

08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів та текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М. М. ДЕНИСЮК

Науковий керівник
Сорока Світлана Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2025

АНОТАЦІЯ

Денисюк М.М. Насильство в шкільному середовищі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2025.

У дисертації проведено комплексне дослідження явища насильства в шкільному середовищі та його кримінологічний аспект прояву.

Проаналізовано наукові підходи до розуміння насильства в шкільному середовищі, яке має багатовимірну природу та охоплює фізичні, психологічні, соціальні й правові аспекти. Визначено еволюцію наукового осмислення цього явища – від фізичного примусу до аналізу соціокультурних та правових механізмів.

З'ясовано, що дослідження шкільного розпочалося у середині ХХ століття, зокрема у 1970 році, у контексті вивчення булінгу; раніше це явище позначалося як хуліганство. Встановлено, що сучасний підхід до вивчення насильства в шкільному середовищі враховує його системний характер, вплив соціального середовища, міжособистісних взаємин та культурних норм.

Запропоновано розглядати етапи розвитку насильства в шкільному середовищі таким чином: I етап (1972–1988 роки). Дослідження механізмів групової агресії – мобінгу. Аналіз форм, видів і причин шкільної агресії. Запровадження першої програми профілактики булінгу в навчальних закладах. II етап (1989 – середина 1990-х років) – активізація міжнародних досліджень у зарубіжних країнах. III етап (середина 1990-х – 2004 роки) – увага до явища булінгу, розподіл ролей та механізмів його розвитку. IV етап (2004–2009 роки) – вплив сучасних технологій на поведінку учнівської молоді, дослідження феномену онлайн-цькування (кібербулінгу). V етап (2010–2018 роки) – посилення проблеми шкільного насильства в навчальних закладах по всьому світу. VI етап (2018 р. – сьогодні) – прийняття законодавства, яке регулює відповідальність за булінг (цькування) в шкільному середовищі. Обґрунтовано доцільність

розмежування загального поняття насильства в шкільному середовищі та булінгу як його окремого виду, що має характерні риси та механізми прояву. Встановлено, що сучасний етап розвитку проблематики (з 2018 р. – сьогодні) охоплює новітні тенденції в дослідженні та регулюванні булінгу, включаючи прийняття законодавчих актів, формування судової практики, а також вплив кризових ситуацій (пандемії COVID-19 та війни) на динаміку шкільного насильства, зокрема кібербулінгу.

Розроблено авторське розуміння насильства у шкільному середовищі, яке позиціоновано як суспільно-небезпечну дію або бездіяльність, яка має на меті завдати шкоди фізичного, психологічного, економічного, сексуального характеру, відбувається між учнями або за участю педагогічних працівників чи інших учасників освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти, на його території або в контексті освітнього процесу, в тому числі у цифровому просторі. Під поняттям «булінг» позиціоновано психологічне, фізичне, економічне або сексуальне насильство, а саме всі умисні діяння (дії або бездіяльність), зокрема із використанням засобів електронних комунікацій, які вчинені особою (особами) стосовно дитини, з котрою вони є учасниками одного колективу, чи дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків.

Встановлено, що насильство в шкільному середовищі є одним із проявів загального насильства в суспільстві. До основних форм насильства в шкільному середовищі належать фізичне, економічне, сексуальне та психологічне насильство. Його прояви можуть включати такі види, як булінг, кібербулінг, дискримінація за будь-якими ознаками, а також гендерно зумовлене насильство. Запропоновано виокремити окремий вид насильства, який можна визначити як «насильство в шкільному середовищі на окупованих територіях», яке має специфічні форми, пов'язані з примусом до навчання за чужими освітніми програмами, дискримінацією за мовною та національною ознакою, а також психологічним тиском. Встановлено, що такі явища порушують права дітей на

освіту та безпеку, що потребує комплексного аналізу й вироблення механізмів запобігання. На окупованих територіях зафіксовані документально підтверджені випадки насильства в школах з боку окупаційної адміністрації, зокрема примусове навчання за чужою освітньою програмою, дискримінація за мовною чи національною ознакою, а також психологічний тиск на учнів і вчителів, що підтверджується звітами Amnesty International, Human Rights Watch, аналітиками та журналістськими матеріалами. Ці фактори створюють значні загрози для забезпечення права дітей на освіту та безпеку. У зв'язку з цим запропоновано вдосконалення Закону України «Про освіту», зокрема статті 57-1, яка повинна надавати додаткові гарантії безпеки в умовах особливих ситуацій, зокрема в умовах воєнного стану або на тимчасово окупованих територіях.

Представлено аналіз міжнародного досвіду регулювання шкільного насильства, який засвідчив відсутність єдиного визначення булінгу серед європейських країн та значні відмінності в правовому врегулюванні цієї проблеми. Досліджено досвід таких країн: європейські – Норвегія, Швеція, Фінляндія, Велика Британія, Іспанія, Італія, Чехія, Португалія, Греція, Угорщина, Чорногорія, Польща, Румунія; північноамериканські – США, Канада; азійські – Японія, Південна Корея (Республіка Корея), Філіппіни, Індія, Сінгапур; африканські – Південна Африка; а також Ірландія. Встановлено, що ефективною є канадська модель, яка передбачає обов'язок учнів повідомляти про випадки булінгу незалежно від їхнього статусу у ситуації насильства.

Проаналізовано офіційну статистику й судову практику у справах щодо булінгу та виявлено проблему притягнення до адміністративної відповідальності за дане правопорушення через закінчення строків накладення адміністративного стягнення, що може сприяти повторному вчиненню. Окремі аспекти насильства в шкільному середовищі, зокрема кібербулінг, не мають чіткого правового регулювання, що ускладнює боротьбу з ними. Для розкриття проблеми насильства в шкільному середовищі варто враховувати: стан та рівень вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніх, учнями ЗЗСО, та вплив зовнішніх факторів на їх розвиток у віці 14-18 років. До таких ми відносимо: соціально-

економічні умови (матеріальне забезпечення сім'ї, рівень добробуту, зайнятість батьків); криміногенне середовище (стани кримінальних правопорушень та поширення насильства між однолітками, залучення підлітків до протиправної діяльності); військові, політичні та соціальні зміни (збройний конфлікт, вимушене переселення, посттравматичний синдром у дітей та дорослих, реформи, підліткові протести, масові хвороби чи карантин). Також з'ясовано, що рівень насильства в шкільному середовищі значною мірою залежить від соціальних чинників, які впливають на життя суспільства та загальний криміногенний рівень у державі. Під час повномасштабного вторгнення можна простежити певні аспекти цієї проблеми, зокрема через аналіз судової практики, гарячі лінії, звіти освітнього омбудсмена, поліції та громадських організацій.

Проаналізовано чинники, що сприяють насильству з боку педагогів, зокрема використання авторитарних методів управління, низький рівень професійної етики, професійне вигорання та зловживання владними повноваженнями. Визначено основні причини агресії серед дітей, серед яких боротьба за лідерство, зіткнення субкультур, заздрощі, соціальна ізоляція та агресивність. Серед поширених форм булінгу виділяють соціальне відторгнення, розповсюдження неправдивих чуток, принизливі коментарі щодо зовнішності, образливі онлайн-повідомлення та висміювання.

Визначено кримінологічний портрет особи, що вчиняє насильство в шкільному середовищі: ним є учень, тобто малолітня або неповнолітня особа, в інших випадках такою особою може бути повнолітня особа, зокрема вчитель, директор або інший допоміжний персонал навчального закладу. Встановлено дві основні групи: учнів-агресорів та педагогів, які можуть застосовувати насильницькі методи виховання.

Запропоновано авторське розуміння поняття жертви насильства в освітньому середовищі як малолітньої чи неповнолітньої особи, яка постраждала від булінгу, кримінального правопорушення чи іншої протиправної поведінки в школі. Це визначення дозволяє комплексно оцінити проблему та сприяти її розробці. Окреслено характеристики жертв насильства та запропоновано їхню

типологію (пасивні, агресивні, хронічні жертви, жертви-кривдники).

Визначено ключові напрями удосконалення механізмів державного впливу на зниження рівня насильства у школах: оновлення законодавчої бази, розроблення освітніх програм для педагогів, запровадження превентивних заходів, створення додаткових ресурсів підтримки (гарячі лінії, психологічна допомога).

Обґрунтовано необхідність вдосконалення спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на профілактику насильства, зокрема проведення правопросвітницьких заходів, посилення міжвідомчої взаємодії, впровадження посад шкільних офіцерів безпеки. Виявлено правові прогалини у регулюванні відповідальності педагогів за насильницькі дії, що потребують змін. Пропонується внести зміни і доповнення до певних норм, які б удосконалили практику реагування та подолання цієї проблеми. Зокрема, йдеться про статті 127, 156, 166 Кримінального кодексу України та Закону України «Про освіту», зокрема статті 53.

Проаналізовано віктимологічну профілактику насильства, яка передбачає мінімізацію ризиків віктимізації школярів, підвищення рівня безпеки у навчальних закладах та створення програм підтримки жертв насильства. Визначено важливість залучення громадських організацій до розв'язання проблеми шкільного насильства та розширення міжнародного співробітництва у сфері захисту прав дітей.

Ключові слова: агресія, булінг, домашнє насильство, жорстокість, кібербулінг, кримінальне правопорушення, неповнолітні, насильницькі злочини, освіта, права дитини, правова поведінка, суб'єкти навчального процесу, шкільне насильство, воєнний стан, глобалізоване суспільство.

ABSTRACT

Denysiuk M. M. Violence in the school environment. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. – Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2025.

The scientific approaches to understanding violence in the school environment have been analyzed, revealing its multidimensional nature that encompasses physical, psychological, social, and legal aspects. The evolution of the scientific comprehension of this phenomenon has been traced – starting from physical coercion to the analysis of sociocultural and legal mechanisms.

It has been clarified that research on school violence began at the start of the 20th century (1970) within the context of bullying, previously referred to as hooliganism. It has been established that the modern approach to studying violence in the school environment considers its systemic nature, the influence of the social environment, interpersonal relationships, and cultural norms.

The stages of development of violence in the school environment have been proposed as follows. Stage I (1972–1988): Study of mechanisms of group aggression – mobbing. Analysis of forms, types, and causes of school aggression. Implementation of the first bullying prevention program in educational institutions. Stage II (1989 – mid-1990s): Activation of international research in foreign countries. Stage III (mid-1990s – 2004): Focus on the phenomenon of bullying, including the allocation of roles and mechanisms of its development. Stage IV (2004–2009): Influence of modern technologies on students' behavior and research on the phenomenon of online bullying (cyberbullying). Stage V (2010–2018): Intensification of the issue of school violence in educational institutions worldwide. Stage VI (2018 – present): Adoption of legislation regulating accountability for bullying in the school environment. It has been substantiated that it is advisable to differentiate between the general concept of violence in the school environment and bullying as a specific type, which has distinctive characteristics and mechanisms of manifestation. It has been established that the modern stage of the problem's development (2018 – present) encompasses new trends in the study and regulation of bullying, including the adoption of

legislative acts, formation of judicial practices, and the influence of crisis situations (such as the COVID-19 pandemic and war) on the dynamics of school violence, particularly cyberbullying.

An author's definition of violence in the school environment has been developed, positioning it as a socially dangerous action or inaction aimed at causing harm of a physical, psychological, economic, or sexual nature. This violence occurs between students or involves pedagogical staff or other participants in the educational process within institutions of general secondary education, on their premises, or in the context of the educational process, including in the digital space. The concept of «bullying» is understood as psychological, physical, economic, or sexual violence, specifically deliberate acts (actions or inaction), including those using electronic communications, committed by individuals against a child within the same collective or by a child against another member of the same collective, which violate the rights, freedoms, legal interests of the victim, and/or hinder the fulfillment of their legally defined responsibilities

It has been established that violence in the school environment is one manifestation of overall violence in society. The primary forms of violence in schools include physical, economic, sexual, and psychological violence. Its manifestations can encompass bullying, cyberbullying, discrimination based on various characteristics, as well as gender-based violence. A distinct type of violence has been identified, which can be described as «violence in the school environment in occupied territories.» This type includes specific forms such as coercion to study under foreign educational programs, discrimination based on language and nationality, and psychological pressure. It has been determined that such phenomena violate children's rights to education and safety, necessitating a comprehensive analysis and the development of prevention mechanisms. Documented cases of violence in schools in occupied territories include coercive education under foreign curriculums, discrimination based on language or nationality, and psychological pressure on students and teachers. These are supported by reports from Amnesty International, Human Rights Watch, analysts, and journalistic investigations. These factors create significant threats to the right of children to education and safety. In this regard, improvements to Ukraine's Law «On Education» have been proposed, particularly Article 57-1, which should provide additional

safety guarantees in special circumstances, such as during martial law or in temporarily occupied territories.

The official statistics and judicial practice on bullying cases have been analyzed, revealing the issue of administrative liability for this offense due to the expiration of the time limits for imposing penalties, which may contribute to repeated offenses. Additionally, certain aspects of violence in the school environment, especially cyberbullying, lack clear legal regulation, complicating efforts to combat them. To properly address school violence, it is essential to consider the rate of criminal offenses committed by minors, students of general secondary education institutions, and the influence of external factors on their development at ages 14-18, including socio-economic conditions (family financial security, well-being, parental employment), the criminogenic environment (crime rates, peer violence, adolescent involvement in illegal activities), and military, political, and social changes (armed conflict, forced displacement, post-traumatic syndrome, reforms, youth protests, mass diseases, or quarantine). It has also been found that the level of school violence is largely influenced by social factors affecting society and the overall criminogenic situation in the country, and during the full-scale invasion, certain aspects of this issue can be observed through analyses of judicial practice, hotlines, reports from the education ombudsman, police, and public organizations. An analysis of international approaches to regulating school violence reveals the lack of a unified definition of bullying among European countries and significant differences in legal frameworks. Countries studied include Norway, Sweden, Finland, the United Kingdom, Spain, Italy, the Czech Republic, Portugal, Greece, Hungary, Montenegro, Poland, and Romania from Europe; the United States and Canada from North America; Japan, South Korea, the Philippines, India, and Singapore from Asia; South Africa from Africa; and Ireland. The Canadian model is noted as particularly effective, as it requires students to report bullying incidents regardless of their role in the situation.

The factors contributing to violence by educators have been analyzed, including the use of authoritarian management methods, low levels of professional ethics, occupational burnout, and abuse of authority. The primary causes of aggression among children have been identified, such as struggles for leadership, clashes between subcultures, envy, social

isolation, and inherent aggressiveness. Common forms of bullying include social exclusion, the spread of false rumors, derogatory comments about appearance, offensive online messages, and mockery.

The criminological profile of individuals who commit violence in the school environment has been identified. In most cases, the perpetrator is a student – either a minor or underage individual. However, in some instances, the aggressor may be an adult, such as a teacher, principal, or other school staff member. Two main groups have been established: student aggressors and educators who may use violent disciplinary methods.

An original understanding of the concept of a victim of violence in the educational environment has been proposed as a minor or underage individual who has suffered from bullying, a criminal offense, or other unlawful behavior at school. This definition allows for a comprehensive assessment of the issue and contributes to its further development. The characteristics of victims of violence have been outlined, and a typology has been suggested, categorizing them as passive victims, aggressive victims, chronic victims, and victim-perpetrators.

Key directions for improving state mechanisms to reduce violence in schools have been identified, including updating the legislative framework, educational programs for teachers, the introduction of preventive measures, and the creation of additional support resources such as hotlines and psychological assistance.

The need for improving specialized criminological measures aimed at violence prevention has been substantiated, including the organization of legal awareness campaigns, strengthening interdepartmental cooperation, and the introduction of school safety officer positions. Legal gaps in regulating educators' responsibility for violent actions have been identified, necessitating legislative changes. It is proposed to amend and supplement specific provisions to enhance response practices and address this issue, particularly concerning Articles 127, 156, and 166 of the Criminal Code of Ukraine and Article 53 of the Law of Ukraine «On Education».

Victimological prevention of violence has been analyzed, focusing on minimizing the risks of student victimization, enhancing security in educational institutions, and establishing support programs for victims of violence. The importance of involving public

organizations in addressing school violence and expanding international cooperation in the field of children's rights protection has been emphasized.

Keywords: aggression, bullying, domestic violence, cruelty, cyberbullying, criminal offense, minors, violent crimes, education, children's rights, legal behavior, subjects of the educational process, school violence, martial law, globalized society.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ

Статті у виданнях, що включені до наукометричних баз даних Scopus / Web of Science

1. Koval M., Baranyak V., Slotvinska N., Denysiuk M., Kryzhanovskyi A. 2024. Judicial precedent in the justice of the anglo-american system of law. *Revista de Gestão Social e Ambiental*. Vol. 18. No. 6. P. e05869- 1–e05869-11. (Особистий внесок: підбір методології дослідження, аналіз судових прецедентів, що стосується дитинства та освіти, формування висновків)

Публікації, в яких відображено основні наукові результати дисертації (наукові видання, включені на дату опублікування до переліку наукових фахових видань)

1. Денисюк М.М., 2022а. Поняття «наси́льства» у шкільному середовищі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*, №3, С. 344–357.
2. Денисюк М.М., 2023а. Вплив війни на булінг в шкільному середовищі. *Науково-практичний журнал Європейські Перспективи. European Perspectives*, № 3, С. 72-81.
3. Денисюк М.М., 2023б. Булінг в законодавстві різних країн світу. *Науковий журнал «Київський часопис права» Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*, № 2, С.199-207.
4. Денисюк М.М., 2023в. Зв'язок віктимізації та булінгу в освітньому закладі: кримінальний аспект. *«Наукові праці Національного університету «Одеська*

юридична академія», Т. 32, С. 38-48.

5. Денисюк М. М., 2023г. Діяльність ювенальної превенції України щодо протидії булінгу шкільному середовищі. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*, Вип. 39, С. 117-123.
6. Денисюк М. М., 2023 г. Булінг – застосування практики ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*, Випуск 80: Частина 2, С. 30-35.
7. Сорока С. Денисюк М., 2025а. Кримінологічна характеристика жертви насильства в шкільному середовищі. *Наукові перспективи: журнал*. № 1(55), С. 1259-1274. (Особистий внесок: представлено наукове обґрунтування потреби змін у Кримінальному кодексі України з метою посилення правового захисту неповнолітніх жертв насильства у шкільному середовищі).

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Денисюк М.М., 2022б. Генезис поняття «булінг». *Вдосконалення правового механізму прав і свобод людини і громадянина в умовах Євроінтеграції*. Всеукраїнська конференція (м. Львів, 25, березня 2022) С. 66-70.
2. Денисюк М.М., 2022в. Суміжні поняття булінг. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез XI Всеукраїнської навково-практичної конференції*. (08 червня 2022) С. 33-36.
3. Денисюк М.М., 2023є. Аналіз взаємозв'язку віктимблеймінгу та булінгу в шкільному середовищі: підходи та перспективи. V Міжнародна наукова конференція «*Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації*» (Черкаси, 26 травня 2023) С. 78-81.
4. Денисюк М.М., 2023ж. Розмежування понять «остракізм», «мобінг», «булінг» в контексті кримінального права. LIII International Scientific and Practical Conference. «*New trends in science and technology: global challenges*». (Poland, Warsa, 5-6 June 2023) С. 11–16
5. Денисюк М.М., 2023з. Шкільний булінг як злочин: застосування норм Кримінального кодексу України. *Науково-практична конференція: Механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*. (м. Полтава. 15-16

червня 2023) С. 35-39.

6. Денисюк М., (2023и) Запобігання булінгу шкільному середовищі : діяльність правоохоронних органів. *Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції*: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції (Львів, 2023) С. 72-75.

7. Денисюк М. М., (2024і) Заходи попередження насильства в загальноосвітніх закладах. *Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах інтеграції України в європейський простір*: збірник матеріалів Міжнародної конференції (Львів, 29 березня 2024) С. 62–65.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬСТВА В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	26
1.1 Історія розвитку поняття насильства в шкільному середовищі	26
1.2 Форми та види насильства в шкільному середовищі	40
1.3 Зарубіжний досвід регулювання насильства в шкільному середовищі	61
Висновок до розділу 1	71
РОЗДІЛ 2 КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	76
2.1 Динаміка насильства в шкільному середовищі	76
2.2 Причини та фактори, що впливають на існування насильства в шкільному середовищі.....	101
2.3 Кримінологічна характеристика особи, що вчиняє насильство у шкільному середовищі.....	108
2.4 Кримінологічна характеристика жертви насильства у шкільному середовищі .	122
Висновки до розділу 2	131
РОЗДІЛ 3. ЗАПОБІГАННЯ ВЧИНЕННЮ НАСИЛЬСТВА В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	136
3.1 Загальносоціальне запобігання насильства в шкільному середовищі	136
3.2 Спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильства в шкільному середовищі.....	145
3.3 Віктимологічна профілактика насильства в шкільному середовищі	152
Висновки до розділу 3	162
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	175
ДОДАТКИ	199

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВПО – внутрішньо переміщена особа

ДСС – Державна служба статистики України

ESPAD – European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (Європейське опитування, яке досліджує споживання алкоголю та інших наркотичних речовин серед учнів)

EUROSTAT – статистичне бюро Європейського Союзу

HBSC – Health Behavior in School-aged Children (міжнародне дослідження здоров'я та поведінкових орієнтацій учнівської молоді)

КК України – Кримінальний кодекс України

КМУ – Кабінет Міністрів України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

МОН – Міністерство освіти і науки України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

Опендатабот – служба моніторингу реєстраційних даних українських компаній та судового реєстру для захисту від рейдерських захоплень та контролю за контрагентами

PISA – Program for International Student Assessment (міжнародне дослідження якості освіти)

UNODC – United Nations Office on Drugs and Crime (Управління ООН з наркотиків та злочинності)

СОБ – Офіцер служби освітньої безпеки

США – Сполучені Штати Америки

ВООЗ – World Health Organization (Всесвітня організація охорони здоров'я)

ЮНІСЕФ – United Nations International Children's Emergency Fund (Дитячий фонд ООН)

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

ЗЗСО – заклад загальної середньої освіти

ЗУ – Закон України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Зміни у суспільстві відбуваються під впливом низки обставин, серед яких особливу роль відіграють соціальні трансформації, розвиток інформаційних технологій, глобалізаційні процеси та зміни у правовій свідомості громадян. У цьому контексті проблема насильства в шкільному середовищі набуває особливої гостроти, оскільки вона не лише відображає загальні тенденції криміналізації суспільних відносин, а й спричиняє значні правові та соціальні наслідки. З огляду на вікові особливості потерпілих і правопорушників, такі злочини мають специфічний характер, що ускладнює їхнє виявлення, кваліфікацію та попередження. Зростає потреба в ефективних кримінально-правових механізмах протидії цьому явищу, оскільки насильницькі прояви серед неповнолітніх можуть сприяти їхній подальшій девіантній поведінці та формуванню стійкої злочинної мотивації.

Під час війни визначена проблема насильства в шкільному середовищі набуває особливої актуальності, оскільки діти та підлітки зазнають значного психологічного стресу, що може сприяти підвищенню рівня агресії, зниженню контролю за власною поведінкою та формуванню толерантності до насильства. Крім того, загострення соціальних проблем, вимушене переселення, роз'єднання сімей, погіршення економічного становища та обмеженість можливостей отримання якісної освіти та виховання, створюють сприятливе середовище для поширення насильницьких моделей поведінки серед неповнолітніх. Ослаблення інститутів превенції та правоохоронних органів у воєнний період ускладнює виявлення та запобігання таким правопорушенням, що потребує додаткового перегляду кримінально-правових та кримінально-процесуальних механізмів реагування.

Додатковий виклик становить висока латентність насильницьких діянь у шкільному середовищі, зумовлена небажанням потерпілих звертатися до компетентних органів, страхом перед пресингом з боку агресора, а також низьким рівнем правової культури в частині захисту своїх прав. Водночас, правозастосовна практика стикається з проблемами розмежування кримінально караних діянь і

адміністративних проступків, а також з необхідністю врахування особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Таким чином, обрана тема є надзвичайно актуальною та суспільно важливою. Вона дозволяє не лише оцінити масштаби та причини насильства у шкільному середовищі, але й розробити ефективні заходи для його профілактики з урахуванням сучасних викликів, що постали перед українським суспільством.

Серед фахівців юридичної доктрини, які займалися проблематикою насильства, варто відзначити: В. Боровика, А. Благу, Р. Бундза, І. Давидовича, О. Гуміна, Ю. Кобринського, Д. Коломойця, А. Ландіну, В. Навроцького, Н. Ортинську, М. Панова, О. Петрова, В. Сімонова та інших.

Серед зарубіжних учених, які першими досліджували проблему булінгу, варто зазначити: Т. Blaskwell, L. Bowes, K. Farrington, F. Lesell, B. Monks, E. Munte, D. Olweus, W. Smith, M. Toff, D. Lane тощо.

Серед українських науковців, що вивчали проблему булінгу, можна виокремити: А. Борщевську, Є. Грибанову, М. Дмитренка, С. Бурову, С. Кривцову, А. Король, В. Іванченко, О. Ожійову, В. Панок, В. Пономарьову, В. Соловійову та багатьох інших.

Щодо вітчизняних досліджень шкільного насильства, слід виділити: М. Алексєєнка, О. Дроздову, Є. Дубровську, А. Ведернікову, Н. Лесько, І. Лубенець, Л. Лушпай, Т. Миронюк, К. Плутницьку, А. Полянничко, О. Шуміло, М. Ясеновську та інших дослідників.

Попри значну увагу науковців до питань насильства та булінгу проблематика розкрита не повною мірою, існують проблеми правового регулювання та правореалізаційної практики, що зумовлює затребуваність цього наукового дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень законів України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII, «Про повну загальну середню освіту» від 16 січня 2020 р. № 463-IX, «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III, а також Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII,

який містить положення щодо захисту прав дітей, які зазнали насильства.

Робота також враховує положення Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 р. № 119/2021, зокрема в частині забезпечення захисту дітей від насильства та жорстокого поводження, а також Державної цільової соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2026 року, затвердженої Постановою КМУ від 30 червня 2021 р. № 725. Дисертаційна робота узгоджується зі стратегічними документами, що стосуються правової безпеки в освітньому середовищі, зокрема Національної стратегії створення безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі на 2021–2025 роки, затвердженої розпорядженням КМУ від 14 квітня 2021 р. № 443 р.

Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи кафедри міжнародного та кримінального права «Концептуальна доктрина правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах розбудови правової держави» (№0122U000732, термін виконання: січень 2022 – грудень 2026 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи – комплексне дослідження явища насильства в шкільному середовищі через визначення кримінологічних детермінантів, що впливають на поширення цього явища та розроблення ефективних правових заходів, спрямованих на його попередження та протидію.

Для досягнення мети окреслено такі завдання:

- проаналізувати етапи розвитку поняття насильства в шкільному середовищі;
- виокремити форми та види насильства в шкільному середовищі;
- дослідити іноземний досвід нормативно-правового регулювання проблеми насильства в шкільному середовищі;
- з’ясувати динаміку насильства в шкільному середовищі;
- узагальнити детермінанти, що впливають на існування насильства в шкільному середовищі;
- розглянути кримінологічну характеристику особи, що вчиняє насильство у шкільному середовищі;
- розкрити кримінологічну характеристику жертви насильства у шкільному

середовищі;

- виділити загальносоціальні заходи запобігання насильства в шкільному середовищі;

- розкрити особливості спеціально-кримінологічних заходів запобігання насильства в шкільному середовищі;

- запропонувати рекомендації віктимологічної профілактики насильства в шкільному середовищі.

Об’єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають та охороняються нормами права з приводу діянь насильницького характеру в освітній сфері.

Предмет дослідження – насильство в шкільному середовищі.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є поєднання філософських, загальнонаукових та спеціальних методів.

Серед філософських методів застосовано методи герменевтики та феноменології, які сприяють глибшому розумінню природи насильства в шкільному середовищі через дослідження його соціокультурних контекстів та інтерпретацій (розділ 1, 2). Герменевтика допомагає аналізувати зміст правових і соціальних норм, які регулюють боротьбу з насильством у навчальних закладах (розділ 2, 3), а феноменологічний підхід дозволяє виявити переживання учасників шкільного насильства, що є важливим для розробки ефективних превентивних заходів (розділ 2).

Серед наукових методів застосовано: *логіки (аналізу, синтезу, аналогії)* – при аналізі законодавства, судової практики, державних статистичних звітів, які стосуються регулювання насильства в навчальних закладах (розділ 1.1); *історичний та імперативний* – досліджено генезу та природу поняття булінгу та шкільне насильство (підрозділ 1.2).

Серед спеціальних методів застосовано: *статистичний* – для аналізу стану та динаміки поширення шкільного насильства, булінгу та підліткової злочинності в Україні та обробка даних одержаних із статистичних державних звітів та опитувань (підрозділ 1.1); *порівняльно-правовий* – при здійсненні аналізу зарубіжного законодавства в напрямку регулювання та протидії булінгу в різних країнах та,

відповідно, України (підрозділ 1.4); *модельовання* – при формуванні пропозицій в законодавстві щодо подолання шкільного насильства та прогалин, які виникають (розділ 3); *системно-структурний* – при здійсненні класифікації форм, видів та поділу причин насильства серед дітей в загальноосвітньому закладі (підрозділ 1.2, 2.1); *догматичний* – здійснено аналіз законодавства, яке регулює насильства в загальноосвітньому закладі (підрозділ 1.1, 1.4, 3.1, 3.2);

Використання методів *анкетування та опитування* допомогло зібрати емпіричний матеріал щодо рівня та стану насильства в загальноосвітніх навчальних закладах. Зібрана інформація була піддана обробці та аналізу, що в свою чергу допомогло отримати достовірні дані про досліджуване явище.

Нормативну основу дослідження становлять Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України про «Про освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту», «Про охорону дитинства», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», «Про Національну поліцію» тощо, та чинні підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні нормативно-правові акти ООН і Ради Європи, що регулюють правові засади захисту дітей від насильства та інших протиправних дій.

Емпіричну основу дослідження становлять статистично-аналітичні дані Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, міжнародних правозахисних організацій, громадських організацій України, що стосуються стану динаміки поширення насильства та булінгу в шкільному середовищі, судова практика (проаналізовано відкриті й закриті провадження, а також рішення ЄСПЛ, що стосуються зазначеної проблеми).

Дослідження ґрунтується на результатах авторського опитування та анкетування, проведеного протягом 2022–2024 років. У анкетуванні взяли участь 370 респондентів, серед яких: 200 учнів 8–11 класів, 70 вчителів загальноосвітніх навчальних закладів із міст Чернівці, Львів, Івано-Франківськ, Тернопіль та Київ, а також 100 працівників правоохоронних органів. Опитування проводили в таких

регіонах: Львівська, Рівненська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі насильства в шкільному середовищі з урахуванням його форм, детермінант, кримінологічних характеристик учасників та заходів запобігання, що включають міжнародний досвід і вітчизняну кримінально-правову практику. У роботі розроблено кілька ключових положень, висновків та рекомендацій, що мають значне теоретичне та практичне значення, зокрема:

уперше:

- комплексно узагальнено розуміння насильства у шкільному середовищі яке позиціоновано як суспільно-небезпечну дію або бездіяльність, яка має на меті завдати шкоди фізичного, психологічного, економічного, сексуального характеру, відбувається між учнями або за участю педагогічних працівників чи інших учасників освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти, на його території або в контексті освітнього процесу, в тому числі у цифровому просторі;
- ідентифіковано ключові фактори ризику насильства: особистісні, сімейні, групові та культурні, які в сукупності утворюють складний індивідуальний набір детермінант, що сприяють виникненню булінгу як найбільш характерного виду насильства в шкільному середовищі;
- визначено кримінологічний портрет особи, що вчиняє насильство в шкільному середовищі, який охоплює як учнів (малолітніх та неповнолітніх), так і повнолітніх осіб, зокрема педагогічних працівників або інших учасників освітнього процесу;
- узагальнено комплекс заходів віктимологічної профілактики насильства в шкільному середовищі, котрий націлений на мінімізацію факторів віктимізації дітей та підлітків та включає: діяльність учасників освітнього процесу щодо формування безпечного середовища; впровадження навчальних курсів з правової освіти та розвитку емоційного інтелекту; розробку програм підтримки для жертв насильства, що охоплюють психологічну, юридичну та соціальну допомогу; систему функціонування громадських організацій відповідного спрямування.

- виявлені прогалини в законодавстві України щодо відповідальності осіб, залучених до освітнього процесу за вчинення злочинів, пов'язаних з шкільним насильством та запропоновані зміни КК України щодо уточнення відповідальності педагогічних та інших працівників освітніх установ за катування, розбещення неповнолітніх та законних представників за злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною;

- комплексно охарактеризовано типову структуру особистості неповнолітньої жертви досліджуваного кримінального правопорушення, що включає демографічні, соціально-побутові, громадянсько-рольові, морально-ціннісні, психолого-медичні та кримінологічні характеристики та виокремлено типи жертв: пасивні, агресивні, хронічні жертви, жертви-кривдники;

удосконалено:

- критерії розмежування форм і видів насильства в шкільному середовищі, методи ідентифікації його проявів, а також підходи до класифікації, що враховують як зовнішній вираз насильницьких дій, так і їхній зміст, динаміку та можливі змішані форми;

- засоби удосконалення механізму державного впливу на зниження рівня насильства в школах: прийняття законодавчих актів, спрямованих на протидію насильству; організація спеціалізованих освітніх курсів та тренінгів для педагогів, орієнтованих на розвиток навичок медіації та ефективної комунікації; проведення загальнонаціональних інформаційних кампаній з підвищення обізнаності населення щодо запобігання насильству; функціонування додаткових ресурсів підтримки, таких як гарячі лінії та чат-боти, що надають психологічну та юридичну допомогу постраждалим;

- аналіз причин насильницьких дій в шкільному середовищі з боку представників навчально-педагогічного колективу та в дитячому середовищі;

- освітньо-правову політику у сфері обов'язків учасників освітнього процесу щодо забезпечення обов'язку повідомлення про випадки фізичного, психологічного, економічного або сексуального насильства, що мали місце на території навчального закладу або за його межами під час навчального процесу чи з

використанням електронних засобів комунікації незалежно від того сталося це щодо них чи інших учасників освітнього процесу.

набули подальшого розвитку:

- підходи до класифікації насильства в шкільному середовищі та виокремлення його сучасних видів (булінг, кібербулінг, дискримінація та гендерно зумовлене насильство), які відображають трансформацію соціальних взаємин у шкільному просторі та розширення впливу цифрового середовища на дітей;

- узагальнення міжнародного досвіду регулювання шкільного насильства в низці провідних держав включає такі країни: європейські – Норвегія, Швеція, Фінляндія, Велика Британія, Іспанія, Італія, Чехія, Португалія, Угорщина, Чорногорія, Польща, Греція, Румунія, Польща; північноамериканські – США, Канада; азійські – Японія, Південна Корея (Республіка Корея), Філіппіни, Індія, Сінгапур; африканські – Південна Африка; а також Ірландія.

- виявлення суттєвих розбіжностей у підходах різних країн до визначення та правового врегулювання булінгу, що дозволило окреслити ефективні практики для їх можливого застосування у національному законодавстві;

- розуміння сучасної динаміки проявів шкільного насильства та використанні статистичних даних для розробки ефективних механізмів протидії цьому явищу;

- положення про форми, у яких може проявлятися насильство (фізичне, психологічне, економічне, сексуальне) через виявлення їх особливостей у шкільному середовищі.

- наукові пропозиції, щодо запобігання булінгу в шкільному середовищі;

- узагальнення ключових тенденцій динаміки шкільного насильства, з урахуванням впливу соціальних криз, латентності випадків, змін у формах булінгу та особливостей його сприйняття педагогами.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені в дисертаційному дослідженні висновки та пропозиції можуть бути використані:

- **в правотворчій діяльності** – для вдосконалення нормативно-правових актів, спрямованих на посилення захисту прав дітей, удосконалення механізмів реагування

на булінг і насильство в освітніх закладах, а також для формування правової культури, формування інклюзивного, безпечного суспільства та оновлення освітньої політики через впровадження цих пропозицій;

– **в правореалізаційній діяльності** – для підвищення рівня обізнаності педагогів, працівників навчальних закладів і правоохоронних органів щодо ефективних механізмів протидії насильству та булінгу в навчальних закладах, а також для створення інтегрованих програм навчання та підготовки осіб, які працюють з дітьми, до швидкого реагування на випадки насильства та запобігання подібним ситуаціям (*довідка видана УПД ГУНП в Івано-Франківській області № 61528-2025 від 17.04.2025*);

– в освітньому процесі – при підготовці навчальних і робочих програм, планів семінарських робіт і практичних занять у процесі викладання дисциплін, таких як «Адміністративне право», «Кримінальне право», «Кримінологія», «Ювенальне право», «Європейський суд з прав людини: практика діяльності», для студентів спеціальності 081 «Право», з метою формування у майбутніх правників глибоких знань щодо даної проблематики.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження, результати якого виносяться на захист, є самостійною науковою роботою. Дисертанткою одноосібно здійснені постановка і вирішення всього комплексу завдань дисертації. Використання наукових напрацювань інших дослідників супроводжується посиланням на першоджерела. Серед публікацій у співавторстві понад половину матеріалів складають власні теоретичні дослідження.

Апробація результатів дисертації. Дисертація виконана й обговорена на засіданнях кафедри міжнародного та кримінального права Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка». Також окремі аспекти та власні результати дослідження оприлюднено на всеукраїнських науково-практичних заходах, зокрема: «Вдосконалення правового механізму прав і свобод людини і громадянина в умовах Євроінтеграції» (м. Львів, 25 березня 2022 р.); «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 8 червня 2022 р.); «Механізми забезпечення розвитку

держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Полтава, 15-16 червня 2022); «Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції» (м. Львів, 27 жовтня 2023;); «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (м. Черкаси, 26 травня 2023), «Myśl Naukowa. New Trends in Science and Technology: Global Challenges (м. Варшава, Республіка Польща, 5-6 червня 2023).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено в 15 наукових працях. З них 1 стаття у виданні, що включено до наукометричну базу даних Scopus, 7 статей у наукових фахових виданнях України, 7 тез доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Структура та обсяг дисертації визначаються її метою, завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається з анотації українською та англійською мовами, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що охоплюють десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальна кількість сторінок дисертації становить 230 сторінки, з яких 174 сторінки займає основний текст.

РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ НАСИЛЬСТВА В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1 Історія розвитку поняття насильства в шкільному середовищі

Розуміння насильства у шкільному середовищі формується на основі тлумачення родового поняття «насильство», тому доречно окреслити зміст терміна «насильство» та відмежувати його від суміжних понять. Х. Хекхаузен та Д. Ольвеус зазначають, що насильство є невід’ємною частиною історії людства, й існує безліч поглядів на його походження, причини та функції. Вони наголошують на необхідності врахування історичного контексту й культурних особливостей під час його аналізу [1, с. 24-25].

Концепція насильницької поведінки бере свій початок з давніх часів, тому її наукове осмислення проходило тривалу еволюцію, що супроводжувалася суперечками щодо її природи та механізмів. Зокрема, античні філософи розглядали насильство через призму державного управління, взаємозв’язку моралі та права. Аристотель висловив думку: «Насильство породжує лише насильство», а Платон підкреслював, що воно має небезпечні наслідки [2, с. 17]. Античні мислителі (Сократ, Платон, Аристотель) вважали, що безлад у державі спричиняє зростання насильства [2, с. 50]. Отже, в цей період насильство перестали сприймати лише як прояв сили й почали осмислювати його з точки зору моралі, права та влади. В подальшому за дослідженнями П. Хамфриза та Е. Кірцоглоу, насильство випливає з обмеженості матеріальних і соціальних ресурсів, що провокує конкуренцію та боротьбу за них [3, с. 91].

Розглянемо наукові підходи до визначення поняття насильства. Його аналізують у різних аспектах: історичному, соціологічному, політологічному, психологічному, юридичному. Воно виступає крайньою формою агресії, яка є найбільш гострою та небезпечною [4, с. 7]. У суспільстві насильство може поєднувати кілька форм: фізичну, сексуальну, економічну, психологічну тощо [1, с. 92].

У політологічному контексті насильство розглядається як навмисна дія,

спрямована на знищення або завдання шкоди людині (групі людей), здійснена всупереч їхній волі [5, с. 382]. Психологи ж визначають насильство як фізичний або психологічний вплив однієї особи на іншу, що порушує її право на особисту недоторканність [6, с. 120]. Насильство як негативне соціальне явище є не лише кримінально-правовою, а й філософською та соціокультурною проблемою [7, с. 41].

Філософські погляди щодо природи насильства суттєво розходяться. Одні науковці вважають його вродженою характеристикою людини, інші – наслідком соціального середовища [6, с. 120]. Насильство можна аналізувати у широкому і вузькому сенсі. У першому випадку воно розглядається як спосіб задоволення потреб, а у другому – як завдання шкоди іншій особі. Оскільки насильство завжди супроводжується ризиком для здоров'я або життя людини, воно є соціально небезпечним явищем.

Наукові дослідження насильства відзначаються варіативністю поглядів. Соціальна філософія розглядає його як застосування сили або загрозу її використання, правознавці – як порушення правових норм. ВООЗ визначає насильство як «навмисне застосування фізичної сили або влади, що спричиняє тілесні ушкодження, психологічну травму або смерть» [8]. У медичному аспекті насильство поділяється на три типи: спрямоване проти себе, міжособове та колективне. Кримінологічне поняття насильства охоплює не лише його кримінально-правові прояви, але й внутрішні особливості насильницької поведінки особи, включаючи передкримінальні прояви [9, с. 4].

У юридичній енциклопедії насильство визначається як умисний фізичний або психологічний вплив однієї особи на іншу, здійснений всупереч її волі, що веде до шкоди або створює загрозу її заподіяння [10, с. 68]. У криміналістиці ж насильство трактують як незаконне застосування сили з обов'язковим примусовим характером [11, с. 249].

Науковців по-різному визначають термін «насильство». Приміром, Д. Кобринський вважає, що визначення поняття «насильство» повинно містити 4 рівні розуміння, а саме: юридичний, конкретно-правовий, філософський та загальнокультурний [12, с. 212]. На його думку, насильство – протиправний умисний

вплив однієї особи на іншу або ж на групу осіб у формі примушування до вчинення певних дій [13, с. 9].

Насильство розглядають як суспільно небезпечний, протиправний умисний вплив, який одні особи здійснюють, застосовуючи психологічний або фізичний вплив, на інших, його наслідком є заподієння шкоди або виникнення реальної загрози для життя, здоров'я, честі і гідності людини, та для інших її прав та свобод, які гарантовані Основним Законом України та охороняються, зокрема, кримінальним законом [4;14]. Ця дефініція з позиції О. Гуміна є визначенням кримінального насильства. Науковець чітко окреслив сутність цього поняття, з якого ми можемо виснувати, що шкільне насильство – складова цього загального поняття, відтак його можна аналізувати як родову категорію у контексті насильства в освітньому середовищі.

Проблему, яка стосувалася шкільного насильства, з огляду, зокрема, на історичні аспекти, почали вивчати та розглядати на початку ХХ ст. Норвезькі науковці, які досліджували агресію, що виникала між учнями, 1970 року назвали це поняття «to bully». Варто зазначити, що спершу це поняття називали хуліганством. Скандинавські науковці першими почали систематично досліджувати булінг, і з-поміж них варто виокремити Д. Ольвеуса, А. Пікаса, Є. Роланда та П. Хайнеманна. Так, Д. Ольвеуса, який ще з початку 1970-х років проводить дослідження булінгу в Норвегії, і на сьогодні залишається одним із найавторитетніших дослідників булінгу. Згодом інтерес виник і у вчених Великобританії. Французький науковець К. Дюкс 1905 року вперше проаналізував шкільний булінг. Саме напрацювання цього науковця стали підґрунтям для більшості наукових робіт європейських учених. 1969 року П. Хайнеман, який працював шкільним психологом, опублікував статтю, в якій проаналізував шкільне цькування. У 1972 р. вийшло друком перше видання П. Хайнемана «Мобінг», в якій розглядалося групове насилля поміж дітей і дорослих.

Серед науковців Великої Британії посилена увага до проблеми булінгу почала проявлятися з початку 90-х ХХ століття. Зокрема, цим питанням займалися Д. Лейн, Є. Мунт, В. Ортон та Д. Татум. У своїх працях Д. Лейн розглядав булінг як тривалий процес свідомої жорстокої поведінки – як фізичного, так і психологічного характеру

з боку однієї особи або групи осіб стосовно іншої, яка не в змозі себе захистити в подібній ситуації. Вчений також акцентував увагу на чинниках, що сприяють поширенню булінгу, серед яких виділяв родинне оточення, індивідуальні особливості особистості та мікроклімат в школі. Однією з ключових причин виникнення булінгу, за його переконанням, був багатоаспектний стрес. Унаслідок активізації наукових досліджень у цій сфері до середини 90 – х років XX століття парламенти Швеції та Норвегії ухвалили закон, спрямовані на протидію булінгу [15, с. 13]. Як зазначалося раніше, одним із перших дослідників проблеми булінгу був Д. Ольвеус, який описав це явище в шкільному колективі як «ситуацію, коли учень систематично протягом тривалого часу стає жертвою негативних дій та нападів з боку одного чи кількох учнів» [15]. Після виходу його роботи «Агресія в школах. Булери та жертви» («Aggression in schools. Bullies and whining boys») міжнародна спільнота звернула увагу на існування цієї проблеми. Вчений визначив, що булінг має колективну природу, а його основою є соціальні зв'язки. Саме завдяки його дослідженням термін «булінг» увійшов у науковий обіг [16, с. 13].

Однак в українській психолого-педагогічній та соціологічній науці усвідомлення цієї проблеми стало помітним лише після розпаду СРСР, а активне вивчення цього явища розпочалося лише після здобуття Україною незалежності, особливо в останнє десятиліття. До числа науковців, які працювали над цією тематикою, належать М. Алексеєнко, О. Дроздова, Є. Дубровська, Л. Лушпай, М. Ясеновська [17, с. 139].

До українських дослідників, які приділяли увагу цій проблематиці, належать А. Ведернікова, Ю. Градова, О. Іваній, І. Лубенець, К. Плутницька, Н. Прибиткова, О. Шуміло, К. Янішевська та інші [18]. Серед науковців існує різноманіття підходів до визначення шкільного насильства.

Одні дослідники, такі як А. Поляничко, визначають шкільне насильство як емоційне, фізичне, психологічне або сексуальне насильство, яке здійснюється дітьми або педагогами щодо учнів чи вчителів [19, с. 232]. Інші, наприклад Д. Ершов, акцентують увагу на систематичних діях кривдника стосовно жертви, спрямованих на приниження через фізичне, психологічне чи сексуальне насильство [20, с. 11].

Варто наголосити на тому, що в дослідженні шкільного насильства важливо розрізняти поняття насильства в шкільному середовищі, для якого найбільш характерним є булінг як окремий вид насильства. Одні науковці виділяють булінг як самостійне явище, інші ж розглядають його як складову частину загального поняття шкільного насильства. З кримінологічної точки зору булінг розглядається як криміногенний фактор.

Іноземні дослідники, зокрема Д. Фаррінгтон, М. Ібарра, М. Тофі, Л. Боуз, Ф. Лесель, зосереджують увагу на впливі булінгу на формування злочинної поведінки, однак питання його типологізації залишається поза межами їхніх робіт. Серед сучасних дослідників варто відзначити І. Лубенеця, О. Шуміло, О. Ожійову, чії роботи були проведені до ухвалення законодавства щодо протидії булінгу в шкільному середовищі, що зумовлює їхню обмеженість у врахуванні сучасних правових аспектів цього явища.

О. Шуміло зазначає, що булінг є системним соціально-психологічним явищем, яке проявляється в загальноосвітньому середовищі і призводить до комплексних психологічних змін як у агресора, так і в жертви цькування, а також у свідків цього процесу [18].

Зокрема І. Лубенець, розглядає булінг як різновид насильства в шкільному середовищі, що має систематичний характер і спрямований на порушення прав дитини на безпечне навчання та особисту недоторканність [21, с. 230-231]. Водночас соціолог О. Ожійова трактує булінг як цілеспрямоване, систематичне фізичне або психологічне насильство, що здійснюється однією особою чи групою осіб, що володіють переважним впливом над жертвою [22].

У Кембриджському словнику з англійської мови поняття «to bully» визначають як залякування, ображення людини, яка є менш впливовою, аніж інші, часто – примушування її до вчинення певних небажаних дій [23]. Це дієслово почали використовувати наприкінці 20-го століття.

В японських словниках, які вийшли друком в 1980-х роках, своєю чергою, витлумачують нове поняття «いじめ» (Ijime) так: «бути жорстоким, знущатися, дратувати, дражнити» або «жорстоке ставлення до слабшої людини» [24].

У Великій українській юридичній енциклопедії булінг розглядають як форму психологічного терору, що охоплює цькування і знущання однієї особи над іншою. Це знущання може супроводжуватися й учиненням фізичного насильства [25, с. 49]. Зазначене поняття почали активно вживати з 2010-х років – саме тоді проблема, пов'язана з булінгом, набула актуальності, зокрема й на законодавчому рівні.

Аналіз зарубіжних напрацювань, де вперше було проведено психологічне дослідження такого явища, як булінг, що присвячені його проблемі або окремим аспектам цькування, дає змогу вирізнити п'ять етапів, котрі стосуються розуміння соціального та психологічного феномена шкільного терору. У публікації Л. Горача та Л. Деркача «Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі: крос-культурний аспект» окреслено послідовний розвиток цього явища. Водночас не можна стверджувати, що саме ці науковці є авторами концепції. Видається, що це є результатом спільної праці учених, котрі й сформулювали поетапну історію розвитку проблеми. Підхід до цього питання дає змогу проаналізувати окремі аспекти виникнення цього явища та зрозуміти його суть. Отож наведемо зазначений підхід нижче:

Перший етап (1972 – 1988 рр.). Аналіз механізмів мобінгу (групової агресії). Розгляд видів, форм та причин саме шкільної агресії. Впровадження програми профілактики цькування у навчальних закладах.

Другий етап (1989 – середина 1990-х рр.). У Канаді та Великобританії опубліковано чимало наукових публікацій, присвячених цій проблематиці, та вчені наведених держав взяли участь у дослідних проєктах, які були спрямовані на здійснення класифікації нефізичних форм насильства, а саме: кепкування, дезінформація, пліткування, доноси й різні інші вияви.

Третій етап (середина 1990-х – 2004 рр.). Дослідники головно зауважують на ролі булінгу, механізмах розвитку цього явища та на його соціальних наслідках.

Четвертий етап (2004 – 2009 рр.). Науковці вивчали вплив сучасних технологій на поведінку учнів, аналізували феномен онлайнцькування (кібербулінг). Проводили аналіз наслідків поширення в соціальних мережах фото- та відеоматеріалів, на яких було вчинено булінг, що, своєю чергою, провокували виникнення суїцидальних

настроїв у школярів. Здійснювали соціологічний і психологічний аналіз зазначеної проблеми в розрізі цифрової реальності.

П'ятий етап (2010 – 2018 рр.). У світі активізувалася проблема шкільного насильства в навчальних закладах. Відтак відбувається формування нових підходів до визначення, аналізу та класифікації видів, форм і причин булінгу головно серед підлітків [26, с. 54].

На нашу думку, доречно внести корективи у наведену класифікацію, доповниши її шостим етапом (2018 р. – до сьогодні), позаяк після 2018 року відбулися суттєві зміни, адже саме зазначений період був визначальним для формування нових підходів у регулюванні та дослідженні булінгу на законодавчому рівні. Відтак прийнято законодавство, що регулює відповідальність за булінг у школі. Virізнення статистики та судової практики в окремому аспекті. Аналіз проблеми, на котру впливами різні соціальні чинники: пандемія та як наслідок – дистанційне навчання, які, зокрема, призвели до посилення кібербулінгу. Війна також вносить свої корективи й сприяє виникненню насильства в школі. Virізнення наведених етапів дає змогу вдосконалити та взяти до уваги сучасний стан і відповідно структурувати історичний розвиток насильства в школі.

У науковій спільноті нема одного підходу стосовно визначення термінів «булінг» та «шкільне насильство» [27]. Однак, на думку більшості науковців, ці поняття є багатовимірними. Відтак необхідно розробити комплексний підхід із метою їх запобігання. Задля чіткішого розуміння явища насильства доцільно визначити його співвідношення із такими суміжними термінами, як «жорстоке поводження», «сила», «силування», «агресія», «примус». Наведені поняття мають різне юридичне та соціальне значення, яке відповідно впливає і на розуміння терміна «насильство».

У разі наявності різних підходів до трактування термінів «насилля» та «агресія» доцільно концептуально virізнити спільну для них характеристику. Ця характеристика полягає у заподіянні або можливості заподіяння суб'єктом психічної чи фізичної шкоди об'єкту, на котрого спрямовано дію [28, с. 77-78]. Агресія являється одним із способів учинення насилля. Водночас не всі форми агресії є насиллям. Так, до насильницьких форм належать тільки інструментальні. Їм

характерне вчинення усвідомлюваних дій, які заподіюють шкоду об'єкту. Насилля ж, своєю чергою, невід'ємне від агресії. Це пояснюється тим, що воно є фазою ескалації агресії [29, с. 246]. Насиллю передує сила, що діє як насилля тільки за відповідних умов. Відтак актуалізується питання, яке стосується співвідношення термінів «насилля» і «сила». К. Гудеус і М. Кріст зазначають, що розрізнення цих понять допоможе, зокрема, у визначенні першого фокусуватися саме на дії, яку реалізують актори у відповідній ситуації діяльності, що заподіює психічну чи фізичну шкоду, беручи до уваги те, що суб'єкти насилля хочуть її уникнути. Наведене можна пояснити тим, що насиллю «для того, аби трансформуватися в силу як владу, вона (дія) не має реалізовуватися – достатньо погроз» [30, с. 4].

Терміни «насильство», «силювання» є одному синонімічному ряді із поняттям «примушування». Це пояснюється тим, що насильство є способом примушування. Н. Ярмиш вважає, що не буває фізичного примушування. На її думку, те, що відповідно до традиції вважають «фізичним примусом», є насильством, котре є засобом впливу на психіку людини, до якої застосовано примушування. Доречно погодитись із твердженням, що примушування являється психічним насильством стосовно людини. Його також можуть посилювати за допомогою фізичного насильства [11; 31]. Визначаючи співвідношення між термінами «примус» і «насильство», вказано, що примус є складовою насильства (у широкому значенні), а відповідно насильство (у вузькому значенні) є спосом фізичного примусу. Вважаємо, що така позиція унаочнює правову сутність поняття «примусу» та особливості співвідношення цього терміна із безпосередньо насильством. Не можна вважати примусом вплив, який здійснюють на особу без її згоди, чи вплив, наслідком якого є виключення свободи волі, адже це є насильством. Відтак доречно погодитися із розмежуванням термінів «насильство» і «примус». Зовнішні вияви насильства і примусу, відповідно до свого кримінально-правового значення, можуть бути однаковими, проте їх мета – в процесі примусу вплинути на волю людини задля зміни її поведінки, а в процесі насильства – завдати шкоди фізичній недоторканності людини, її здоров'ю, спричинити страждання. Наведене відрізняє поміж собою вказані терміни за їхнім кримінально-правовим змістом [32, с. 119].

Далі проаналізуємо термін «жорстоке поводження з дитиною». Так, жорстоке поводження з дитиною є будь-якими формами психологічного, фізичного, сексуального чи економічного насильства, яке вчиняють над дитиною у сім'ї або ж поза її межами. До жорстокого поводження з дитиною належать: втягнення її у заняття проституцією або примушування дитини займатися проституцією, застосовуючи шантаж, обман, маніпулюючи її вразливим станом або ж застосовуючи чи погрожуючи застосувати до дитини насильство; примушування її до участі у створенні, зокрема, кіно- та відеопродукції, зображень, комп'ютерних програм, творів, інших предметів порнографічного змісту; ситуації, через які дитина стала свідком учинення кримінального правопорушення, з огляду на що існує реальна загроза її життю чи здоров'ю; розпусні дії та статеві зносини з дитиною вчинені із застосуванням сили, примусу, погрози, авторитету, довіри або здійснення впливу на дитину у надзвичайно вразливій ситуації, зокрема через фізичну чи розумову неспроможність захистити себе або залежне середовища в сім'ї тощо; всі незаконні угоди стосовно дитини, приміром переміщення, переховування, вербування, передача або одержання дитини, які скоєні з метою експлуатації, застосовуючи шантаж, обман або уразливість дитини [19].

Відмінності між агресією, насильством, віктимізацією та булінгом наводить німецька психологиня С. Дайхманн. На її думку, агресія є емоційним станом, за якого будь-яка людина може поводитися по-різному; своєю чергою, насильницькі дії – це лише одна із форм агресивного поводження, відтак агресія не завжди виявляється у формі насильства, а насильство ж навпаки пов'язане завжди з агресією. Агресивна поведінка доволі часто є неконтрольованою і спонтанною. Вчинення насильства відбувається зазвичай через намір завдати шкоди людині, тварині чи предмету, відбувається доволі часто на ґрунті вирішеного конфлікту та завжди із певною метою (приміром, помсти). Насильство може бути скоєне одноразово або вчинятися до певної людини тільки впродовж нетривалого періоду, що вирізняє його від віктимізації. Своєю чергою, відмінність булінгу від віктимізації полягає лише у тому, що для скоєння булінгу необхідні також певні змінні процеси [16, с. 11].

Н. Лесько вирізняє головні ознаки насильства (булінгу) серед учнів

загальноосвітніх навчальних закладів й відносить до них: умисність; тривалість і систематичність знущань; соціальну небезпечність; агресивність та негативність поведінки, що можуть мати вияв у різних формах (і фізичне, і психічне насильство); опосередкований або прямий характер дій; учинення насильства переважно у разі очевидної фізичної, психічної чи будь-якої іншої переваги переслідувача; настання різних негативних наслідків тощо [33, с. 169].

Наведемо низку ознак, відповідно до яких можна виснувати, що дитина перебуває в стресі, який, ймовірно викликаний насильством чи конфліктами у шкільному середовищі. З-поміж цих ознак можна виокремити: прогули або пропуски занять у конкретні дні або певних уроків; відмова брати участь у позаурочних заходах без поважних або через надумані причини, запізнення на конкретні заняття; скарги на погане самопочуття на певних заняттях; уникнення друзів, однокласників, замкнутість, самоізоляція або ізоляція з боку інших учнів; втрата зацікавленості в навчанні чи іншою діяльністю й відтак зниження успішності учня; недовіра до дорослих та однолітків; невпевненість у собі, низька самооцінка; забудькуватість, неуважність, невміння концентруватися; стан тривожності, напруженості, що є постійними або доволі частими; страх гучних звуків і різких рухів, лякливість; постійний або доволі частий поганий настрій, пригніченість, чи, навпаки, гіперактивність, відмова дати пояснення причини виникнення описаних станів і поведінки або дача сумнівних пояснень.

Насамперед необхідно дати роз'яснення щодо термінології, яку ми будемо використовувати в подальшому викладі, розкриваючи мету нашого дослідження. Під поняттям насильства у шкільному середовищі пропонуємо розуміти суспільно-небезпечну дію або бездіяльність, яка має на меті завдати шкоди фізичного, психологічного, економічного, сексуального характеру, відбувається між учнями або за участю педагогічних працівників чи інших учасників освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти, на його території або в контексті освітнього процесу, в тому числі у цифровому просторі. Під поняттям «булінг», ми пропонуємо розглядати психологічне, фізичне, економічне або сексуальне насильство, а саме всі умисні діяння (дії або бездіяльність), зокрема із використанням засобів електронних

комунікацій, які вчинені особою(ами) стосовно дитини, з котрою вони є учасниками одного колективу, чи дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків. Шкільне середовище в нашому контексті – це заклад загальної середньої освіти (далі – ЗЗО), що відповідає законодавчому визначенню. Водночас слід зазначити, що поняття «шкільне середовище» може мати більше значення та охоплювати не лише ЗЗО, а й заклади інтернатного типу, коледжі чи навіть вищі навчальні заклади, що варто досліджувати в кожному випадку окремо.

У тексті ми будемо використовувати синонімічні поняття, такі як школа, освітнє середовище, навчальний заклад, що є взаємозамінними та дозволять уникненню тавтології. Використання цих термінів аргументуємо положеннями чинного законодавства України, зокрема:

1. Закон України (далі – ЗУ) ЗУ «Про освіту» (ст. 1) розкриває такі поняття:
 - п. 2-1) «безпечне освітнє середовище»;
 - ч. 6) «заклад освіти»;
 - п. 8-1) «здорове освітнє середовище»;
 - п. 25-1) «спеціальне освітнє середовище» [34].
2. ЗУ «Про повну загальну середню освіту» (ст. 1) містить такі визначення:
 - п. 4) «заклад загальної середньої освіти»;
 - п. 5) «заклад освіти, що забезпечує благополуччя повної загальної середньої освіти» (далі — заклад освіти);
 - п. 12) «повна загальна середня освіта» [35].

На законодавчому рівні захист дітей від усіх форм насильства закріплено в Конституції України (ст. 52) [36], яка передбачає кримінальне переслідування за насильство над дитиною. Крім того, міжнародні конвенції, такі як Європейська конвенція з прав людини, Конвенція про права дитини та Стамбульська конвенція, встановлюють стандарти протидії насильству в усіх його формах.

Отже, хоча наукова спільнота не має єдиного підходу до визначення булінгу та шкільного насильства, більшість дослідників сходяться на думці, що це

багатовимірне явище, яке потребує комплексного підходу для ефективного запобігання. Перш ніж розглядати історичні етапи розвитку українського законодавства, слід підкреслити, що його основу склали міжнародні конвенції, ключові з яких ми пропонуємо розглянути далі.

Першим міжнародним документом, що порушив питання захисту прав дитини, стала Женевська декларація, прийнята Лігою Націй у 1923 році [37]. Її текст був розроблений Міжнародним союзом захисту дітей. Метою декларації було забезпечення сприятливих умов для фізичного та психологічного розвитку дітей, гарантування їхніх прав на допомогу, належне виховання та захист.

Основи захисту прав дітей вперше знайшли відображення в статті 25 «Загальної декларації прав людини», прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1948 році (далі – ООН) [38]. Згодом декларація була розвинена у Пактах про права людини 1966 року, які забезпечили рівність прав усіх дітей та гарантували задоволення їхніх базових соціальних потреб.

У 1959 році Генеральна Асамблея ООН прийняла окрему Декларацію про права дитини [38]. У цьому документі було сформульовано десять основних принципів, які передбачають, що кожна дитина, незалежно від її раси, мови, статі чи релігії, повинна бути соціально захищена, а також отримати необхідні умови та можливості для фізичного, розумового, морального і духовного розвитку. Крім того, Декларація зобов'язала держави-учасниці створювати такі умови, які сприятимуть здоровому та гармонійному життю дітей, гарантуватимуть їхню свободу і гідність, забезпечуватимуть захист від недбалого ставлення, жорстокості і експлуатації, а також пріоритетність надання захисту і допомоги.

У 1989 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про права дитини [40], яка є міжнародним документом з прав людини, ратифікованим майже всіма країнами світу. Цей документ зобов'язує держави забезпечувати і захищати права дітей, базуючись на чотирьох ключових принципах: пріоритетність інтересів дитини, забезпечення можливостей для повноцінного життя, залучення дітей до активного життя спільноти та відсутність будь-якої дискримінації. Україна приєдналася до Конвенції, ратифікувавши її 27 лютого 1991 року [41].

В історичному аспекті дослідження тематики варто звернутися до еволюції законодавства, яке удосконалює регулювання насильства у шкільному середовищі та його основні норми:

- 2001 р. – прийняття ЗУ «Про охорону дитинства». Закон визначає основні принципи державної політики у сфері захисту прав дитини. У статті 10 закріплено обов'язок держави захищати дітей від усіх форм насильства [42];

- 2011 р. – ЗУ «Про основні засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Цей закон закладає правові основи для боротьби з дискримінацією та психологічним насильством, включно з булінгом [43];

- 2017 р. – прийняття ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [44];

- 2018 р. – внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення: запроваджено статтю 173-4 (далі – КупАП) [45], яка визначає адміністративну відповідальність за булінг (цькування);

- 2019 р. – затвердження Порядку реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти. Цей нормативно-правовий акт чітко визначає алгоритм дій для шкіл у разі виявлення булінгу [46];

- 2021 р. – прийняття ЗУ «Про медіацію» [47]. Цей закон регулює загальні принципи та порядок проведення медіації, встановлюючи, що вона може застосовуватися для вирішення різних видів конфліктів, у тому числі тих, що застосовуються у сфері освіти.

- 2022 р. – Україна ратифікувала Стамбульську конвенцію, яка спрямована на боротьбу з усіма формами насильства, у тому числі в освітніх закладах. Конвенція закликає до створення програм профілактики насильства в школах та забезпечення підтримки постраждалих дітей [48].

- 2023 р. – прийняття додаткових поправок до законодавства щодо протидії насильству: впровадження нових програм підготовки педагогів для виявлення та реагування на випадки булінгу та інших форм насильства [49].

- 2024 р. : 1) Постанова Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 01.11.2024 р. № 1245 «Про реалізацію експериментального проекту щодо посилення безпеки

освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти в умовах правового режиму воєнного стану» [50], яка запроваджує експериментальний проєкт, спрямований на посилення безпеки в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану. 2) ЗУ № 3792-IX від 06.06.2024 р. вніс зміни до чинного законодавства, спрямовані на попередження насильства щодо дітей і недопущення жорстокого поводження з ними. Зокрема, він зобов'язує керівників закладів освіти письмово повідомляти поліцію та службу у справах дітей про випадки булінгу, насильства або жорстокого поводження з дитиною протягом однієї доби з моменту виявлення таких випадків. Закон набрав чинності 6 жовтня 2024 року.

Отже, термін «наси́льство» та його історія походження має свій початок з часів античності, і існує вже у творах Аристотеля та Платона, розглядалась в кримінальному праві та юридичній сфері, даний термін аналізували та розглядали в аспектах педагогіки, історії, психології, соціології. Одним із видів насильства в науці вважають шкільне насильство, яке так і не знайшло на сьогодні узгодженого визначення, має багато синонімічних понять та немає однозначного законодавчого. Вперше досліджувати шкільне насильство як проблему розпочали тільки 1970 р., але у контексті булінгу продовжують досліджувати і сьогодні через появу його різних форм та видів. Міжнародне підґрунтя щодо захисту прав дітей стало основою українського законодавства, втіленого в низці законопроєктів, що регулюють насильство в шкільному середовищі, еволюція яких розпочалася у 2001 році.

Використання терміну «булінг» для трактування шкільного насильства (або як синонімічне поняття) є помилковим, адже цювання є насамперед його видом та має вузьке значення. Необхідність для розмежувань, яке ми вище вказали, потрібна для ефективної протидії цього явища та під час кваліфікації злочинів. Насильство у шкільному середовищі пропонуємо розуміти як суспільно-небезпечну дію або бездіяльність, яка має на меті завдати шкоди фізичного, психологічного, економічного, сексуального характеру, відбувається між учнями або за участю педагогічних працівників чи інших учасників освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти, на його території або в контексті освітнього процесу, в тому числі у цифровому просторі. Під поняттям «булінг» запропоновано розуміти психологічне,

фізичне, економічне або сексуальне насильство, а саме всі умисні діяння (дії або бездіяльність), зокрема із використанням засобів електронних комунікацій, які вчинені особою(ами) стосовно дитини, з котрою вони є учасниками одного колективу, чи дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків.

1.2 Форми та види насильства в шкільному середовищі

Існують різні види кримінальної насильницької поведінки, які н сьогоднішній день вивчені лише частково в юридичній науці. Хоча були спроби класифікації кримінальної насильницької поведінки, вони не повністю відображають реальну суть цього явища.

Традиційно кримінальне насильство може проявлятися у різних формах, які поділяються на правомірні та протиправні. Правомірне насильство охоплює такі дії, як необхідна оборона, затримання злочинця, дії в умовах крайньої необхідності, виконання службових завдань, а також хірургічне втручання чи проведення наукових дослідів. Натомість, протиправне насильство включає злочини, серед яких розбій, бандитизм, умисне позбавлення життя, нанесення тілесних ушкоджень, зґвалтування, грабїж, вимагання та інші протизаконні діяння [51].

Зазначимо, що науковиця А. Ландіна вказує, що насильницькими можуть бути злочини, які посягають на різні об'єкти, що охороняються кримінальним законом, при вчиненні яких фізична чи психічна шкода заподіюється особі. Прихильники усіх теорій щодо визначення насильницьких кримінальних правопорушень вважають, що це умисні діяння, пов'язані із заподіянням фізичної чи психічної шкоди особі. Варто тзвернути увагу на ті різновиди насильства, які поєднують у собі риси декількох форм – як, наприклад, сексуальне та економічне, що не обмежуються виключно фізичним або психологічним впливом [52].

О. Гумін вирізняє (виходячи з об'єкта посягання) такі види криміналізованого насильства, як психологічне, фізичне, пекономічне та сексуальне, а також їх

комбіновані форми. Науковець, розглядаючи види насильницької поведінки, зазначив, що: фізичне насильство є умисним порушенням фізичного здоров'я або ж посягання на життя (фізичні блага), сутність якого полягає у завданні однією особою іншій тілесних ушкоджень, побоїв, не беручи до уваги їх тяжкість, обмеження або позбавлення волі чи заподіяння смерті; сексуальне насильство (як комбінований вид насильства) являється насильницьким посяганням однієї людини на статеве здоров'я, статеву свободу або ж статеву недоторканність іншої, яке вчиняють усупереч її волі. Економічним насильством (як комбінованим видом насильства) він вважає умисне, незаконне позбавлення або обмеження однією людиною іншої у майнових прав, на які той, кого обмежують, має законне право. Такий вид насильства може призвести до смерті потерпілого, спричинити економічну залежність, заподіяти шкоду психічному чи фізичному здоров'ю людини. З огляду на незаконне позбавлення чи обмеження майнових прав, економічне насильство пов'язане, зокрема, із порушенням прав та інтересів потерпілого. Настанням шкоди, яка варіює від економічного пригнічення до спричинення смерті, обумовлене віднесення економічного насильства до категорії кримінального правопорушення. Поняття «психічний» стосується і предмета й об'єкта впливу, і способу, а також певних змін, які вони викликають у психіці індивіда. Так, психічне насильство – умисний вплив, який пов'язаний із дією однієї людини на психіку іншої, зокрема через інформаційно психічний вплив, який заподіює або може заподіяти шкоду психічному або фізичному здоров'ю людини, економічній незалежності тощо [53, с. 145].

В. Ролінський визначив кілька класифікацій насильства, а саме залежно від: стратегії, яку обирає кривдника, насильство може бути явним або ж прихованим (непрямим); часу впливу – насильство вчинено колись або ж сьогодні; тривалості дії – насильство може бути систематичним або одиничним, тривати кілька років; місця події та оточення, на вулиці – з боку дітей або незнайомих дорослих, у школі – з боку педагогів чи дітей, в сім'ї – з боку родичів [54, с. 7–9].

Також є класифікація насильства, яка залежить від ступеня небезпеки для життя чи здоров'я людини. Відповідно до цього критерію насильство в КК України поділяється на дві групи:

1) насильство, що становить загрозу для життя або здоров'я особи (ч. 3 ст. 149, ст. 187, ч. 3 ст. 189, ч. ст. 262, ч. 3 ст. 278, ч. 3 ст. 280, ч. 3 ст. 289, ч.3 ст. 308, ч. 3 ст. 312, ч. 3 ст. 355 КК України);

2) насильство, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я особи (ч. 3 ст. 149, ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 206, , ч. 2 ст. 278, ч. 2 ст. 289, ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 355 КК України) [55] .

В певних статтях Особливої частини КК України йдеться про «насильство» без жодної вказівки на ступінь його небезпеки для життя або здоров'я людини (наприклад, ст. 174, ч. 3 ст. 342 КК України). Варто вказати, що у чинному КК України (як і в попередніх кримінальних кодексах) немає визначення наведених видів насильства. Поняття «насильство, яке не є небезпечним для життя або здоров'я» і «насильство, небезпечне для життя або здоров'я» тлумачаться в постановах Пленуму Верховного Суду України і вони є об'єктами аналізу кримінально-правової науки.

Не можна методологічно коректно вивчати різні види кримінальної насильницької поведінки без розуміння того, що всі вони є виявами кримінального насильства. Це явище, своєю чергою, виявляється через заподіяння психологічної, фізичної, сексуальної, економічної шкоди, а також у певних формах. На нашу думку, їхнє розкриття буде сприяти здійсненню класифікації насильницьких злочинів залежно від об'єкта, на який вчинено посягання.

Також у юридичній літературі вирізняють два підходи, які можна використовувати для визначення форм насильства, а саме: широкий (абсолютний) та вузький (прагматичний). Наведені підходи мають і переваги, і недоліки [14, с. 69].

Є. Маллібруда вирізняє дві форми насильства, а саме: холодну й гарячу. Так, холодна форма являється другим видом насильства, що (оскільки його доволі часто супроводжує збудженість) зазвичай виражається у реалізації відповідного сценарію вчинення насильства, який часто ґрунтується на звичаях і культурі, що відображаються у психології особистості. Власне тоді особа реалізує ментальний сценарій учинення насильства, а саме «розумовий» сценарій, фіксований взірець учинків та дій, який вона перейняла з власного досвіду. В такому разі не має бути гніву, прагнення заподіяти комусь шкоду, знищити певний предмети – особа реалізує

заздалегідь обрану й продуману роль, складовими якої є, зокрема, вторгнення на чужу територію, порушення прав і нехтування свободою іншої особи. Зазвичай таку поведінку не лише вважають стереотипом, а й нормальною, справедливою.

Своєю чергою, підґрунтям гарячої форми насильства є дещо динамічне, переповнене різними емоціями явище, що полягає в розірванні емоційної оболонки, яка до певної міри стримує почуття, що виникли, зазвичай через безсилля та фрустрацію. Оскаженіння – нагромадження акумульованих і нестримних почуттів люті й гніву – вважається сильною, негативною, темною і нерозбірливою силою, яка здатна охопити, затьмарити людину, руйнуючи її моральні бар'єри. Психолог Є. Маллібруда акцентує на тому, що в повсякденному житті існують і перша, і друга форми насильства [56, с. 9].

Характеристики форм насильства є різними. Так, одна з класифікацій насильства охоплює:

- пряме насильство, скажімо фізичне чи поведінкове, прикладами яких є війна, домашнє насильство, залякування, катування або ізоляція, структурне насильство - бідність і позбавлення людини можливості використовувати основні ресурси, нехтування її правами; деспотичні системи, своєю чергою, поневолюють, ображають і залякують дисидентство та бідних, знедолених, слабких;

- культурне насильство, скажімо знищення та знецінення відповідної людської ідентифікації і способу її життя. Виявами такого насильства є етноцентризм, сексизм, расизм і колоніальна ідеологія, різні форми моральної ізоляції, які виправдовують, зокрема, агресію, пригноблення, домінування, нерівність.

Отже, ми спостерігаємо значну кількість класифікацій та підходів серед науковців щодо поділу насильства, які відображають різноманітність його проявів. Вивчивши репрезентовану загальну класифікацію, вважаємо доречним сублімувати її на родовий предмет нашого дослідження.

У наукових та зарубіжних джерелах представлено чимало підходів до класифікації насильства, зокрема в освітньому середовищі. Найчастіше форми насильницької поведінки поділяють залежно від її впливу на постраждалого, а також відповідно до змісту ст. 173-4 КУпАП [45], де булінг (цькування) визначено як

психологічне, фізичне, економічне або сексуальне насильство. Тож ми зазначимо, що форма насильства в шкільному середовищі відображають загальні категорії насильницьких дій, тоді як «види» конкретизують ці форми у специфічних контекстах або ситуаціях. Відповідно, розглянемо чотири основні форми, у яких може проявлятися насильство в загальноосвітньому закладі, як між дітьми, так і з боку вчителя.

Фізичне насильство — це дії, спрямовані на заподіяння людині болю, дискомфорту або приниження її гідності шляхом застосування фізичної сили. До даної форми належать: удари руками, ногами, предметами, побиття, поштовхи, потиличники, укуси, викручування рук, заламування пальців, змушування перебувати у незручній чи принизливій позі, удушення, струс та напад за допомогою будь-якого предмета або зброї. Насильство такого характеру може викликати фізичні та психологічні травми, призводити до інвалідності чи навіть смерті внаслідок травм або суїциду.

Психологічне насильство являється сукупністю навмисних вербальних та поведінкових дій, які спрямовані на приниження гідності, відторгнення, ігнорування, контроль чи соціальну ізоляцію особи. Воно може виявлятися в обзиванні, висміюванні, глузуванні, відмові від спілкування, образливих прізвиськах, недопущенні у групу, на спортивне заняття або ж на інший захід; а також в лайці, образах, принизливих висловлюваннях, які негативно впливають на самооцінку і самоповагу людини, переконанні особи в її «нікчемності», відторгненні від спільноти, знецінюванні особистості [57].

І фізичне, і психологічне насильство доволі часто розпочинається із залякування, зокрем: погроз в усній або письмовій формі (зокрема із використанням соціальних мереж, електронної пошти), фізичних нападок та вчинення інших дій для залякування, підпорядкування жертви, змушення її здійснити певні дії. Залякування базується на реальній чи передбачуваній нерівності сил кривдника і потерпілої особи. У разі, якщо кривдник не отримає гідної відсічі, то він, зазвичай, знову вдається до залякування (воно набуде систематичного характеру).

Сексуальне насильство являється примусом людини до сексуальних стосунків,

попри її бажання, а також будь-якими (зокрема, які не пов'язані із примусом) сексуальними діями з боку дорослої особи стосовно неповнолітньої. Згвалтування (статеві зносини із застосуванням насильства або погрозою його застосувати) – це крайній ступінь сексуального насильства, наслідком якого може бути небажана вагітність, зараження хворобами, які передаються статевим шляхом. Доцільно наголосити, що жертвами сексуального насильства можуть бути й підлітки. Безумовно, таке насильство завдає глибоку, значну психологічну травму, воно призводить до зниження самоповаги, самооцінки людини та може бути причиною суїциду.

Сексуальне насильство може проявлятися у формі небажаних фізичних контактів сексуального характеру, зокрема у вигляді дотиків до інтимних частин тіла особи, навмисної демонстрації оголених статевих органів, вуайєризму (спостереження за оголеною особою без її згоди) та інших дій, які мають сексуальний характер і вчиняються без добровільної згоди постраждалої особи. Так, до сексуального насильства належать і висловлювання, які принижують людську гідність, і сексуальні домагання (залицяння, загравання), і будь-які інші дії, що спрямовано на утиск іншої людини, котра відхиляє такі домагання.

Економічне насильство може виявлятися у відбиранні майна (грошей, особистих речей, одягу, гаджетів тощо), зокрема у здобувачів освіти або працівників. Доволі часто означений вид насильства виявляється у здирництві – разовому або періодичному вимаганні грошей, речей, вдаючись до примусу та тиску, погрози застосування до особи фізичної сили, розголошення конфіденційних відомостей, поширення пліток і чуток. Наведені дії завдають жертві і матеріальної, і моральної шкоди через фізичні й психологічні страждання [58].

Після основних форм, які характерні насильству в шкільному середовищі, охарактеризуємо його сучасні види.

Основним видом насильства в шкільному середовищі можна вважати булінг (цькування). З'ясуємо зміст поняття «булінг», визначення якого міститься у статті 1 ЗУ «Про охорону дитинства» [42], а також у спеціальному ЗУ від 18.12.2018 № 2657-VIII спрямовану на удосконалення протидії цькуванню [58], що вносить зміни до

КУпАП у частині, яка стосується відповідальності за булінг.

Відповідно до статті 1 ЗУ «Про охорону дитинства» [42], булінг визначається як психологічне, фізичне, економічне чи сексуальне насильство, що включає будь-яке умисне діяння (дія чи бездіяльність), у тому числі із використанням електронних засобів комунікації. Такі дії систематично спрямовуються проти дитини або здійснюються дитиною щодо іншого учасника колективу, порушуючи права, свободи та законні інтереси потерпілих, чи створюючи перешкоди у виконанні їхніх обов'язків.

Згідно зі статтею 4 Наказу Міністерства освіти і науки України (далі – МОН) від 28 грудня 2019 року № 1646 [60], булінг (цькування) у закладах освіти охоплює ситуації, що трапляються в межах навчального приміщення чи прилеглих територій (таких як навчальні класи, спортзали, коридори, роздягальні, туалети, душові кабінки, їдальні тощо), а також поза територією закладу під час заходів, передбачених освітньою програмою або планом роботи закладу, зокрема й дорогою до або з навчального закладу.

Основними ознаками булінгу є регулярність дій, що спрямовані на малолітню чи неповнолітню особу або ж ініціюються такою особою щодо інших учасників освітнього процесу. Це також включає використання електронних засобів комунікації. До таких дій належить, наприклад, навмисне позбавлення їжі, одягу, грошей, документів чи інших особистих речей; перешкоджання в отриманні освітніх послуг; примус до праці або інші порушення економічного характеру. Окрім цього, булінг охоплює словесні образи, погрози, залякування, приниження, переслідування, обмеження волевиявлення особи, а також небажану поведінку сексуального чи фізичного характеру, що включає принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська, чутки, ляпаси, штовхання, удари тощо [3; 60].

Булінг як форма протиправної поведінки тягне за собою адміністративну відповідальність, що передбачена статтею 173-4 КУпАП. Прояви цькування можуть включати різні форми насильства – від емоційного та фізичного до економічного або сексуального. При цьому такі дії можуть супроводжуватися використанням засобів цифрової комунікації [45].

Кваліфікуючими ознаками є:

- якщо діяння вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення;
- якщо воно вчинене малолітніми або неповнолітніми особами віком від 14 до 16 років;
- якщо відповідальність покладається на керівника закладу освіти [45].

Проаналізувавши поняття булінгу (цькування) за вищезазначеними нормативними актами, можна дійти висновку, що ці поняття є подібними. Проте в ЗУ «Про охорону дитинства» та Наказі МОН «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» вживається термін «систематичне вчинення діянь», вже в ст. 173-4 КУпАП такий термін не використовується, оскільки при вирішенні питання про відповідальність особи за вчинення певного діяння має бути сформульована індивідуальна правова оцінка кожного діяння окремо, а ознака «систематичність» характеризує діяння як таке, що було вчинено три і більше разів, водночас усі вчиненні діяння мають бути тотожними і об'єднаними єдиним умислом. І, як правило, за вчинення діяння систематично може наставати суворіша відповідальність, ніж за вчинення діяння вперше або повторно. Тому вважаємо, що вживання такого терміну під час розкриття поняття булінгу (цькування) є недоречним, отож доцільно внести зміни в статті 1 ЗУ «Про охорону дитинства», змінивши поняття булінг, і викласти його у такій редакції:

«Булінг – це психологічне, фізичне, економічне або сексуальне насильство, а саме всі умисні діяння (дії або бездіяльність), зокрема із використанням засобів електронних комунікацій, які вчинені особою(ами) стосовно дитини, з котрою вони є учасниками одного колективу, чи дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків».

У Наказі МОН України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» ч. 2 ст. 4 Розділу 1 «Загальні положення» внести зміни і викласти її в такій редакції:

«Ознаками булінгу (цькування) є вчинення учасником(ами) освітнього процесу

діянь стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, в тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій».

Окрім того, зважаючи на визначення, наведене в ЗУ «Про охорону дитинства», ст. 173-4 КУпАП, а також у Наказі МОН «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти», булінг виявляється у чотирьох формах насильства:

- психологічному – знущання виявляються, зокрема, у впливі на психіку людини (погрози, залякування, шантаж, дискредитація, бойкот, глузування, приниження, обзивання тощо);
- фізичному – цькування виявляється у будь-якій небажаній фізичній поведінці, яка носить систематичний характер (удари, стусани, ляпаси, тягання за волосся, побої, мордування, підніжки, штовхання, шмагання, щипання, здушування, кусання, викручування назовні пальців тощо);
- економічному – предметом впливу є майно та майнові права потерпілої особи (пошкодження або відбирання майна, привласнення грошей тощо);
- сексуальному – приниження, які мають сексуальний характер (принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, прізвиська, жарти, погрози вчинення сексуального насильства, розповсюдження образливих чуток сексуального характеру, секстинг, торкання сексуального характеру, вуайєризм тощо) [42; 45; 60].

У науковій літературі, такі вчені, як, зокрема, А. Губко, Г. Коваль, Н. Лесько, Б. Логвиненко, А. Полянничко, А. Яцишин вирізняють дві форми вияву булінгу: психологічний (емоційний) та фізичний [20, с. 9].

Доволі цікавими видаються погляди науковиці С. Поляруш, котра з-поміж форм виявів булінгу вирізняє такі: фізична (нанесення ударів, штовхання, пошкодження або ж крадіжка будь-якої власності іншої особи), словесна (обзивання, висловлювання або глузування, якими ображається стать, сексуальна орієнтація, належність до певної раси тощо), соціальна (виключення інших із групи чи поширення чуток, пліток), письмова форма (написання певних записок або знаків, що є образливими), електронна форма, або кібербулінг (поширення чуток і негативних,

образливих коментарів, використовуючи електронну пошту, мобільні телефони, соціальні мережі) [62, с. 211].

Шкільне насильство за критерієм мети та змісту умовно можна поділити на простий булінг і хейзинг [18, с. 307]. Останній пов'язаний із неформальними насильницькими обрядами ініціації. Такі ритуали характерніші закритим (інтернатним, воєнізованим, пенітенціарним) установам, водночас вони трапляються в звичайних школах та училищах, насамперед якщо ці навчальні заклади мають гуртожитки для учнів з інших міст. Новачків учні старших класів (курсів) або однокласники змушують вчиняти дії, що принижують їхню честь та гідність (скажімо, публічно роздягнутися, помити підлогу в туалеті зубною щіткою тощо). Хейзинг доволі часто має явний або прихований гендерний і сексуальний підтекст [63, с. 23].

В наукових посібниках окреслюють залежно від специфіки групи такі види булінгу:

1. Вербальний – словесні образи, залякування, глузування, погрози та ін.
2. Фізичний – удари, зачіпання, штовхання, бійки та вчинення інших дій, що завдають болю та заподіюють тілесні ушкодження. Зазначений вид булінгу (цькування) є характерніший для хлопців, позаяк вони частіше вдаються фізичної агресії, аніж дівчата.
3. Соціальні дії – відмова від спілкування, виключення з гри, бойкот, ігнорування, поширення принизливої, неправдивої інформації та пліток. Цей вид булінгу (цькування) є характерніший для дівчат.
4. Економічний – навмисне знищення, пошкодження або крадіжка особистих речей, вимагання їжі, грошей та ін.
5. Сексуальний – принизливі, хтиві погляди, образливі рухи тіла, жести, здійснення зйомки у роздягальнях, погрози сексуального характеру, жарти та ін.
6. Електронний або кібербулінг – це приниження з використанням мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв тощо. Саме цей вид булінгу (цькування) є поширений серед підлітків і молоді [64; 65].

Вважаємо, вербальний вид і соціальні дії булінгу – можна віднести до

психологічного виду, крім того ці види доцільно розширити і доповнити наступними видами: дискримінація, гендерне насильство, насильство з боку вчителя над дітьми, насильство у шкільному середовищі на окупованих територіях. Розглянемо їх детальніше.

Дискримінація – це приниження за расовою належністю, відтінком шкіри, релігійними, ідеологічними чи інших переконань, віку, статі, наявності інвалідності, соціального та етнічного походження, громадянського статусу, сімейного чи матеріального становища, регіону проживання, мовними або іншими ознаками, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі. Вона може мати різні вияви: відкриті та явні – через образливі й такі, що принижують гідність індивіда, коментарі, висловлювання, жарти, обзивання і прізвиська, виключення з ігор та змагань, неявні – через нерівне, упереджене ставлення [63]. Варто зазначити, що подекуди булінг виявляється у формі дискримінації до осіб з особливими потребами в школі. Вчені С. Карвацька й О. Чепель акцентують на одному показовому прикладі дискримінації [64] – справі G.L. проти Італії (G.L. v Italy) [67] – рішення стосовно якої ухвалене Палатою 10.09.2020. У цій справі йшлося про неспроможність молодшої дівчини G.L., яка страждала на аутизм, одержати спеціалізовану допомогу в навчанні, попри те, що таку підтримку передбачено законом.

Вартий уваги і зовсім протилежний випадок дискримінації, а саме 17 жовтня 2024 р. Асоціація жінок-юристок України «ЮрФем» опублікували пост-підтримку з заявою, яку хочемо згадати. В червні 2021 року під час шкільного випускного вечора вчитель хореографії зґвалтував неповнолітню дівчину. Протягом наступних трьох років ефективного розслідування так і не було проведене, а кривднику не винесли обґрунтованого вироку, через що справа фактично зайшла в глухий кут. Захисниці потерпілої, адвокатки проєкту «Юрфем»:підтримка» Т. Бугаєць та І. Моргун, звернулися із заявою до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Вони оскаржили дії України через порушення одразу чотирьох статей ЄСПЛ:3,8,13,14. [68].

Наступним видом виділяємо гендерне насильство. В його основі гендерний дисбаланс або гендерні стереотипи, а його проявами є насильницькі дії через

неприйняття гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації людини. Прикладом гендерного насильства в школі може бути приниження хлопчиків за прояви емоцій з використанням фраз на кшталт «плачеш як дівчисько», що і є проявом булінгу з гендерними упередженнями. Щодо дівчат воно може проявлятися у смиканні за косички, що може бути проявом зневаги до особистого простору дівчат тощо. За даними ЮНЕСКО, понад 246 мільйонів дітей щороку стають жертвами гендерного насильства в школах або навколо них. Це порушує їхні права людини та має серйозні фізичні, психологічні та освітні наслідки [69].

Більш детально також доцільно розглянути кібербулінг, який проявляється у насильстві в шкільному середовищі із застосуванням засобів електронних комунікацій. Доцільно зазначити, що в українському законодавстві відсутня окрема норма, яка регулює відповідальність саме за вищезгаданий вид насильства. Судові рішення щодо кібербулінгу розглядаються на основі ст. 173-4 КУпАП, проте кібербулінг слід розглядати як окремий вид кібернасильства.

Ми погоджуємося, що найбільш повне тлумачення кібербулінгу надає А. Ведернікова. Вона вважає, що кібербулінг у вузькому значенні – це певні насильницькі дії учасників освітнього процесу, які вчинені, застосовуючи засоби електронних комунікацій, стосовно неповнолітньої особи або ж такою особою, і наслідком яких є втручання у навчальний процес, порушення шкільної дисципліни, нехтування правами інших учасників освітнього процесу чи заподіяння їм моральних страждань, фізичної, матеріальної шкоди [70]. Науковиця також визначає низку особливостей кібербулінгу, зокрема, це тяжкість установлення винного, системність дій, неможливість сховатися від протиправних дій, а відтак і їх наслідків [71, с. 43].

Науковці до ознак кібербулінгу відносять: умисну шкоду; довготривалість; дисбаланс між сторонами, що виявляється у більшій технологічній обізнаності та компетенції агресора; його анонімність; широку аудиторію [72, с. 30].

Окремі науковці сумніваються у системності кібербулінгу, пояснюючи свою позицію тим, що розміщену разово кривдником інформацію можуть інші користувачі мережі «Інтернет» поширювати, копіювати чимало разів, відтак опублікована інформація доступна впродовж тривалого часу після її першого розміщення в

інтернеті [73, с. 131].

Безумовно кібербулінг є небезпечним явищем. Його відмінності від інших видів шкільного насильства полягають у:

- відсутності географічного, часового обмеження. Жертва ніде не може від нього сховатися. Через технічні засоби (приміром, мобільний зв'язок, електронну пошту, профіль у соцмережах) кіберпереслідувач має постійний доступ до жертви;
- масштабності та швидкості поширення образливої інформації та широкий аудиторії. Кібербулінг є значно ширшим, аніж звичайний шкільний булінг;
- захищеності персональних даних кіберпереслідувача, його анонімності, через що переслідувач упевнений у своїй безкарності, а жертва навпаки відчувається невпевнено, має страх та тривожність, очікує на вчинення стосовно неї інших актів переслідування чи цькування;
- високому рівні латентності зазначеного виду насильства, що обумовлює складнощі у його виявленні та боротьбі з ним;
- допущених прогалинах у законодавстві стосовно відповідальності за вчинення вищевказаних дій. Своєю чергою, безкарність породжує зухвалість кіберпереслідувачів [74].

І. Лубенець вирізняє певні особливості кібербулінгу: перепалки (флеймінг), що охоплює обмін короткими фразами; обмовляння (поширення принизливої інформації); нападки вчинені через надсилання образливих повторюваних повідомлень; самозванство, яке реалізується через видавання себе за жертву, використовуючи її паролі, акаунти у соціальних мережах тощо; відчуження (остракізм); ошуканство, яке вчиняють через отримання шляхом обману конфіденційної інформації та її поширення в мережі «Інтернет»; кіберпереслідування [75, с. 180].

Л. Найдьонова, вивчаючи кібербулінг [76, с. 2], зауважила, що в країнах Європейського Союзу і Сполучених Штатів Америки (далі – США) узвичаєно вирізняють вісім типів кібербулінгу, а саме: 1) флеймінг (обмін за допомогою комунікаційних технологій короткими, запальними і гнівними фразами між двома або більше учасниками); 2) нападки (повторювані образливі повідомлення (сотні СМС),

надіслані жертві, постійні дзвінки; 3) наклепи; 4) ошуканство; 5) самозванство; 6) кіберпереслідування; 7) остракізм; 8) хеппіслеппінг. Отже, кібербулінг можна вважати видом булінгу, тобто це також агресія, яка проявляється в насильницьких діях фізичного, психологічного характеру із застосуванням засобів електронних комунікацій між учасниками освітнього процесу.

В подальшому розглянемо насильство з боку вчителя над дітьми, яке ми вважаємо за доцільне виділити як окремий вид насильства в шкільному середовищі в рамках нашого дослідження. Це дасть змогу ширше розкрити класифікацію шкільного насильства. Визначення кібербулінгу залежить від того, як саме трактується поняття «булінг». У широкому розумінні це будь-які агресивні або насильницькі дії, здійснені через електронні засоби комунікації. У вузькому сенсі кібербулінг є формою булінгу, яка відбувається серед учасників освітнього процесу з використанням електронних засобів зв'язку [70].

Серед наукових підходів до визначення насильства над дітьми, до прикладу А. Ландіна характеризує це явище як свідомі дії, здійснені однією чи кількома особами спрямовані на досягнення власних цілей шляхом завдання шкоди, порушення прав і свобод неповнолітньої особи проти її волі [77 с. 94].

У закладах освіти різні форми насильства займають особливе місце, зокрема тілесні покарання, що застосовуються деякими педагогами до здобувачів освіти. Особливо гостро ця проблема постає в інтернатних закладах освіти, закритий характер яких сприяє виникненню фізичного та емоційного насильства над дітьми як з боку персоналу, так і з боку самих дітей. Через недостатній нагляд з боку держави та громадськості, такі заклади створюють сприятливі умови не лише для фізичного, але й для сексуального насильства [78].

Незважаючи на законодавчі заборони, деякі педагоги та працівники закладів освіти іноді застосовують фізичний вплив для підтримання дисципліни або покарання учнів. Найпоширенішими методами є ляпаси, потиличники, удари рукою чи предметами. Також можуть використовуватися штовхання, постановка дітей у кут або примушування залишатися у незручній позі [79, с. 19-20].

Розрізняють чотири основні форми жорстокого поводження та зневажання

дітей:

– фізичне насильство – дії або бездіяльність дорослих, які призводять до порушення фізичного чи розумового здоров'я дитини або створюють загрозу його пошкодження, можуть включати тілесні покарання, удари долонею, стусани, опіки, задушення, грубе хапання, штовхання, використання палиці чи ножа. До даної форми також належать випадки, коли дитину схиляють до вживання шкідливих або заборонених речовин (алкоголю, наркотиків, медпрепаратів тощо);

– сексуальне насильство – використання дитини дорослою чи іншою дитиною для задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди. Це зловживання владою з боку більш сильної чи старшої особи, що призводить до втрати дитячої довіри. Також це може бути сексуальна діяльність чи погрожування нею між дитиною та більш сильною чи старшою особою.;

– психологічне (емоційне) насильство – проявляється у вигляді регулярних або періодичних словесних образ, погроз з боку дорослих (батьків, опікунів, учителів, вихователів), приниження людської гідності дитини, звинувачення її у тому, чого вона не скоювала, або демонстрації байдужості чи ворожості. До цього виду насильства також належать постійний обман, неправдиві твердження, що призводять до втрати довіри до дорослих, а також вимоги, які не відповідають віковим можливостям дитини.;

– зневага інтересами і потребами дитини – основних потреб дитини, як-от їжа, одяг, житло, освіта чи виховання. Це може бути виражене у формі залишення дитини без нагляду або навіть шкідливі дії, як-от отруєння [80, с. 33].

Для обґрунтування необхідності виокремлення насильства з боку вчителя над дітьми в шкільному середовищі як окремого виду ми наводимо емпіричне підтвердження наявності певних форм насильства в освітньому процесі та їхньої поширеності серед педагогічного складу.

На основі результатів власного анкетування вчителів прояви насильства з боку вчителя до учнів можуть включати:

– фізичне насильство: 45% (90 учнів) зазначили, що вчитель застосовував до них фізичну силу (бив, давав ляпаса);

– психологічне насильство: 76% (152 учні) зазнавали крику з боку вчителя; 39% (78 учнів) заявили, що вчитель залякував їх агресивною інтонацією або діями; 19% (38 учнів) зазнавали шантажу з боку вчителя; 18% (36 учнів) зазначили, що вчитель поширював про них образливу інформацію; 39% (78 учнів) відчували образи з боку вчителя (зневажливі висловлювання, поведінка, що завдавала душевного болю); 7% (14 учнів) отримували від вчителя образливе прізвисько;

– економічне насильство: 4% (16 учнів) зазначили, що вчитель вимагав у них гроші;

– кібербулінг: 3% (6 учнів) отримували погрозливі або принизливі повідомлення в соціальних мережах від вчителя;

– сексуальне насильство: на запитання «Чи переживали Ви на собі прояви сексуального насильства в школі? ствердно відповіли 15% (Ж: 10% — 20 учнів, Ч: 5% — 10 учнів).

Вищевказані дані є лише тими випадками, які були підтверджені відповідями «Так» у нашому анкетуванні і ці данні підтверджують про необхідність виділення такого виду булінгу як насильство з боку вчителя над дітьми (Додаток Б).

Окремої уваги потребує насильство у шкільному середовищі на окупованих територіях, що дозволяє розглядати його як специфічний вид прояву насильства, що має унікальні ознаки, обумовлені умовами війни та окупації. На нашу думку, його варто виділяти як особливу форму насильства зумовлену умовами воєнного конфлікту та окупації. Аналітичний звіт, опублікований у червні 2024 року [81], містить задокументовані вчинені російською окупаційною владою правопорушення у сфері освіти і на раніше окупованих територіях Харківської області, і на досі окупованих росією частинах територій Запорізької, Херсонської, Луганської та Донецької областей. Завдяки дослідникам Human Rights Watch зібрано докази аналізованих порушень на території значної частини Харківської області, яку було деокуповано Збройними Силами України у вересні 2022 року. Зі слів викладачів, які опинилися в окупації, вони були змушені покинути свої домівки або втекли. Відповідно до підрахунків українських експертів, на територіях, які окуповані росією, досі перебуває приблизно мільйон українських дітей шкільного віку, 458 тисяч із них

проживає в Криму. Зі звіту ми наведемо декілька підтверджень, які свідчать про насильство в шкільному середовищі під час війни. Для навчання за російською освітньою програмою, яку, на жаль, упроваджено на окупованих територіях України, послуговуються підручниками з історії, де виправдовують російське вторгнення та вважають Україну (за чинної влади) «неонацистською державою». Цією програмою також строго обмежено викладання українською мовою. Згідно з Конвенцією ООН про права дитини, дітям необхідно гарантувати право на освіту, котра виховує повагу до «власної культурної самобутності, мови і цінностей», а також до «національних цінностей» країни її походження. Зміни в освітній системі, запроваджені державою-агресором на окупованих територіях, суперечать міжнародним стандартам прав людини. Вони порушують заборону пропаганди війни, право на освіту рідною мовою та право батьків обирати форму навчання для своїх дітей [81].

У межах навчальної програми, запровадженої на окупованих територіях, українські діти також змушені проходити військовий вишкіл. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні повідомила, що представники російської влади вимагають від середніх шкіл, що знаходяться на окупованій території України, подавати список імен учнів віком понад 18 років, які, на думку російської влади, є придатними для призову в збройні сили росії.

Також Human Rights Watch встановили, що окупаційна влада вдається до репресій проти тих, хто критикує вторгнення росії в Україну, зокрема в сфері освіти. Представники, призначені окупаційною адміністрацією, переслідували тих, хто навчав дистанційно або викладав за українською програмою. Батькам школярів погрожували штрафами, арештами чи позбавленням батьківських прав, якщо їхні діти не відвідували «російські» школи або продовжували навчання за українською програмою дистанційно.

На окупованих територіях російська влада вдається до примусів та репресій проти українських педагогів, які відмовляються співпрацювати. Вчителів змушують передавати особові справи учнів та іншу інформацію про заклади освіти. У разі незгоди вони піддаються тиску, затриманню та жорстокому поводженню. Зокрема, задокументовано випадок утримання директора школи села Борівське на Харківщині

в неналежних умовах протягом тижня. Його піддавали фізичним тортурам за відмову надати необхідну інформацію про навчальний заклад [78].

Важливим є вказати, що організація Amnesty International задокументувала численні випадки примусу в освітніх закладах на окупованих територіях України. Після повномасштабного вторгнення та порушення цивільного життя, російська окупаційна влада вирішила відновити роботу шкіл до вересня 2022 року в усіх нещодавно захоплених областях. У травні 2022 року вони скликали на наради всіх педагогічних працівників, які залишилися, і змушували їх відновити роботу [82].

Одним із задокументованих випадків є розповідь Оксани, завучки з Херсонської області: «Мене три години переконували. Хоча прямих погроз не було, мене морально тиснули. Казали, що Херсонщина назавжди російська, що Україна кинула боротьбу за нас. Обіцяли хорошу зарплату, попереджали, що без доходу я не зможу вижити. Крім того, застосовували емоційний шантаж: казали, що я зраджу своїх дітей, якщо відмовлюся працювати.» Тим, хто не погоджувався на співпрацю, наказували звільнитися. Проте це не поклато край примусу: представники окупаційних адміністрацій приходили до колишніх вчителів, погрожували безробіттям, позбавленням соціальної допомоги, внесенням до «чорних списків» невіїзних.

Також 44-річний директор і вчитель географії Олександр із Запорізької області зазнав викрадення та побиття через відмову співпрацювати. Він розповідає: «Невдовзі після моєї відмови четверо озброєних чоловіків прийшли до мого дому. Двоє схопили мене й відвели до машини. Вони били мене прикладами рушниць. Ще двоє залишилися з моєю дружиною. Потім мене відвели на задній двір школи й знову били, називаючи «фашистом» і «нацистом». Вони вимагали, щоб я прийшов на захід у школу та сфотографувався з російською символікою. Погрожували, що ці фото будуть використані як доказ моєї співпраці з окупантами й можуть стати причиною переслідування з боку української влади.» Вранці після нападу Олександр отримав «нагадувальний дзвінок» із вимогою з'явитися на захід.

Багато українських педагогів змушені приховувати свою професію, щоб уникнути переслідувань. 38-річна Світлана, вчителька української мови та літератури

з Миколаївської області, розповіла: «Я дуже боялася, що російські солдати дізнаються, що я викладаю українську мову. Це зробило б мене їхньою мішенню. Також Ольга, 40-річна вчителька історії з Харківської області, поділилася своєю історією: «Одного разу росіяни прийшли обшукувати мою квартиру. Я боялася, що вони знайдуть підручники з історії України, карти та іншу українську літературу. Я бачила, як вони громили школу: перш за все, вони спалили всі українські книги, державні символи та карти». [82].

Організація Human Rights Watch встановила, що окупаційна влада застосовує репресивні заходи щодо батьків, які продовжують навчати дітей дистанційно за українською освітньою програмою. Вони погрожують штрафами, позбавленням батьківських прав і соціальних виплат. У звіті «Навчання в окупації: примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України» документально підтверджено: використання навчальних матеріалів, які виправдовують російське вторгнення; обмеження викладання українською мовою; застосування тиску, арештів та тортур щодо вчителів, які відмовляються працювати за російськими стандартами. Такі дії порушують Конвенцію ООН про права дитини, яка гарантує дітям право на освіту з повагою до їхньої культури, мови та національних цінностей [81].

Як зазначає аналітикиня ГО (далі – Громадська Організація) «ЦГП Альменда» А. Воробйова, російська влада активно проводить ідеологічну обробку дітей з раннього віку: «росіяни розуміють, що саме в дитячому віці закладається почуття патріотизму, і наймолодшими дітьми легше маніпулювати. Їх переконують у тому, що їхньою батьківщиною є росія.» У дитячих садках проводяться заходи, присвячені російським державним святam: День перемоги, День народної єдності, День захисника вітчизни, День росії та інші [83].

Задokumentовані випадки примусу педагогічних працівників до роботи за окупаційною програмою, обмеження використання української мови та спроби переписування історії стали системними порушеннями прав людини. У зв'язку з цим, важливим кроком є удосконалення законодавчої бази, яка б забезпечила кращу фіксацію правопорушень, захист прав потерпілих від насильства та сприяла оперативному реагуванню з боку держави. Важливим кроком у цьому напрямку є

вдосконалення ЗУ «Про освіту», зокрема статті 57-1, шляхом внесення змін та доповнень. Зокрема, до цієї статті пропонується додати нові пункти, які передбачають:

1. У разі виявлення фактів порушень прав педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників або здобувачів освіти на тимчасово окупованих територіях, держава зобов'язана забезпечити їх документування та сприяти фіксації таких правопорушень правоохоронними органами, а також здійснювати оперативне реагування через уповноважені органи, зокрема із залученням міжнародних правозахисних організацій, для надання допомоги потерпілим та забезпечення правового захисту.

2. Держава зобов'язана забезпечити надання психологічної допомоги та соціальної реабілітації педагогічним, науково-педагогічним і науковим працівникам, а також здобувачам освіти, які постраждали від насильства, репресій або психологічного тиску в умовах окупації. Це здійснюється шляхом розроблення та реалізації державних програм підтримки, спрямованих на психологічну допомогу, відновлення психоемоційного стану та соціальну адаптацію постраждалих.

Відтак, узагальнюючи форми та види насильства в шкільному середовищі ми зазначимо наступне: по-перше, під час здійснення класифікації за основу варто використовувати кримінологічне розуміння насильства, підкріплене науковими підходами та нормами законодавства. По-друге, необхідно чітко розмежовувати поняття форм і видів насильства, адже в наукових дослідженнях часто зустрічається їх змішування. Форми насильства відображають загальні категорії дій, тоді як види конкретизують ці форми у специфічних контекстах (наприклад, булінг як вид психологічного насильства). По-третє, формами насильства у шкільному середовищі є: фізичне, економічне, сексуальне, психологічне. По-четверте, види, у яких може проявлятися насильство, включають: булінг, кібербулінг, дискримінацію за будь-якою ознакою, гендерне насильство. По-п'яте, на нашу думку доцільно виділити такі види насильства: насильство над дітьми у шкільному середовищі, яке може включати фізичне, психологічне, економічне, сексуальне та кібербулінгу зі сторони дорослих (наприклад, вчителів); насильство на окупованих територіях, що має свої специфічні

ознаки, обумовлені умовами війни. На окупованих територіях зафіксовані задокументовані випадки, які свідчать про насильство у шкільному середовищі з боку окупаційної влади. Наприклад, примус до навчання за навчальною програмою країни-агресорки, дискримінація за мовною чи національною ознакою, а також психологічний тиск на учнів і педагогів створюють серйозні виклики для забезпечення прав дітей на освіту та безпеку. На нашу думку, це дозволяє виділити окремий вид, який можна назвати «насильство у шкільному середовищі на окупованих територіях». Необхідним є вдосконалення ЗУ «Про освіту», зокрема статті 57-1, яка повинна надавати додаткові гарантії безпеки в умовах особливих ситуацій, зокрема в умовах воєнного стану або на тимчасово окупованих територіях.

Отже, зважаючи на викладене, можна підвести підсумок, що насильство в шкільному середовищі – один із проявів загального насильства в суспільстві. Залежно від об'єкта посягання виділено такі форми насильства, як фізичне, психічне, сексуальне й економічне. Основним видом насильства в шкільному середовищі можна виділити булінг (цькування). Вважаємо за доцільне в статті 1 в ЗУ «Про охорону дитинства» внести зміни в поняття булінг та в наказі МОН «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» частині 2 статті 4 Розділу 1, щодо ознак булінгу, що дозволить в свою чергу точніше визначити суть булінгу і забезпечити більш ефективне реагування на випадки цькування в освітньому середовищі.

Виділено такі види булінгу залежно від специфіки групи: фізичне, психологічне (вербальне, соціальні дії) економічне, сексуальне, кібербулінг, дискримінація, гендерне насильство, насильство з боку вчителя над дітьми, насильство у шкільному середовищі на окупованих територіях.

Аналізуючи форми булінгу, доцільно вказати, що вони: 1) є зовнішнім проявом насильницької поведінки; 2) методом здійснення конкретного випадку булінгу; 3) відповідно до свого змісту є одиничним виявом; 4) вони пов'язані з сутністю булінгу, а саме полягають у приниженні честі й гідності жертви, зневажливому до неї ставленні. Стосовно виявів булінгу, то вони: 1) формуються через наявність однорідних ознак, що дають змогу віднести явище до відповідної чітко визначеної

групи; 2) реалізуються через конкретні форми, тобто зовнішньо виражені агресивні діяння; 3) вони можуть переплітатися та мати змішаний характер.

1.3 Зарубіжний досвід регулювання насильства в шкільному середовищі

На жаль, нині проблема насильства, яке вчиняють у шкільному середовищі, є надзвичайно актуальною, і її намагаються вирішити у світі. Так, здійснений аналіз законодавства різних країн дає змогу оцінити масштаб цієї проблеми в школах та інших установах. На основі цього аналізу й беручи до уваги зарубіжний досвід розробляються і впроваджуються ефективні програми та стратегії із запобігання виявам насильства у шкільному середовищі. Вивчення булінгу (цькування) в різних країнах має надзвичайно важливе значення, зокрема, для розуміння його причин та механізмів, для розроблення дієвих стратегій попереджувальних заходів і заходів протидії, розвитку нашого суспільства, створення безпечного середовища.

Як зазначалося, вперше у світі звернули увагу на шкільне насилля у 1973 році завдяки публікації Д. Ольвеусу саме в аспекті булінгу (цькування). Проте не всі країни однаково регулюють і криміналізують булінг як специфічний вид правопорушення або як ширший феномен насильства в шкільному середовищі.

Проаналізуємо законодавчі підходи країн, які запровадили кримінальну відповідальність за булінг:

1. Норвегія. У цій країні наприкінці минулого століття швидкими темпами почала розвиватися програма з протидії булінгу. Так, саме завдяки діяльності психолога Д. Ольвеуса було створено програму «Olweus Bullying Prevention Program» (ОВРР), яку, зокрема, апробовано у таких країнах, як Канада, Німеччина, США, Швеція тощо [84].

2. Швеція. У цій країні вперше на законодавчому рівні закріплено заборону насильства над дітьми. Також Швеція долучилася до Конвенції ООН про права дитини та забезпечила реалізацію її положень. Так, чинне законодавство цієї країни має превентивний характер, водночас воно є спрямоване на попередження всіх виявів

булінгу. В Швеції діяльність усіх державних інституцій детерміновано метою, яка полягає у створенні безпечного освітнього середовища та розвитку оптимального клімату для учасників освітнього процесу [85, с. 187]. У Швеції на початку 1990-х років відбувалося формування антибулінгового законодавства, на яке мали безпосередній вплив результати досліджень психолога Д. Олвеуса [86, с. 12]. Питання, які стосуються попередження та протидії булінгу, регулюються Законом (2010:800) «Про освіту» (швед. Skollagen) від 23.06.2010 [87]. У Розділі 6 цього закону встановлено обов'язок повідомляти про всі вияви булінгу, окреслено обов'язкові превентивні дії у закладах освіти, порядок реагування на всі випадки булінгу, особливості його розслідування та вжиття відповідних заходів. Згідно з цим Законом, обов'язок, який стосується реалізації і виконання у закладах освіти Швеції розроблених антибулінгових положень покладається на їх керівників. Вони повинні: вживати ефективних заходів задля попередження і протидії булінгу; забезпечувати неухильне, чітке дотримання працівниками обов'язків, які стосуються запобігання та протидії цьому явищу; брати участь у розробленні та прийнятті щорічного плану заходів, що мають бути спрямовані і на запобігання, і на протидію булінгу [87]. Також цікавим є процес розробки щорічного антибулінгового плану, позаяк здійснюється із залученням здобувачів освіти відповідно до наказу Міністерства освіти Швеції (2006:1083) «Про участь дітей та учнів у розробленні плану проти жорстокого поводження» від 31.08.2006 [88]. На національному рівні Швеції напрям державної політики у цій сфері та основні принципи її реалізації визначає профільний орган загальної компетенції – Міністерство освіти Швеції (швед. Utbildningsdepartementet). Повноваження цього Міністерства здебільшого є стандартними, а його структура співвідносна зі структурою інших центральних органів виконавчої влади, які функціонують в унітарній державі [85, с.189].

Також відповідними повноваженнями у Швеції наділені Міністерство праці й Міністерство охорони здоров'я та соціальних справ. У межах Міністерства праці створено спеціалізовані інституції, а саме: Дитячого омбудсмена та Омбудсмена з питань дискримінації. У Швеції булінг має характерні чітко виражені дискримінаційні вияви, які, своєю чергою, відрізняють його від інших типових форм

цькування, і його регламентують окремим законом. Також у цій державі сформовано дієву систему з контролю та нагляду за процесами, що відбуваються в закладах освіти. Приміром, створено спеціалізований орган, відповідальний за профілактику та протидію булінгу — Шведську шкільну інспекцію. А також у Швеції передбачено створення посади Омбудсмена у справах дітей та учнів тощо [85].

3. США. На разі в цій країні немає федерального закону, який би стосувався цькування. Конгрес США у січні 2006 року прийняв закон, відповідно до якого федеральним злочином є «дратування, зловживання, погрожування або переслідування» іншої особи, зокрема, через мережу «Інтернет». Один із перших законів, що стосувався кібербулінгу, прийнято 2008 року в штаті Каліфорнія. Так, адміністраціям шкіл надано повноваження, які стосуються дисциплінування учнів за знущання над іншими в режимі офлайн або в мережі «Інтернет» [16, с. 14].

У всіх штатах США розроблено закони з протидії булінгу. Джорджія (1999 рік) є першим штатом, що ухвалив антибулінговий закон. А останнім штатом, де прийнято 2015 року такий закон, є Монтана [89, с. 93].

У штатах США наявна баговимірна система з протидії булінгу. Ця система складається із державного впливу, зокрема, на освітню систему і на провадження регіональної антибулінгової політики. Також у США є чимала кількість громадських організацій, що здійснюють контроль, моніторинг, просування законодавчих ініціатив у цьому напрямі, профілактику вчинення булінгу, реабілітацію жертв, соціалізацію і патронат булерів.

Також у США наявні відповідні стандартні вимоги до антибулінгових законів, які варто враховувати при ухваленні Україною законів, що стосуються протидії булінгу. Наприклад, відповідні законодавчі акти України не містять конкретних вказівок чи рекомендацій щодо впровадження антибулінгової політики в освітніх закладах. Крім того, він не передбачає заходів для підготовки спеціалістів, які б займалися профілактикою булінгу та реагували на його прояви.

Попри те, що цей закон накладає певні обов'язки на учасників освітнього, які полягають у провадженні антибулінгової політики, дотримуванні її вимог і контролю за належним виконанням, він має формальний характер, позаяк не містить механізмів,

що стосувалися б боротьби із булінгом. У американських законах є невичерпний перелік дій, котрі можна інтерпретувати як булінг або кібербулінг [89]. У всіх штатах діють свої антибулінгові закони, і кожен штат здійснює місцеву політику для вирішення означеної проблеми. Закони і правові акти, які регулюють різні аспекти цієї проблеми, спрямовані і на індивідуальну, і на шкільну відповідальності за безпеку, водночас віддаючи належне питанню анонімності та конфіденційності [90].

Також темою, довкола якої тривають дискусії в політичних і наукових колах США, є застосування підходу нульової толерантності, котрий чимало шкіл прийняли після трагедії в Columbia High School and Virginia Tech. Водночас критики політики нульової толерантності також вважають, що діти, які належать до групи високого ризику протиправної поведінки, мають піддаватися відповідним дисциплінарним покараннями, однак кардинальні заходи з припинення незначних порушень заподіюють більше шкоди, аніж користі. Почасті реакція шкільної адміністрації є перебільшеною та неспівмірною із можливою загрозою. Наявні й расові відмінності серед учнів, до котрих застосовано сувору дисциплінарну відповідальність за вчинення булінгу. Відрахування, притягнення до кримінальної відповідальності здебільшого застосовують до афроамериканців та латиноамериканців із низьким рівнем доходів. Зазначена політика не бере до уваги індивідуальні обставини скоєння певних порушень, позаяк застосовує однаково сувору дисциплінарну відповідальність до всіх учнів, котрі порушили ті чи інші правила школи [91]. Серед найефективніших антибулінгових програм США виділяються програми Positive Action, Steps to Respect, S.S. GRIN (Social Skills Group Intervention). Ці програми сприяють розвитку позитивної поведінки, зменшують рівень булінгу в школах та включають навчальні заходи для учнів і педагогів, спрямовані на формування здорових відносин та підтримку емоційного благополуччя.

Так, «Bully Busters» створили на запит шкільних адміністрацій, педагогів, громадських консультантів і батьків, зацікавлених у зменшенні випадків цькування в освітніх закладах. Ця програма ґрунтується на ключових цінностях, таких як навчання дітей позитивної взаємодії в колективі, пошанування всіх членів шкільного середовища і викорінення насильства та агресії в школах.

Програма «Expect Respect» націлена на поширення обізнаності та навчання ефективних способів реагування на булінг і сексуальні домагання. Вона включає п'ять основних компонентів: освітні сесії для шкільного персоналу, заняття в класах, розробку і впровадження загальношкільної політики, тренінги для батьків та заходи підтримки жертв цькування. Її впровадження відбувається через 12-тижневі заняття за спеціально розробленими методичними рекомендаціями.

На відміну від програм «ОВРР» і «KiVa», які зосереджені саме на протидії цькуванню, «Expect Respect» має ширший фокус, спрямований на припинення всіх видів девіантної поведінки. Результатами реалізації цієї програми стали зростання соціально прийнятної поведінки серед учнів, зменшення девіацій, покращення соціально-емоційних навичок і поліпшення шкільного клімату. Для учнів доступні спеціальні буклети, журнали й навчальні матеріали на цю тематику [93].

У 44 штатах передбачено кримінальну відповідальність за вчинення булінгу (зокрема кібербулінгу), у 45 штатах запроваджують шкільні санкції; 49 штатів здійснюють шкільну антибулінгову політику, у 25 штатах передбачено відповідальність за дії, які вчинені учнями поза межами навчального закладу [94].

Таким чином, у деяких штатах США за дії, що мають ознаки булінгу, передбачено кримінальну відповідальність, тоді як в інших – або лише кримінальну, або ж доповнену дисциплінарними заходами (як-от шкільні покарання за менш тяжкі проступки). Варто відзначити, що в законодавстві США постійно відбувається оновлення норм, спрямованих на боротьбу з булінгом. Наприклад, одне з останніх таких оновлень було прийнято у липні 2018 року в штаті Індіана

4. Японія. У 2013 році було прийнято закон, що зобов'язував школи інформувати про всі випадки вчинення булінгу. Однак найуспішним у Японії є розроблення та запровадження мобільного додатку STOPit, через який школярі можуть повідомити про вчинення булінгу або стосовно них, або стосовно інших учнів [16, с. 15].

5. Республіка Філіппіни. Прийнято Закон «Про прийняття всіма початковими та середніми школами політики застереження булінгу», котрий зобов'язав запровадити політику боротьби з булінгом у початкових та середніх

школах. Цю політику необхідно регулярно оновлювати, зважаючи, зокрема, на нові виклики. У Законі також міститься вимога повідомляти про знущання або помсту та оперативно реагувати й розслідувати повідомлення про знущання або помсту, захистити особи, яка повідомила про знущання і надала інформацію під час розслідування булінгу або котра є свідком чи володіє достовірною інформацією про вчинення булінгу, надати учням можливість анонімно повідомляти про усі випадки знущань чи помсти (за умови, що дисциплінарні адміністративні заходи не буде застосовано до винного лише на підставі надходження анонімного повідомлення), інформувати учнів, батьків чи опікунів про динаміку булінгу та політику боротьби з цим явищем, а також вести публічний облік відповідної інформації та статистичних даних про акти знущань чи помсти в школі. У правилах та інструкціях, що запроваджені до зазначеного Закону, Секретар Департаменту захисту прав населення визначає адміністративні санкції стосовно адміністраторів шкіл, котрі не дотримуються вимог наведеного Закону. Приватні школи, у яких виявлено порушення даного акту, зазнають покарання у виді призупинення дії дозволів на провадження їх діяльності [95].

6. Чехія. Превентивні заходи стосовно запобігання вчиненню булінгу регламентуються чинними законами, у яких визначено, що всі школи, згідно із законом, обов'язково мають опрацьовувати та розробити превентивні програми, в яких необхідно розглянути всі типи негативної поведінки дітей та передбачити заходи, яких доцільно вжити для запобігання або вирішення такої проблеми (у разі її виникнення) [96, с. 190].

7. Італія. В цій країні 2017 року прийнято закон «Положення про захист неповнолітніх для запобігання та протиставлення явища кібербулінгу» № 71, де визначено поняття «кібербулінг» як будь-яку форму агресії, тиску, домагань, шантажу, а також образи, наклепу, приниження, викрадення особистої інформації, а також зміни, незаконного отримання, використання, незаконного опрацювання даних із завданням шкоди неповнолітнім, вчинене в електронному виді, а також поширення інтернет-контенту, що стосується одного або кількох членів сім'ї неповнолітньої особи, з метою ізолювати неповнолітнього або групу неповнолітніх, скоївши серйозні

зловживання, зловмисну, цинічну атаку, насміхаючись над ними [97].

8. Фінляндія. Упродовж 2006 – 2009 років було розроблено та впроваджено програму «KiVa», яка надалі залишається чинною. Її реалізація спрямована на учнів учнів загальноосвітніх шкіл від 5 до 11 років. Основним призначенням цієї програми є зменшення поширеності шкільного булінгу, а також зниження рівня віктимізації серед дітей у межах однієї групи. Значна увага приділяється роботі з неповнолітніми, зокрема формуванню в них навичок розпізнавання проявів цькування, розвитку ефективних механізмів реагування із залученням підтримки шкільного колективу. К межах програми передбачено як загальні профілактичні заходи, спрямовані на недопущення булінгу, так і спеціалізовані стратегії реагування на вже виявлені випадки цькування в шкільному середовищі. У всіх школах створюють спеціальні групи з педагогів чи інших працівників закладу. Вони спільно аналізують виявлений випадок вчинення булінгу [98].

9. Велика Британія. Проблему булінгу намагаються вирішити і на шкільному рівні, і на рівні органів публічного адміністрування. Так, державним секретаріатом у справах дітей, шкіл і сімей підготовлено загальні рекомендації «Safe to Learn: Embedding anti-bullying work in schools». Ці рекомендації регламентують відповідальність і шкільної адміністрації, і учнів за встановлені та доведені факти булінгу та наводять стратегії для протидії цькуванню. Департаментом освіти впроваджено акт «Preventing and Taskling Bullying Advise for Head Teachers, Staff and Governing Bodies», який створено для того, аби допомогти школам попередити вчинення булінгу або належно на нього реагувати за допомогою провадження загальної політики, яка стосується дотримання належної поведінки в закладі освіти тощо [99].

10. Іспанія. У цій країні криміналізовано булінг у традиційному його розумінні [100]. Наприклад, до правопорушень, що найбільшою мірою відповідають ознакам булінгу, належать сталкінг і харасмент. Зокрема, стаття 172-ter Кримінального кодексу Іспанії встановлює кримінальну відповідальність за цілеспрямоване та повторюване переслідування особи, що призводить до значних змін у її повсякденному житті [101].

11. Південна Корея. У 2004 році в Республіці Корея було ухвалено закон «Про боротьбу з насильством та залякуванням в школах», який спрямований на захист прав учнів, формування їх відповідальності як членів суспільства, а також на підтримку постраждалих від цькування, перевиховання агресорів і налагодження здорових взаємин між жертвами та булерами. Для реалізації цієї мети в Південній Кореї розробляють генеральний план, що включає: створення інституції шкільних радників, здійснення моніторингу освіти, надання підтримки жертвам, реабілітацію булерів і співпрацю між освітніми установами та закладами [102].

12. Південна Африка. Національна система безпеки шкіл, запроваджена у 2015 році, передбачає низку заходів для запобігання булінгу та кібербулінгу. Зокрема, вони охоплюють видання навчальної літератури, поширення інформації з електронної безпеки, організацію національних кампаній проти цькування, призначення радників для надання психологічно-соціальної допомоги та залучення патрульних поліцейських для забезпечення безпеки як у школах, так і поза ними. Також розроблено способи раннього виявлення булерів і відновлювальні заходи для підтримки жертв булінгу [103, с. 132]. Методичні ресурси для таких заходів доступні в організаціях, як Рада Європи, ЮНЕСКО та «Врятуй дітей». Зокрема, компанією Save the Children була створена програма «Позитивна дисципліна в повсякденному вихованні (PDEP)», що діє у Швеції, Південно-Східній Азії та Тихоокеанському регіоні. Вона встановлює такі принципи позитивної дисципліни: відсутність насильства у школі та повага до всіх учнів із гарантією їх права на навчання; вибір і затвердження методик, які розвивають у дітей самодисципліну; впровадження правил і забезпечення участі батьків у навчальному процесі; проведення тренінгів для педагогів, учнів і батьків для формування довірливих і гармонійних стосунків. Ця програма спрямована на розвиток компетентності та впевненості дітей у вирішенні складних ситуацій, навчання емпатії, ввічливості, дотримання прав людини, а також поваги до інших і самоповаги [102].

13. Канада. Відповідно до Закону Канади «Про освіту» 2010 року. («Education Act»), встановлено вимоги до всіх шкільних рад стосовно напрацювання стратегій і здійснення політики з профілактики булінгу задля уникнення всіх виявів

цього насильства між учасниками навчального процесу. Особливу увагу в навчальних закладах приділяють поширенню матеріалів, спрямованих на запобігання булінгу. Зокрема, на сайтах шкіл розміщують інформацію для всіх учасників освітнього процесу, у класах вивішують відповідні плакати, листівки, стенди, проводять анкетування. Також здійснюється моніторинг ситуацій, пов'язаних із проявами булінг в школі (включно з веденням журналу реєстрації звернень і випадків, про які повідомили батьки, що обговорюються під час шкільних зборів [104].

Водночас приклад провінції Альберта в Канаді демонструє жорстокий підхід до протидії булінгу. Згідно з Розділом 31 Закону «Про освіту», школярі зобов'язані не лише не допускати знущань, а й повідомляти про них у разі, коли булінг спрямований на них особисто, і у разі коли жертвою стає інший учень. Це стосується всіх форм цькування, незалежно від того, відбувається воно в самій школі, під час навчального процесу чи поза територією школи із застосуванням електронних засобів комунікації. У випадку, коли учень не повідомляє про факти булінгу, до нього можуть бути застосовані суворі заходи впливу – відсторонення або виключення з навчального закладу, а також штраф у розмірі 500 доларів. Окрім цього, суд має право зобов'язати порушника – за участі або без участі законного представника пройти спеціальні консультації чи інші програми, рекомендовані прокурором. Якщо особа успішно завершила ці заходи, це може бути підставою для зменшення суми штрафів [105]. Законодавство провінції Альберти вимагає від дітей робити більше, ніж вимагає загальний закон для громадян Канади, насамперед стосовно того, коли вони є свідками вчинення правопорушення. Вважаємо, що досвід Канади є одним із найбільш успішних у регулюванні та протидії булінгу й насильству в шкільному середовищі, і відтак ми підтримуємо думку, що цей підхід може слугувати прикладом для впровадження нововведень в Україні та інших країнах.

Нині найсуворіше «дитяче» законодавство мають Індія, Ірландія та Сінгапур. У цих країнах тюремне покарання можливе у разі досягнення дитиною 7-річного віку, зокрема й за вчинення нею булінгу. В Австралії, Великій Британії, США та Швейцарії можуть ув'язнити осіб, що досягли 10-річного віку (приміром, у штаті Пенсильванія (США) суд призначив довічне позбавлення волі 11-річному засудженому, котрий

застрелив вагітну жінку [106, с. 92].

Можна констатувати, що країни Європи активно впроваджують антибулінгові та антинаси́льницькі заходи в школах. Тепер варто звернути увагу на держави, які ще не досягли того рівня, щоб криміналізувати або навіть встановити дисциплінарну та адміністративну відповідальність за правопорушення в шкільному середовищі.

У парламентах Португалії та Англії розглядалися законопроекти, спрямовані на криміналізацію кібербулінгу, однак вони не отримали належної підтримки.

У правових системах таких країн, як Греція, Угорщина, Чорногорія, Польща, Румунія, не існує чіткого визначення поняття насильства в школі. Водночас наявне законодавство, яке стосується різних аспектів насильства в школі. Це, зокрема, положення щодо захисту людської гідності дітей (в Угорщині), заборона дискримінації та насильства (у Чорногорії), заборона тілесних покарань у школах (у Греції та Румунії), розширення підходів до управління та організації шкільного життя, що передбачають уникнення насильства (у Греції, Угорщині, Чорногорії, Польщі та Румунії). Крім того, у Греції та Польщі наявні спеціальні норми щодо кримінальної відповідальності у випадках, коли правопорушення мають зв'язок із дітьми, які перебувають під опікою дорослих, у тому числі в домашніх умовах або навчальних закладах [105].

Проведене дослідження нормативно-правових актів, що регламентують відповідальність за булінг у різних державах. Дає змогу сформулювати низку висновків. По-перше, постає проблема в тому, що серед європейських країн немає єдиного визначення булінгу як окремого виду насильства. Ряд країн криміналізує його, а певні держави встановлюють відповідальність за загальні норми не розмежовуючи, а розглядають в рамках насильства в шкільному середовищі. У залежності від країни, ця відповідальність може бути кримінальною, адміністративною або дисциплінарною. По-друге, аналіз іноземних законодавчих підходів дозволяє виділити кілька основних моделей боротьби з булінгом:

– превентивний підхід (Швеція, Фінляндія, Велика Британія, Канада). У цих країнах особлива увага приділяється профілактичним заходам, освітнім програмам та залученню всіх учасників освітнього процесу до створення безпечного

середовища. У Швеції, наприклад, заклади освіти зобов'язані щороку розробляти антибулінговий план, а в Фінляндії діє програма «KiVa», що довела свою ефективність у зниженні рівня цькування;

- криміналізація булінгу (Іспанія, США, Італія, Південна Корея, Канада). У цих країнах булінг розглядається як правопорушення, що може мати кримінальні наслідки. Наприклад, у 44 штатах США передбачена кримінальна відповідальність за булінг, а в Канаді учні мають обов'язок інформувати про факти булінгу. Комбінований підхід (Японія, Філіппіни, Чехія, ПАР). У цих країнах діють як превентивні заходи, так і санкції щодо порушників. Наприклад, у Японії використовується мобільний додаток STOPit, що дозволяє учням анонімно повідомляти про випадки булінгу;

- фокус на специфічні форми булінгу (Фінляндія, Швеція, США). У деяких країнах булінг пов'язують із дискримінаційними мотивами (расовими, гендерними, сексуальною орієнтацією). Наприклад, у Швеції окремий закон регулює дискримінаційний булінг.

По-третє, Міжнародний досвід врахування є необхідним для врахування та результатів норм які варто вдосконалювати в нашому законодавстві та є прикладом для інших країн. Ми вважаємо що одним із найбільш успішних та кращих на законодавчому рівні є досвід Канади який варто використовувати як приклад як Україні так і низці інших держав це підтверджує запроваджена норма обов'язок повідомляти про випадки знущань і не миритися з ними. Це також говорить про злагоджений механізмом всіх учасників навчального процесу та довіру.

Висновок до розділу 1

Отже, у першому розділі представлено результати наукового дослідження щодо загальних засад вивчення проблеми насильства в шкільному середовищі. Проведений аналіз дозволив сформулювати такі висновки:

1. Поняття «насильство» має глибоке історичне коріння, що сягає ще античних часів. Воно вже згадувалося в працях Аристотеля та Платона і досліджувалося не лише в кримінальному праві та юридичній сфері, але й у

педагогіці, історії, психології та соціології. Одним із видів насильства, визнаних наукою, є шкільне насильство, яке й досі не має чіткого визначення, включає багато синонімічних термінів і не закріплене в законодавстві однозначно.

Вперше шкільне насильство почали досліджувати як проблему лише у 1970 році, проте в контексті булінгу ця тема залишається актуальною через появу нових форм і видів насильства. Використання терміна «булінг» як синонімічного до шкільного насильства є невірним, оскільки цькування є лише однією з його форм і має набагато вужче значення. Чітке розмежування цих понять необхідне для ефективної боротьби з цим явищем і правильної кваліфікації злочинів.

Міжнародні стандарти щодо захисту прав і дітей стали основою українського законодавства, втіленого в низці законопроектів, що регулюють насильство в шкільному середовищі, еволюція яких розпочалася у 2001 році. У зв'язку з цим, пропонується розглядати етапи розвитку насильства в шкільному середовищі таким чином: I етап (1972–1988 роки). Дослідження механізмів групової агресії – мобінгу. Аналіз форм, видів і причин шкільної агресії. Запровадження першої програми профілактики булінгу в навчальних закладах. II етап (1989 – середина 1990-х років) – активізація міжнародних досліджень у зарубіжних країнах. III етап (середина 1990-х – 2004 роки) – увага до явища булінгу, розподіл ролей та механізмів його розвитку. IV етап (2004–2009 роки) – вплив сучасних технологій на поведінку учнівської молоді, дослідження феномену онлайн-цькування (кібербулінгу). V етап (2010–2018 роки) – посилення проблеми шкільного насильства в навчальних закладах по всьому світу. VI етап (2018 р. – сьогодення) – прийняття законодавства, яке регулює відповідальність за булінг (цькування) в шкільному середовищі. Виокремлення судової практики та статистики в окремому аспекті. Дослідження проблеми під впливом різних соціальних факторів: пандемія та дистанційне навчання, що призвело до появи нової форми шкільного насильства; розвиток і стан проблеми під час війни в державі; врахування стану та рівня вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми, учнями ЗЗСО, а також вплив зовнішніх факторів на їх розвиток у віці 14–18 років. Це вдосконалює пропоновану в науці вченими Л. Деркачем та Л. Горач етапність.

Ми дійшли висновку, що під шкільним насильством слід розуміти суспільно небезпечне діяння або бездіяльність, що має на меті завдання шкоди фізичного, психологічного, економічного чи сексуального характеру, яка відбувається між учнями або за участю педагогічних працівників у закладі освіти (на його території, під час навчальних заходів чи в цифровому просторі). Під терміном «булінг» доцільно розуміти дії (поведінку, вчинки) між учасниками освітнього процесу, які проявляються у жорстокому ставленні до однієї особи чи групи осіб.

2. Узагальнюючи форми та види насильства в освітньому середовищі, можна зазначити наступне. При класифікації варто спиратися на кримінологічне трактування насильства, підкріплене науковими підходами та нормами законодавства. Важливо чітко розмежовувати поняття форм і видів насильства, оскільки в наукових дослідженнях часто спостерігається їх змішування. Форми насильства відображають загальні категорії дій, тоді як види деталізують ці форми в конкретних обставинах (наприклад, булінг як різновид психологічного насильства).

До основних форм насильства в шкільному середовищі належать фізичне, економічне, сексуальне та психологічне насильство. Його прояви можуть включати такі види, як булінг, кібербулінг, дискримінація за будь-якими ознаками, а також гендерно зумовлене насильство.

Доцільно виокремити окремі категорії досліджуваної проблеми, зокрема насильство щодо дітей у шкільному середовищі, що може включати як фізичний, так і психологічний тиск з боку дорослих (наприклад, педагогів). Окремо варто виділити насильство на тимчасово окупованих територіях, яке має специфічні риси, пов'язані з умовами воєнного стану. На таких територіях зафіксовані документально підтверджені випадки насильства у школах з боку окупаційної адміністрації, зокрема примус до навчання за чужою освітньою програмою, дискримінація за мовною чи національною ознакою, а також психологічний тиск на учнів і вчителів. Ці фактори створюють значні загрози для забезпечення права дітей на освіту та безпеку.

Це дає підстави виокремити окремий вид насильства, який можна визначити як «насильство в шкільному середовищі на окупованих територіях». Його особливості

потребують окремого аналізу, оскільки вони мають унікальний контекст, зумовлений військовою агресією та окупаційними реаліями.

3. Після аналізу законодавства щодо булінгу в різних країнах можна дійти певних висновків. Насамперед, серед європейських країн постає проблема відсутності єдиного визначення булінгу як окремого виду насильства. Деякі держави визнають його кримінальним правопорушенням, тоді як інші передбачають відповідальність за загальні норми, розглядаючи булінг у контексті насильства в шкільному середовищі. Відповідальність за такі дії може бути кримінальною, адміністративною або дисциплінарною, залежно від правової системи конкретної країни.

Аналіз законодавчих підходів різних країн до боротьби з булінгом дозволяє виділити кілька основних моделей:

- превентивний підхід (Швеція, Фінляндія, Велика Британія, Канада). У цих державах основний акцент робиться на профілактичних заходах, освітніх програмах та залученні всіх учасників навчального процесу для створення безпечного середовища. Наприклад, у Швеції навчальні заклади зобов'язані щорічно розробляти план протидії булінгу, а у Фінляндії ефективно діє програма «KiVa», яка сприяє зниженню рівня цькування;

- криміналізація булінгу (Іспанія, США, Італія, Південна Корея, Канада). У цих країнах булінг розглядається як правопорушення, що тягне за собою кримінальну відповідальність. Наприклад, у 44 штатах США передбачено покарання за прояви цькування, а в Канаді учні зобов'язані повідомляти про такі випадки. Комбінований підхід (Японія, Філіппіни, Чехія, ПАР). Він поєднує превентивні заходи та санкції щодо порушників. У Японії, наприклад, діє мобільний додаток STOPit, який дозволяє учням анонімно повідомляти про випадки булінгу. Акцент на конкретні форми булінгу (Фінляндія, Швеція, США). У ряді країн цькування розглядається через призму дискримінації за расовими, гендерними чи іншими ознаками. У Швеції, зокрема, існує окремий закон, що регулює дискримінаційний булінг.

- фокус на специфічні форми булінгу (Фінляндія, Швеція, США). У деяких країнах булінг пов'язують із дискримінаційними мотивами (расовими, гендерними, сексуальною орієнтацією). Наприклад, у Швеції окремий закон регулює

дискримінаційний булінг.

Міжнародний досвід є важливим для вдосконалення національного законодавства. Одним із найбільш ефективних прикладів є канадська модель, яку можна адаптувати не лише в Україні, а й у багатьох інших країнах. Вона передбачає, що учні зобов'язані повідомляти про випадки цькування та не терпіти знущань, незалежно від того, де саме вони відбуваються – у школі, під час навчального процесу чи в цифровому середовищі. Це підтверджує ефективність узгодженого механізму взаємодії всіх учасників освітнього процесу та високий рівень довіри в суспільстві.

Матеріали розділу висвітлено в таких публікаціях авторки: Денисюк М.М., (2022б), Денисюк М.М., (2022в), Денисюк М.М., (2023є), Денисюк М. М. (2023ж),

РОЗДІЛ 2 КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬСТВА В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1 Динаміка насильства в шкільному середовищі

Агресія, фізичні удари, переслідування, зневажливе ставлення, залякування, погрози, шантаж, домагання, псування майна – це далеко не вичерпний список форм насильства, з якими сьогодні може зустрітись учень у школі. Це явище поширене по всьому світу і може вводити в оману вчителів, адже школярське насильство на перший погляд може нагадувати звичайний конфлікт. Науковці продовжують досліджувати спалахи дитячої агресії, оскільки це є гострою проблемою у освітньому середовищі. Протягом багатьох століть розвиток знань про агресивну поведінку в освітньому просторі чітко простежується, а самі форми насильства над дітьми та ставлення до них змінювалось відповідно до історичних змін у суспільних відносинах [108, с. 344-345].

Українські науковці почали працювати над вивченням проблеми порівняно нещодавно – так, перші дослідження датовані 2005 роком. Серед сучасних досліджень варто вказати дисертаційні роботи у різних галузях наук, що свідчить про багатогранність та масштабність поширення даного явища:

– психології: М. Павленко Психологічні особливості запобігання мобінгу серед учнів середніх класів (2023) [109]; К. Максьом Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу (2020) [110];

– права: О. Луців Адміністративно-правова протидія булінгу в Україні (2023) [111]; В. Дудченко Адміністративно-правові засади взаємодії органів ювенальної превенції та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання правопорушенням у дитячому середовищі (2022) [112]; Н. Стасюк Кримінологічна характеристика домашнього насильства (2022) [113]; О. Грезіна Захист прав учасників освітнього процесу: загальнотеоретичне та компаративне дослідження (2021) [114];

– педагогіки: Н. Беляєва Формування готовності майбутніх учителів до реалізації безпечного освітнього середовища у початковій школі (2024) [115].

Серед науковців є певні напрацювання, присвячені проблемам агресивної поведінки людини, зокрема в освітньому просторі. Проте низка питань залишається невирішеною. Зазначені дослідження не містять чіткого визначення поняття насильства в шкільному середовищі, залишаються відкритими питання щодо детермінант, які зумовлюють це явище, а також заходів щодо його запобігання.

Українська наука характеризується активізацією дослідження проблеми насильства в школах з 2005 року, втім, варто зазначити, що це явище є масштабнішим і виходить за межі досліджень лише українських учених.

Для розкриття динаміки шкільного насильства в Україні необхідно проаналізувати:

- різноманітні соціологічні опитування, що стосуються найпоширенішого виду шкільного насильства – булінгу, та спрямовані на оцінку рівня цієї проблеми в навчальних закладах;
- законодавчу базу та її зміни, що вплинули на розвиток заходів протидії насильству;
- судову практику, пов'язану з випадками шкільного насильства;
- вплив повномасштабного вторгнення на ситуацію з насильством у шкільному середовищі.

Далі розглянемо та детальніше розкриємо ключові елементи, наведені вище. В українських школах проводились численні опитування державними, громадськими та міжнародними організаціями, які спрямовані на моніторинг насильства в шкільному середовищі, але в основному всі вони були акцентовані на явищі цькування. Наприклад, наведемо результати деяких з них, які важливо врахувати при розкритті динаміки нашої проблематики.

Дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» (далі – HBSC) є новаторським міжнародним проєктом, спрямованим на глибоке вивчення добробуту молоді, їхніх поведінкових практик щодо здоров'я та впливу соціального середовища. У співпраці з Європейським регіональним бюро ВООЗ кожні чотири роки у 49 країнах та регіонах Європи й Північної Америки проводяться дослідження серед підлітків, які охоплюють аспекти здоров'я, способу життя та соціального

контексту, в якому вони перебувають. Це дослідження охоплює близько шостої частини світового населення. Наприклад, опитувань 2013-2014 рр. у дослідженні взяли участь приблизно 220 тисяч підлітків із 41 країни. Результати HBSC використовують для інформування політиків та практиків які активно працюють в даному напрямі. У рамках підготовки хвилі HBSC -2018 активно залучали молодь для глибшого розуміння тем, які є важливими для неї. Це дозволило підліткам визначити, які аспекти вони хочуть бачити в національній базі даних, та отримати можливість порівнювати себе з однолітками з інших європейських країн-учасниць проєкту. Наприклад, на початку 2017 року в межах проєкту «U-Report Ukraine» було проведено опитування молоді щодо рівня поширеності насильства в школах, його проявів та ставлення до цієї проблеми, а у червні того ж року організовано дві фокус-групові інтерв'ю з учасниками МАН міста Києва. У межах зазначеного проєкту в Україні проведено п'ять хвиль опитування: у 2002 році було опитано 5267 осіб; у 2006 році – 6535 осіб; у 2010 році – 10 343 особи; у 2014 році – 11 390 осіб; у 2018 році – 13 337 осіб. Ці дослідження стали можливими завдяки підтримці Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні [116, с. 5]. Відповідно до даних, отриманих унаслідок проведення вищевказаних п'яти хвиль опитувань, простежується дещо незначне зниження кількості тих осіб, які постійно когось ображають, знущаються, принижують. Найсуттєвіші зміни відбулися в поведінці 15-річних дівчат. Так, станом на 2002 рік регулярних кривдниць було 20,7%, а у 2018 році цей показник знизився до 10,5%. Із 2006 року простежується зменшення кількості тих осіб, які регулярно виконували роль жертви знуцання, ображання та приниження. Однак із 2014 року відбувається зростання кількості молодих людей, котрі повідомляють, зокрема, про те, що ставали жертвами систематичного булінгу упродовж останніх двох місяців [116, с. 43].

Також відбулася й сьома хвиля «Європейського опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин» (ESPAD) в Україні у 2019 р. вперше було додано блок запитань про булінг, в межах «HBSC». Дослідження охопило 26 260 освітніх закладів і представило результати, що стосуються підлітків 14-17 років. Опитування проводилося серед учнів загальної середньої освіти (9-11

класи), а також студентів професійно-технічних і фахових передвищих закладів освіти (I-II курси після базової середньої освіти). У загальному підсумку участь узяли 8 509 осіб цієї вікової категорії, які проживають у 24 регіонах України та місті Києві [117].

За ключовими результатами ESPAD:

1) реальних жертв булінгу є значно більше, ніж тих, хто заявляє про вчинення стосовно них булінгу. Кількість тих, кого ображали, в чотири рази є більшою за тих, хто вбачає себе жертвою (відповідно 39% та 10,2% молодих людей);

2) 5,7% підлітків вказали, що брали участь у булінгу інших людей, водночас серед хлопців таких більше, аніж серед дівчат (відповідно 6,9% та 4,7%);

3) кожен четвертий (25,8%) серед усіх опитаних підлітків указав, що був свідком учинення булінгу, однак особисто в ньому участі не брав;

4) із-поміж тих, хто визнав себе «жертвою» булінгу, більше третини (37,5%) респондентів ігнорували булінг, 28,9% намагалися самотійно чинити опір і фізично, і словесно. Майже кожен п'ятий (18,7%), хто вбачає себе жертвою булінгу, хотів отримати підтримку від батьків, а 13,5% із-поміж тих, хто визнав себе жертвою булінгу, шукали підтримки серед друзів;

5) із-поміж причин ігнорування булінгу жертвами вказали: «це не було для мене проблемою» – 30,1%; невіра через певні дії – 29,3%; страх нових випадків булінгу – 11,6%;

6) серед тих, хто спостерігав прояви булінгу, 35,5% намагалися самотійно протидіяти цьому – як фізично, і словесно, водночас третина (29%) респондентів ніяк не реагували на випадки;

7) кожен п'ятий керівник зазначив, що впродовж поточного навчального року викладачі, очолюваних ними закладів освіти, були ображені / принижені учнями або батьками (26,6% та 26,3% відповідно);

8) найпоширенішою формою приниження викладачів протягом навчального року виявилися словесні образи, які учні висловлювали у присутності інших осіб. Про такі випадки повідомив майже кожен третій (30,1%) керівник закладу освіти [117, с. 84].

За результатами проведених опитувань HBSC та ESPAD, які відбулись в Україні, Юнісеф презентувало перші тенденції поширення булінгу в шкільному середовищі з 2006 до 2019 року включно.

Звернемо увагу, що на цьому вивченні проблеми цькування та булінгу в шкільних установах не зупинились. Окрім того, в 2018 р. Україна взяла участь у міжнародному опитуванні, яке не було зазначене у представленій Юнісеф презентації. Мова йде про міжнародне дослідження PISA– Програму міжнародного оцінювання учнів, спрямовану на вивчення якості освіти, яка була започаткована понад 23 роки тому Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), вважається одним із найважливіших джерел інформації про ресурси середньої освіти в світі. Зараз у ньому бере участь понад 80 країн, чий урядові органи довіряють результатам PISA та використовують їх для реалізації обґрунтованої шкільної освітньої політики [118, с. 2].

Згідно з результатами дослідження PISA 2018 року, понад чверть учнів повідомили, що за останній рік перед опитуванням (квітень–травень 2018 року) вони хоча б один раз зазнали цькування з боку однолітків у своїх навчальних закладах. Було зафіксовано, що хлопці частіше ставали жертвами булінгу (31%), ніж дівчата (20%). Також встановлено, що підлітки з менш сприятливим соціально- економічним становищем частіше повідомляли про випадки булінгу, хоча різниця не є суттєвою: жертвою булінгу може стати як забезпечений, так і малозабезпечений учень [119].

Аналіз успішності учнів у галузях PISA засвідчив, що школярі, які не зазнавали булінгу, демонстрували вищі результати. Наприклад, середній показник з читання в учнів, які стали жертва шкільного цькування, був на 14 балів нижчим, а після врахування соціально-економічного статусу – на 12 балів нижчим.

Дослідження також підтвердило, що тип навчального закладу та його територіальне розміщення не мають суттєвого впливу на поширеність випадків булінгу.

У рамках аналізу окремо розглядалась ситуація в українських школах. Виявлено, що цькування частіше трапляється серед 15-річних підлітків, які не відчувають себе частиною шкільного колективу, демонструють негативні емоції,

мають більш упереджене ставлення до співпраці та навчаються у закладах із низьким рівнем дисципліни.

Серед українських школярів 80% погодилися з тим, що булінг є неприйнятним, і заявили про готовність захищати жертв цькування. Водночас 30% 15-річних учнів зазначили, що інші поширювали про них плітки, ігнорували або висміювали їх. Майже 20% повідомили про фізичні прояви насильства – штовхання, удари, відбирання або псування речей, а також погрози [119].

Згідно з даними PISA-2022, українські учні з несприятливого соціально-економічного середовища частіше повідомляли про випадки булінгу, ніж їхні однолітки, які мають вищий соціально-економічний статус [118]. Водночас не зафіксовано статистично значущої різниці у поширеності булінгу серед школярів, які навчаються у закладах різних типів або в освітніх установах, розташованих у різних типах місцевості.

Порівняння результатів двох циклів дослідження PISA демонструє сталі тенденції: хлопці частіше зазнають булінгу (31%), ніж дівчата (20%), а учні з нижчим соціально-економічним статусом є більш вразливими до цькування. Водночас жертвою булінгу може стати як забезпечений, так і малозабезпечений учень. Щодо частоти проявів булінгу, у 2018 році 22,3% учнів зазначили, що ставали жертвами цькування принаймні кілька разів на місяць, тоді як у 2022 році цей показник знизився на 7,6 відсоткового пункту. Дослідження також виявило, що тип навчального закладу та його місцезнаходження не мають суттєвого впливу на частотність проявів булінгу.

Вище ми згадали про Громадську Організацію (далі – ГО) «Ла Страда-Україна», при якій ще з 1 січня 2013 року працює гаряча лінія з питань попередження гендерно зумовленого насильства та торгівлі людьми – єдина в Україні, національна і безкоштовна [120].

З 2018 року ГО «Ла Страда-Україна», за підтримки ЮНІСЕФ і в партнерстві з МОН, здійснює впровадження системного підходу для запобігання та протидії насильству в школах. Такий підхід базується на впровадженні медіації та відновних практик, а його інституційна складова – служба порозуміння закладу освіти. Ця служба допомагає знижувати рівень соціальної напруженості через медіацію, сприяє

формуванню навичок безконфліктного спілкування і вирішення конфліктів серед усіх учасників освітнього процесу, включаючи педагогів, учнів і учениць. Методологічна база системи будується на принципах створення безпечного та дружнього до дітей освітнього середовища [121, с. 6].

Також, в 2019 р. дана громадська організація оприлюднила щорічну звітність щодо проведених консультацій на гарячій лінії, зокрема з врахуванням і звернень щодо булінгу. В згаданому році загальна кількість звернень становила – 17 847 (з них – 34,1 % щодо насильства / жорстокого поводження з дітьми/ комерційна експлуатація дітей; 10,8% щодо правосуддя дітей та соціальний захист; 10,2 % щодо булінгу; 10,1 % щодо стосунків з однолітками; 7,2 % щодо інформації про права дітей та роботу гарячої лінії, 5,5 % щодо безпеки дітей в інтернеті);

– 2020 р. – 98 851 (з них – 23,5 % щодо насильства / жорстокого поводження з дітьми/ комерційна експлуатація дітей; 8,7% щодо правосуддя дітей та соціальний захист; 3,3 % щодо булінгу; 4,5 % щодо стосунків з однолітками; 11,2 % щодо інформації про права дітей та роботу гарячої лінії; 2,8 % щодо безпеки дітей в інтернеті);

– 2021 р. – 131 338 (з них – 17,1 % щодо насильства / жорстокого поводження з дітьми/ комерційна експлуатація дітей; 7,8 % щодо правосуддя дітей та соціальний захист; 2,8 % щодо булінгу; 3,9 % щодо стосунків з однолітками; 0,5 % щодо безпеки дітей в інтернеті);

– 2022 р. – 178 637 (з них – 10, 4% щодо насильства / жорстокого поводження з дітьми/ комерційна експлуатація дітей; 4,5 % щодо правосуддя дітей та соціальний захист; 1,8 % щодо булінгу; 1,3 % щодо стосунків з однолітками; 3,5 % щодо безпеки дітей в інтернеті);

– 2023 р. – 130 367 (з них – 11, 4 % щодо насильства / жорстокого поводження з дітьми/ комерційна експлуатація дітей; 4,2 % щодо правосуддя дітей та соціальний захист; 4 % щодо булінгу; 2 % щодо стосунків з однолітками; 4,7 % щодо безпеки дітей в інтернеті);

– Січень – березень 2024 р. – 35 034 (з них – 13, 4 % щодо насильства / жорстокого поводження з дітьми/ комерційна експлуатація дітей; 3,9 % щодо

правосуддя дітей та соціальний захист; 5,4 % щодо булінгу; 6,2 % щодо стосунків з однолітками; 3,3 % щодо безпеки дітей в інтернеті) (Додаток Л).

Аналіз динаміки звернень на гарячу лінію за період 2019–2024 років дозволяє зробити кілька важливих висновків:

- значне зростання кількості звернень з 17 847 у 2019 році до 178 637 у 2022 році. Це свідчить про зростання обізнаності освітян щодо можливості звернення про допомогу та довіру. У 2023 році (130 367 звернень) та в першому кварталі 2024 року (35 034 звернення) – пов’язане з факторами повномасштабного вторгнення яке вплинуло на всі галузі суспільства;

- тенденція до зменшення звернень щодо булінгу. В 2019 р. – 10,2% 2020 р. – 3,3% 2021 р. – 2,8% 2022 р. – 1,8% 2023 р. – 4% 2024 р. (І квартал) – 5,4%, що в свою чергу свідчить про покращення профілактичних заходів в навчальних закладів;

- вплив законодавчих змін. В 2019 році вступило в дію законодавство щодо відповідальності за булінг 2019 року в Україні, що дозволило регулювати явище на законодавчому рівні.

Одним із останніх загальнонаціональних досліджень є репрезентативне дослідження «Булінг та толерантність у закладах освіти після 24 лютого 2022 року», яке було проведено за підтримки МОН. Це дослідження мало на меті вивчити поширеність булінгу серед учнів, його основні види та причини, а також зміни, які відбулися в освітньому середовищі після початку повномасштабного вторгнення.

Дослідження, яке тривало з листопада 2023 року до січня 2024, охопило 5576 учнів 5-9 класів віком від 10 до 14 років з усіх регіонів України, окрім тимчасово окупованих територій. Його результати були опубліковані 16 липня 2024 року, а сам процес дослідження здійснювався А. Мельниченко та Н. Тілікіною за допомогою онлайн-опитування на платформі «Qualtrics» [122].

Метою проведення цього дослідження було з’ясування рівня поширеності булінгу в школі, окреслення його видів і причин, а також змін, які відбулися після повномасштабного вторгнення росії в Україну. Основні результати цього дослідження:

1. Поширеність булінгу. 51,3% опитаних школярів вказали, що стикалися з

булінгом (55,9% дівчат і 46,2% хлопців); 24,7% учнів зазнали булінгу після повномасштабного вторгнення росії на територію України. У Києві найчастіше траплявся булінг (33,7% учнів). Булінг частіше простежують у містах, насамперед обласних центрах (34,4%). Натомість у селах 25,3% учнів заявили про вчинення булінгу. В містах районного значення та інших містах – відповідно 25,8% і 24,1%. Учні східних (18%) і південних (22%) областей найрідше повідомляли про випадки булінгу.

2. Різновиди булінгу. Заклики дружити з певними особами (25,9%); поширення неправдивих чуток (24,0%); отримування образливих онлайн-повідомлень (21,4%); зверхні та принизливі відгуки, які стосуються зовнішності (21,8%); анекдоти або жарти, виголошені так, щоб усі зрозуміли, кого висміюють (18,3%).

3. Основні приводи для вчинення булінгу: зовнішність (28,7%). Дівчата частіше ніж хлопці заявляли про вчинення булінгу на цій підставі: 35,2% проти 26,9%; інший світогляд (21,5%); специфіка поведінки – надто сором'язлива чи активна, нерішуча тощо (22,6%); уподобання або хобі (18,7%); мовна ознака: 8,3% для російської мови та 6,9% для української мови.

4. Звернення за допомогою: 59,4% постраждалих від булінгу звернулися за допомогою. Школярі найчастіше розповідали про булінг батькам або вчителям. Дівчата частіше, ніж хлопці, звертаються за допомогою: 62,4% проти 55,8%. Зі збільшенням віку опитаних зменшується кількість звернень за допомогою. Серед учнів 5-х класів за допомогою зверталися 68,1%, із-поміж 9 класів цей показник зменшився до 47,9%.

5. Реакція школи на булінг: у 12,4% ситуацій до навчального закладу викликали і батьків кривдника, і батьків постраждалого, а у 14,7% випадків – або батьків кривдника, або батьків постраждалого. Найбільш результативним підходом виявилось залучення психолога, що сприяло припиненню або зменшенню випадків булінгу у 68,4% ситуацій. Водночас оптимальні результати досягались при комплексному використанні різних методів протидії булінгу.

6. Залучення дорослих до булінгу: 19,6% опитаних заявили, що вчителі чи

інші працівники школи, які стали свідками цькування, не втручались. У 14,7% випадків респонденти повідомили про ситуації, коли до булінгу долучались батьки однокласників, наприклад, висловлюючи образливі коментарі про дитину або організовуючи її бойкот [122].

Проаналізувавши дане дослідження, ми дійшли висновку, що булінг залишається поширеним явищем, оскільки 51,3% опитаних учнів зізналися, що стикалися з ним. Крім того, між учасниками шкільного життя фіксувалися й інші форми та види насильства, а причини цькування були різноманітними. Понад 50% постраждалих зверталися по допомогу, частіше це робили дівчата та молодші учні, що свідчить про певний рівень довіри до органів, які надають психологічну підтримку. Це також підкреслює вплив статевої та вікової ознаки на готовність звернутися за допомогою. Водночас занепокоєння викликає те, що 19,6% опитаних зазначили: вчителі або інші дорослі у школі, які стали свідками булінгу, не вжили жодних заходів, що вказує на проблему недостатньої залученості дорослих у вирішення таких випадків.

Поряд з вищенаведеними дослідженнями, ми наведемо результати проведеного нами опитування в 2022-2024 рр. Здійснювалось в межах України, в таких регіонах: Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Тернопіль, Рівне, Закарпаття та місто Київ. Розроблені авторські анкетування були представлені серед учнів, вчителів так і серед працівників правоохоронних органів та здійснювались в анонімному форматі.

Мета нашого дослідження:

- виявлення сучасного стану насильства в шкільному середовищі та його видів серед учасників освітнього навчального процесу в закладі загальної середньої освіти;
- оцінка ефективності протидії правоохоронних органів в протидії насильства в шкільному середовищі;

Основними результатами соціологічного опитування серед учнів 8, 9, 10, 11 класів (200 учасників):

- учні мають різне ставлення до насильства: частина вважає його допустимим у разі самозахисту, але більшість визнає неприйнятність такої поведінки. Проблема насильства у школі залишається актуальною, хоча заходи щодо запобігання булінгу

проводяться у більшості навчальних закладів. Поруч з цим значна частина школярів не знає, куди звертатися у випадку насильства, або ж не використовує доступні засоби допомоги, зокрема дитячу гарячу лінію;

– фізичне насильство є поширеним явищем серед учнів, включаючи штовхання, удари та участь у бійках. Деякі школярі зізнаються у застосуванні фізичної сили для вирішення конфліктів. Частина респондентів стикалася з насильством з боку вчителів. Хоча більшість потерпілих діляться своїм досвідом з батьками, менша частина звертається за допомогою до дорослих у школі;

– психологічне насильство є ще більш поширеним, охоплюючи вербальні образи, шантаж, залякування та ігнорування. У деяких випадках агресивна поведінка проявляється не лише серед учнів, а й з боку вчителів. Лише незначна частина потерпілих наважується звертатися за допомогою, найчастіше замовчуючи подібні випадки;

– економічне насильство зустрічається рідше, проте включає крадіжки, вимагання грошей та псування особистих речей. Учні можуть ставати як жертвами, так і ініціаторами таких дій. Подібно до інших форм насильства, більшість постраждалих не звертаються за допомогою;

– сексуальне насильство є серйозною, хоча менш поширеною проблемою. Деякі школярі повідомляють про випадки сексуальних домагань або порушення їхньої приватності;

– кібербулінг є актуальною проблемою, проявляючись у вигляді погроз, образ, поширення особистої інформації без згоди та анонімного залякування. Деякі школярі стають жертвами вимагання інтимних фото чи відео. Служба безпеки України щодня стикається з реальними випадками вербування дітей через соціальні мережі, а також із проблемою цілеспрямованих терактів, які здійснюють неповнолітні. Попри це, звернення за допомогою через інциденти у кіберпросторі є рідкісним явищем.

Загалом дослідження показує, що насильство у школах є багатогранною проблемою, яка включає фізичні, психологічні, економічні, сексуальні та цифрові форми. Багато випадків залишаються латентними через мовчання постраждалих, відсутність належної реакції з боку дорослих або небажання потерпілих звертатися

по допомогу (Додаток Б).

Основними результатами соціологічного опитування серед вчителів (70 учасників):

- вчителі визнають актуальність проблеми насильства, однак мають недостатню правову обізнаність щодо механізмів протидії;
- значна частина педагогів не втручається у випадки насильства між учнями;
- фізичне насильство з боку вчителів є рідкісним явищем, проте психологічний тиск (крики, ігнорування, погрози) трапляється;
- рівень кібербулінгу зростає, але вчителі не завжди розуміють, як на нього реагувати.

Ці результати свідчать, що вчителі підтверджують наявність насильства в шкільному середовищі, однак переважно як явище, що відбувається серед учнів. Випадки насильства з боку педагогів трапляються рідко. Як і в попередніх дослідженнях, підтверджено, що серйозною проблемою залишається невтручання вчителів у випадки насильства між учнями (Додаток Г).

Ключовими результатами опитування працівників правоохоронних органів є:

- поліцейські визнають проблему насильства в школах, активно працюють із вчителями та батьками для його профілактики;
- більшість респондентів підтримують заходи правоохоронних органів, вважаючи їх ефективними;
- відзначається низький рівень розмежування конфлікту та насильства серед дітей, що вимагає додаткових освітніх заходів;
- запровадження офіцерів безпеки в навчальних закладах розглядається як дієвий механізм боротьби з насильством;
- відзначено, що прояви насильства в шкільному середовищі зменшились 99% опитаних відповіли в позитивну сторону.

Результати опитування підтверджують наявність насильства в школах, що стало підставою для впровадження офіцерів безпеки в навчальних закладах. Це, своєю чергою, сприяє зменшенню випадків насильства в шкільному середовищі (Додаток Е).

Щоб повною мірою розкрити динаміку насильства в шкільному середовищі, доцільно проаналізувати судову практику та статистику. Це дозволить виявити неочевидні аспекти проблеми. Найперше перейдемо до аналізу судової практики щодо насильства в школах.

Враховуючи поширеність проблеми насильства в шкільному середовищі, держава відреагувала прийняттям низки законів, так, а саме 18 грудня 2018 р. був прийнятий ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [59]. Він визначає поняття й типові ознаки булінгу, а також встановив адміністративну відповідальність за булінг (цькування) учасника освітнього процесу, на основі якого КУпАП був доповнений ст. 173-4. Після прийняття закону, рівень безпеки та булінгу в навчальних закладах змінився в позитивну сторону.

Уявлення про статистику судової практики можна отримати з «Витягів зі звітів судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення за 2019-2023 роки», з яких ми в подальшому будемо використовувати дані щодо кількості судових справ та надаємо певний рейтинг відповідно до обраного року [120]. Наприклад, в 2019 р. рейтинг областей щодо кількості судових справ за статтею 173-4 Булінг (цькування) учасника освітнього процесу, виглядав у такий спосіб: Київська обл. – 42; Кіровоградська обл. – 33; Тернопільська обл. – 28; м. Київ - 26; Миколаївська обл. – 25; Запорізька обл. – 24; Херсонська обл. – 24; Донецька обл. – 20; Дніпропетровська обл. – 18; Житомирська обл. – 17; Черкаська обл. – 17; Сумська обл. – 12; Вінницька обл. -12; Львівська обл. - 11; Хмельницька обл. – 11; Одеська обл. – 11; Івано - Франківська обл. – 10; Чернігівська обл. – 10; Харківська обл. – 9; Чернівецька обл. – 9; Закарпатська обл. – 7; Полтавська обл. – 4; Волинська обл. – 3; Рівненська обл. – 3; Луганська обл. – 1 (Додаток Н).

Суттєвих змін зазнали освітні заклади з появою нової інфекційної хвороби COVID-19 по всьому світі, яка не оминула нашу країну. Все розпочалось з Постанови КМУ «Про запобігання поширенню на території України корона вірусу COVID -19» від 11 березня 2020 р. № 211 [124] в якому заборонили відвідування закладів освіти її здобувачами та відповідно до наказу МОН України № 406 від 16.03.2020 року «Про

організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID -19» [125] в даний період відбувся перехід на дистанційну форму навчання в школах.

Поява нової хвороби та зміна навчального процесу, вплинула на кількість судових справ в областях в 2020 р., на відміну від 2019 р., а саме найбільшу кількість справ, що перебувають на розгляді в суді становила Кіровоградська обл. – 41, а після послідовність була наступна: Тернопільська обл. – 39; Миколаївська обл. – 26; Дніпропетровська обл. – 24; Запорізька обл. – 21; Житомирська обл. – 20; Вінницька обл. – 19; Харківська обл. – 19; Херсонська обл. – 19; Закарпатська обл. – 18; м. Київ – 18; Сумська обл. – 17; Київська обл. – 14; Черкаська обл. – 14 ; Львівська обл. – 9 ; Хмельницька обл. – 9; Одеська обл. – 9 ; Полтавська обл. – 8; Донецька обл. – 7 ; Луганська обл. – 6; Чернігівська обл. – 5; Волинська обл. – 3; Івано-Франківська обл. – 3; Чернівецька обл. – 3; Рівненська обл. – 0 (Додаток Н).

Після скасування дистанційної форми навчання в 2021 р., учні через рік повернулися до звичного навчального процесу, в областях ситуація щодо кількості судових справ про адміністративні правопорушення за статтею 173-4 Булінг (цькування), виглядала наступним чином: Херсонська обл. – 44; Кіровоградська обл. – 31; Тернопільська обл. – 30; Київська обл. – 26; м. Київ - 25; Дніпропетровська обл. – 17 ; Житомирська обл. – 17; Запорізька обл. – 17; Миколаївська обл. – 14; Донецька обл. - 6; Черкаська обл. – 16; Сумська обл. – 14; Вінницька обл. – 5; Львівська обл. – 15; Хмельницька обл. – 13; Одеська обл. – 9 ; Івано-Франківська обл. – 4; Чернігівська обл. – 3; Харківська обл. – 15; Чернівецька обл. – 3; Закарпатська обл. – 9; Полтавська обл. – 6; Волинська обл. – 8; Рівненська обл. – 20; Луганська обл. – 4 (Додаток Н).

2022 рік ознаменувався різким спадом кількості судових справ. 22 лютого 2022 року відбулося повномасштабне вторгнення в Україну країною-агресором – це позначилось на існуючій проблемі шкільного насильства. Відповідно рейтинг областей щодо кількості судових справ змінився: Миколаївська обл. – 20; Тернопільська обл. – 19; Дніпропетровська обл. – 15 ; Житомирська обл. – 14; Київська обл. – 12 ; Вінницька обл. - 11; Закарпатська обл. – 11; Рівненська обл. – 10; Кіровоградська обл. – 10 ; Волинська обл. – 7; Харківська обл. – 7; Івано-Франківська обл. – 6; Хмельницька обл. – 6; Запорізька обл. – 4; Львівська обл. – 4; Одеська обл. –

4; Чернігівська обл. – 4 ; Чернівецька обл. – 4; Сумська обл. – 3;Полтавська обл. – 3; м. Київ – 2; Донецька обл. - 1; Черкаська обл. – 1; Херсонська обл. – 0; Луганська обл. – 0 (Додаток Н).

В 2023 році воєнний стан в країні було продовжено, а після завершення активних військових дій центральною, південною, північною та східною територією за умови більш внормованого перебігу життя під час війни спостерігалось різке збільшення насильства серед дітей в навчальних закладах. Про це свідчить велика кількість судових справ на мирних територіях, де відсутні військові операції: Тернопільська обл. – 45; Київська обл. – 40; Рівненська обл. – 30; Кіровоградська обл. – 29; Львівська обл. – 21; Закарпатська обл. – 22; Житомирська обл. – 14; Чернігівська обл. – 13; Івано- Франківська обл. – 12; Дніпропетровська обл. – 11; м. Київ – 9; Миколаївська обл. – 8; Хмельницька обл. – 8; Чернівецька обл. – 6; Волинська обл. – 5; Полтавська обл. – 4; Вінницька обл. – 3; Черкаська обл. – 3; Одеська обл. – 2; Сумська обл. – 1; Запорізька обл. – 0; Харківська обл. – 0; Херсонська обл. – 0; Донецька обл. – 0; Луганська обл. – 0 (Додаток Н).

Виходячи з наведених даних, спостерігається загальна тенденція до зростання випадків булінгу (цькування) в Україні. Це підтверджується рейтингом областей за кількістю судових справ: у 2019 р. найбільша кількість була зафіксована в Київській області – 42 справи, в 2020 р. у Кіровоградська область – 41, у 2021 р. у Херсонська область – 44, в 2023 р. — у Тернопільській області – 45 справ. Вплив пандемії COVID -19 також мав свої наслідки: перехід на дистанційну форму навчання сприяв зростанню кібернасильства в інтернет-просторі. Проте, на початку повномасштабного вторгнення в Україну в 2022 році спостерігався різкий спад кількості судових справ, найбільше у Миколаївській області – 20 справ, хоча раніше в окремих областях ця цифра могла сягати 45. Після стабілізації ситуації в країні та відновлення нормального функціонування шкільної освіти в 2023 році, кількість справ знову наблизилась до довоєнного рівня, а найбільшу кількість зафіксовано в Тернопільській області – 45 справ.

Поряд з тим, за п'ять років дії нового законодавства, спрямованого на регулювання булінгу (цькування) в навчальних закладах, за даними Державної

судової адміністрації України [123] та Опендатабот [126], зафіксовано значну динаміку змін у кількості справ та судових рішень:

1. Загальна кількість розглянутих судом справ – 1147 (з них у 2019 – 248; 2020 – 265; 2021 – 290; 2022 – 125; 2023 – 219);

2. Притягнуто до відповідальності – 528 (з них у 2019 – 134; 2020 – 118; 2021 – 126; 2022 – 41; 2023 – 109). З них: накладено адміністративне стягнення – 496 (у 2019 – 124; 2020 – 106; 2021 – 118; 2022 – 40; 2023 – 108); застосовано заходи впливу на неповнолітніх – 32 (у 2019 – 10; 2020 – 12; 2021 – 8; 2022 – 1; 2023 – 1);

3. Закрито: через закінчення строків накладення адміністративного стягнення – 195 (у 2019 році: 36 справ; у 2020 році: 64 справи; у 2021 році: 33 справи; у 2022 році: 41 справа; у 2023 році: 21 справа); закрито через відсутність події і складу адміністративного правопорушення – 302 (2019 – 54; 2020 – 67; 2021 – 84; 2022 – 34; 2023 – 60). Ці ж дані зображені у відсотковому вимірі, а також проілюстровані в *Додатку 3*.

4. Щонайменше 614 справ про булінг у школах було зафіксовано в Україні протягом останніх 5 років (з 2019 по 2024 рік). До початку повномасштабної війни кількість справ була стабільною — близько 146 справ на рік. Після початку війни кількість проваджень зменшилась майже вдвічі.

5. У 2023 році кількість судових рішень щодо булінгу зросла до 96, але все ще не досягла рівня до початку війни. У 2022 році було знайдено лише 79 рішень по справах про булінг. Найчастіше в 2023 році до відповідальності притягували підлітків віком від 14 до 16 років, за статтею 173-4 КУпАП, з 51 рішенням по цькувальниках цієї вікової групи. Майже кожне шосте зафіксоване правопорушення стосувалося булінгу, вчиненого групою осіб або повторно. Від початку 2024 року зафіксовано 37 таких справ.

6. У реєстрі знайдена 1 судова справа проти керівника навчального закладу за неналежне повідомлення про випадок булінгу.

7. На кінець 2024 року кожен другий протокол про цькування складається на підлітків віком від 14 до 16 років — 124 протоколи у 2024 році. У 80% цих протоколів вже винесено рішення.

Проаналізувавши судову практику, ми дійшли висновку, що з 2019 по 2022 рік на розгляді в судах за ст. 173-4 КУпАП перебувало близько 200 справ щороку. Проте після початку повномасштабного вторгнення росії кількість таких справ почала знижуватися, і в 2022 році вона становила 178, а в 2023 році знову зросла до 285.

Особливістю притягнення до відповідальності за булінг серед учнів є те, що до адміністративної відповідальності притягуються неповнолітні віком від 14 до 16 років, і, як правило, за статтею 173-4 КУпАП. У 2023 році найбільшу частку серед порушників становили саме неповнолітні, що підтверджується 51 судовим рішенням.

Батьки неповнолітніх також можуть бути притягнуті до відповідальності за невиконання своїх обов'язків щодо недопущення булінгу. За даними, 80% заяв про булінг подають саме батьки. Освітняни, які не повідомляють про випадки булінгу в навчальних закладах, можуть бути притягнуті до відповідальності згідно з ч. 5 ст. 173-4 КУпАП. Зареєстровано кілька судових справ за цією статтею, зокрема одна у 2022 році, де керівник навчального закладу не повідомив про випадок булінгу.

Частину справ, які стосуються заподіяння булінгу, що розглядаються судами, закривають через закінчення строків для застосування адміністративного стягнення, а саме через сплив періоду, впродовж якого правопорушника можна притягти до адміністративної відповідальності. Як наслідок, кривдник є непокараним. У тому разі, якщо булінг учиняв директор або вчитель, він і надалі працюватиме із дітьми, й можливо, що згодом він продовжуватиме скоювати булінг [127].

ЄСПЛ є одним із головних органів, що виконують надважливу роль для розкриття проблемних аспектів судової практики, пов'язаної із шкільним булінгом. Юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі держави-члени Ради Європи, які ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, позаяк ця проблема є поширеною на міжнародному рівні. Україна, як і інші держави, провадить реформування законодавства і вдосконалює практику з протидії та подолання булінгу. Вона це здійснює, запроваджуючи антибулінгові програми. Водночас також необхідно розглянути практику ЄСПЛ, аби удосконалювати нашу систему правосуддя.

Доречно навести декілька фактів щодо булінгу та юрисдикції ЄСПЛ. По-

перше, у практиці ЄСПЛ немає окремих справ, де є кваліфікація такого діяння, як булінг, передусім це рішення стосовно порушення прав людини в сфері освіти. По-друге, практика ЄСПЛ, що стосується дослідження шкільного насильства, потрібна задля розроблення та вдосконалення законодавства й судочинства України з метою регулювання окресленої проблематики. По-третє, аналіз практики ЄСПЛ дає дієві вказівки стосовно захисту учасників освітнього процесу та удосконалює механізми, які застосовують для протидії цьому явищу на міжнародному рівні [128].

Цікавою є справа *Derenik Mkrtchyan and Gayane Mkrtchyan v. Armenia* (№ 69736/12), рішення у якій ухвалено 30 листопада 2021 року. Заявниками у цій справі були дідусь і матір учня Г., який помер внаслідок бійки у державній школі. Так, заявники стверджували, що їхня держава не захистила життя учня Г., в період, коли він був у державній школі. Водночас вони вказали, що національними органами не було проведено ефективного розслідування смерті учня. Г. було 10 років, коли, скориставшись відсутністю вчителя, однокласники його побили. Шкільна адміністрація не знала про вразливість Г. через його стан здоров'я (епілепсія). Суд вирішив, що не було порушення права на життя, водночас розслідування смерті учня було неефективним через серйозні недоліки та затримки [129].

Іншим прикладом є справа *F.O. v. Croatia*, у котрій Суд установив, що відбулося порушення ст. 8 Конвенції через цькування учня вчителем. Так, вчитель математики тричі знущався над 17-річний учнем. Водночас школа і міністерство освіти хотіли вирішити це питання, однак прокуратура не знайшла складу злочину в діях учителя, а Конституційний Суд визнав скарги потерпілого неприпустимими. З огляду на це заявник поскаржився у ЄСПЛ на відсутність ефективної реакції влади на його скарги [130].

Таким чином, завдяки прийняттю законодавства, яке вдосконалило правове регулювання, з'явилася можливість відстежувати судову статистику в окремому розрізі щодо булінгу в шкільному середовищі. Поряд з тим, ми вважаємо за необхідне врахувати в нашому дослідженні стан кримінальних правопорушень, вчинених дітьми, що дозволяє ширше охопити та розкрити проблематику насильства в шкільному середовищі. Для підтвердження нашої гіпотези використаємо відповідні

дані. Відповідно до статті 22 КК України, загальний вік кримінальної відповідальності в Україні становить 16 років. Однак діти, які досягли 14-річного віку, можуть нести відповідальність за кримінальні правопорушення, перелічені в пункті 2 вищевказаної статті. До цього переліку входить 21 вид правопорушень, більшість із яких стосуються майнових або насильницьких злочинів.

Для комплексного аналізу динаміки насильства в шкільному середовищі доцільно дослідити також зміну рівня підліткової злочинності. У цьому контексті особливу цінність мають статистичні матеріали М. В'юника, які висвітлюють кількість злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участі, а також дані щодо засуджених неповнолітніх в період з 2001 до 2019 року. Згідно з його даними, найвищий рівень злочинності неповнолітніх був зафіксований у 2001 році, коли кількість таких злочинів склала 36 218, а до 2019 року цей показник знизився до 4 088 [131].

Порівнюючи з результатами дослідження А. Благої, можна помітити загальну тенденцію до зниження кримінальної активності серед неповнолітніх. Так, за період з 2012 до 2021 року загальна злочинність неповнолітніх знизилася у 4,3 рази (з 1 073 до 2 492 осіб), а групова злочинність — у 6,7 рази (з 4 759 до 707 осіб) [132]. Ці дані доповнюють дослідження М. В'юника, підтверджуючи загальну тенденцію до зниження рівня злочинності серед неповнолітніх. А. Благою також встановлено, що більшість груп неповнолітніх злочинців формуються стихійно, а групи мають в середньому 2-3 особи, причому неповнолітні частіше об'єднуються з іншими неповнолітніми, ніж з дорослими. Ці висновки свідчать про те, що зменшення злочинності серед неповнолітніх супроводжується також зниженням групової злочинності та впливу організованих злочинних груп.

Ми в свою чергу дослідили дані деяких необхідних нам критеріїв наступних років.

Саме систематизувавши статистичні показники Державної судової влади України [123], ми виявили наступні показники:

1. Кількість закінчених проваджень у справах про кримінальні правопорушення неповнолітніх осіб, (усього) в 2020 р. – 3 094 ; 2021 р. – 3 006; 2022

р. – 1 805 ; 2023 р. – 2406;

2. Кількість засуджених неповнолітніх: у 2020 – 2048; 2021 – 1695; 2022 – 997; 2023 – 1252; (Додаток К).

Систематизувавши статистичні показники Звітів Генпрокуратури України з 2019 – по травень 2024 р. щодо кількості вчинених кримінальних правопорушень учнями середніх навчальних закладів (ЗЗСО) ми отримали наступні дані: за січень-грудень 2019 р. – 1494; січень-грудень 2020 р. – 1375; січень-грудень 2021 р. – 1172; січень-грудень 2022 р. – 604; січень-грудень 2023 р. – 803; січень-листопад 2024 р. – 684 випадки (Додаток К).

Неповнолітні найчастіше вчиняють кримінальні правопорушення у вільний від навчання час, зокрема в період із 15:00 до 24:00 год. Цікаво, що «пік» таких проявів припадає на часовий проміжок між 20:00 і 23:00 год. Близько 7% правопорушень вчиняються в навчальний час, коли підлітки мають бути на заняттях, а до 10% – під час проходження виробничої практики чи виконання інших обов'язків. Зокрема, 18-20% правопорушень фіксуються у вихідні та святкові дні. Найвищий рівень кримінально-протиправних дій протягом року спостерігається під час канікул, що обумовлено зменшенням соціального нагляду за неповнолітніми [133, с. 126].

Вважаємо необхідним навести дані, які є у відкритому доступі щодо вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми (14-18 років) на території України за період 2013-2022 рр. у віці з 14 до 18 р. конкретно по областях України [134]. Аналізуючи представлену статистику, ми можемо зробити декілька тверджень:

- протягом вказаних років, розпочалась тенденція до зменшення рівня вчинених кримінальних правопорушень неповнолітніми у віці 14-18 років. Найвищий зафіксований рівень вказаний в 2013 р. – 8781 випадок, а найменший відповідно в 2022 р. – 1824;

- при проведенні повного всебічного дослідження варто враховувати особливості регіону, які впливають на проблематику. Наприклад, кількість населення, соціальний рівень (безробіття), криміногенну ситуацію, освітній рівень, а також враховувати конкретні події (анексія Криму, військові дії тощо.)

- з отриманих даних, ми можемо відокремити регіони з найбільшою кількістю

зафіксованих правопорушень такими є: Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Одеська та Харківська обл.

Традиційно низькі показники мали такі області, як Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська, Черкаська.

Відповідно, посилаючись на наведені дані, ми спостерігаємо загальну тенденцію щодо помітного зменшення кримінальних правопорушень, що вчиняються дітьми за роки незалежності України. За 10 місяців 2022 року кількість таких правопорушень не перевищила 2 000 справ, що майже вдвічі менше порівняно з попередніми роками. Це рекордне зниження дитячої злочинності обумовлено багатьма чинниками: виїздом близько 25% дитячого населення за кордон, фактичним паралічем роботи ювенальної поліції через активні бойові дії та зосередженням її зусиль на військових злочинах. Ця ситуація свідчить про зменшення навантаження на систему кримінальної юстиції щодо дітей, що, у свою чергу, відкриває можливості для реформування цієї сфери та створення повноцінної системи правосуддя, дружньої до дитини [135, с. 321-322].

Окремої уваги потребує питання війни в країні. Держава активно досліджує рівень насильства серед дітей у школах, їхню безпеку на рівні інших держав та шукає шляхи вирішення цієї проблеми. Це питання порушили також на IV Саміті перших леді та джентльменів, що відбувся у вересні 2024 року. Під час заходу було презентовано результати дослідження «Захист дитинства: виміри безпеки для молодого покоління», яке провели у 15 країнах за участю 300 дітей (13–17 років) та 300 батьків (діти 10–17 років). Дослідження охопило п'ять ключових аспектів безпеки молоді: в умовах війни, у родині, у школі, у віртуальному середовищі та у довкіллі.

Ключові результати:

- вплив війни: 23% дітей безпосередньо постраждали (в Україні – 99%, у Японії – 4%);
- безпека в школі: 80% дітей стикалися із ситуаціями, що впливали на їхній добробут;
- кіберзагрози: 80% дітей знають хоча б одну людину, яка стала жертвою у мережі [136].

Також наприкінці жовтня 2024 року в Україні була запроваджена кнопка для звернень щодо булінгу, яка охоплює наступні регіони: Київ, Київську, Одеську, Львівську області та інші. За цей час було подано 85 анонімних повідомлень. Згідно з даними МОН, 80% заяв щодо булінгу надходять від батьків, і лише 20% – від дітей. Цією можливістю вже скористалися в 16 регіонах країни. Найбільше заяв надійшло з Києва та області – 36 повідомлень. Далі йдуть Одещина та Львівщина, де було подано 9 та 8 повідомлень відповідно.

З огляду на виявлені загрози, Україна активно впроваджує заходи з підтримки постраждалих дітей. Одним із таких заходів є створення платформи «Діти війни» [137], яка почала функціонувати в серпня 2022 року та створена Міністерством реінтеграції разом з Національним інформаційним бюро за дорученням Офісу Президента України. В Україні функціонує єдина платформа, що надає актуальну та узагальнену інформацію про дітей, які постраждали внаслідок війни, розв'язаної російською федерацією. Вона містить дані про загиблих, поранених, зниклих безвісти, депортованих, а також тих, кого вдалося знайти та врятувати. Інформація оновлюється щоденно правоохоронними органами. Станом на 12 січня 2025 року: загиблих – 596; поранених – 1736; зниклих – 1956; знайдених – 36686; депортованих та/або примусово переміщені – 19546; депортованих – 744 тис. дітей; повернутих – 388; постраждалих від сексуального насильства – 16 [137].

Багато дітей отримали надзвичайно травматичний особистий досвід через війну, що сильно вплинуло на їхній психологічний стан. Їм складно адаптуватися до життя в нових регіонах, освоювати місцеві традиції та звичаї. Такі діти потребують значної емоційної підтримки. Водночас, життя триває, і вони повинні продовжувати здобувати освіту. Будучи у стані психоемоційної нестабільності, діти внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) можуть стати, як потенційними жертвами, так і самотійно проявляти агресивну поведінку [138, с. 69].

Щоб підтвердити факт того, що внутрішнє переміщення дітей на інші території і відповідно початок навчання в нових навчальних закладах вплинуло на динаміку насильства в шкільному середовищі, ми здійснили запит до відповідних державних установ. В результаті, за даними державної статистичної звітності No ЗНЗ-1 «Звіт

закладу загальної середньої освіти на початок навчального року» з 2018 р. та на початок 2024 навчального року внутрішньо переміщених дітей (ВПО), які навчаються у школах:

- у 2018 р. зафіксовано найменші показники – 45 188. Відповідно по регіонах: найменша кількість в Тернопільській області (153); найбільша по Україні чисельність сягає в Донецькій області (9 410);

- у Донецькій області стабільно фіксувались найбільші показники (з 2018 по 2024), а найменші в Тернопільській області (2018-2021 рр.), Сумській області (2022) Волинській області (2022-2023 рр.);

- у 2024 р. зафіксовано збільшення майже в 400%, що становить – 222 717 внутрішньо переміщених дітей (ВПО), які навчаються у школах (ДодатокП).

Факт внутрішнього переміщення впливає і на рівень вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми особами. Статистичні показники Звітів Генпрокуратури України у вибірці вчинених кримінальних правопорушень учнями ВПО середнього закладу освіти становлять: 2020 р. – 6; 2021 р. – 1; 2022 р. – 0; 2023 р. – 22; січень-листопад 2024 р. – 11 випадків [139].

Поряд з тим, якщо провести паралелі між наявними даними щодо кількості дітей ВПО в школах та взяти до порівняння показники кримінальних правопорушень неповнолітніх по регіонах (з врахуванням 2023-2024 р.табл.), про які ми вже згадували, можна простежити наступне: регіони з найбільшою кількістю дітей ВПО у школах також демонструють високі показники кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми (14-18 років). Наприклад: у Донецькій області в 2018-2021 рр., у 2022 – 2023 рр. Харківська область, 2024 р. м. Київ. Схожа ситуація спостерігалась з областями, в яких менша і кількість дітей ВПО, які навчаються і показники кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми (14-18 років) наприклад: 2019 р. – Тернопільська та Івано-Франківська обл.; 2023 р. – Волинська, Івано-Франківська область; 2024 р. – Волинська область.

Необхідно зазначити, що ми не можемо стверджувати що ці показники є стабільними щорічно та однаково показові для всіх областей України. Проблема шкільного насильства ускладнюється тим, що в даному явищі варто аналізувати і

кримінальні правопорушення (які мають досить різноманітний перелік) і булінг. Суттєво впливають на ситуацію соціальні, економічні, політичні умови, включаючи воєнні дії, які відбуваються. Також варто врахувати ефективність заходів, спрямованих на запобігання та профілактику злочинності серед дітей, які відмінні в різних регіонах та щорічно.

Отже, підсумуємо: у дослідженнях як науковців, так і міжнародних організацій, шкільне насильство вивчається в межах поняття булінгу або цькування, що не завжди дозволяє повністю розкрити його сутність. Першими статистичними даними, за якими можна було досліджувати рівень поширеності, стан насильства в школах та появу нових його форм, стали міжнародні та національні дослідження, зокрема HBSC, ESPAD, PISA, а також власні опитування науковців, які підтверджують значну поширеність булінгу серед українських школярів.

Аналіз законодавчих норм показав, що в Україні впроваджено механізми протидії булінгу, проте вони не завжди є ефективними. Виникає проблема притягнення до адміністративної відповідальності за булінг через закінчення строків накладення адміністративного стягнення, що може сприяти повторному вчиненню правопорушення. Також окремі аспекти насильства в шкільному середовищі, особливо пов'язані з кібербулінгом, не мають чіткого правового регулювання, що ускладнює боротьбу з ними.

Проаналізувавши судову практику, встановлено, що у 2019 році найбільша кількість справ про булінг була зафіксована в Київській області (42 справи), у 2020 році — у Кіровоградській області (41 справа), у 2021 році — у Херсонській області (44 справи), а у 2023 році — у Тернопільській області (45 справ). Вплив пандемії COVID-19 також позначився на ситуації: перехід на дистанційне навчання сприяв зростанню випадків кібернасильства. Водночас на початку повномасштабного вторгнення в Україні у 2022 році зафіксовано різкий спад кількості судових справ, зокрема в Миколаївській області (20 справ), хоча в окремих регіонах раніше цей показник міг сягати 45 справ. Однак у 2023 році, після відновлення функціонування шкільної освіти, кількість справ знову зросла, досягнувши довоєнного рівня.

Аналіз даних за статтею 173-4 КУпАП показав, що з 2019 по 2022 рік у судах

щорічно розглядалося приблизно 200 справ про булінг, проте після початку повномасштабного вторгнення їхня кількість зменшилася до 178 у 2022 році. Водночас у 2023 році кількість таких справ зросла до 285. Найбільшу групу порушників у 2023 році становили неповнолітні віком 14–16 років (51 рішення суду). Значну частину заяв про булінг (80%) подають батьки, а освітяни, які не повідомляють про випадки булінгу, можуть бути притягнуті до відповідальності за частину 5 статтею 173-4 КУпАП. Однак у 2022 році було зафіксовано судовий випадок, коли керівник навчального закладу не повідомив про булінг. Частина справ про булінг закривається через завершення строків накладення адміністративного стягнення, що призводить до безкарності винуватців. Якщо булером є вчитель чи директор, він продовжує працювати з дітьми, що може спричинити подальше насильство.

Поряд з вищенаведеними дослідженнями, ми також проводили анонімне опитування у 2022-2024 рр. в Україні, зокрема в таких регіонах: Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Тернопіль, Рівне, Закарпаття та місто Київ. Авторські анкетування проводилися серед учнів, вчителів та працівників правоохоронних органів в анонімному форматі. Загалом дослідження показує, що насильство у школах є багатогранною проблемою, яка включає фізичні, психологічні, економічні, сексуальні та цифрові форми. Багато випадків залишаються латентними через мовчання постраждалих, відсутність належної реакції з боку дорослих або небажання звертатися по допомогу. Вчителі підтверджують наявність насильства в шкільному середовищі, однак переважно як явище, що відбувається серед учнів.

Випадки насильства з боку педагогів трапляються рідко, а проблемою залишається невтручання вчителів у випадки насильства між учнями. Також працівники правоохоронних органів підтверджують наявність насильства в школах, що стало підставою для впровадження офіцерів безпеки в навчальних закладах. Це, своєю чергою, сприяє зменшенню випадків насильства в шкільному середовищі.

Для того, щоб розкрити саме проблему насильства в шкільному середовищі, варто враховувати: стан та рівень вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніх, учнями ЗЗСО, та вплив зовнішніх факторів на їх розвиток у віці 14-18

років. До таких ми відносимо: соціально-економічні умови (матеріальне забезпечення сім'ї, рівень добробуту, зайнятість батьків); криміногенне середовище (стани кримінальних правопорушень та поширення насильства між однолітками, залучення підлітків до протиправної діяльності); військові, політичні та соціальні зміни (збройний конфлікт, вимушене переселення, посттравматичний синдром у дітей та дорослих, реформи, підліткові протести, масові хвороби чи карантин). Також з'ясовано, що рівень насильства в шкільному середовищі значною мірою залежить від соціальних чинників, які впливають на життя суспільства та загальний криміногенний рівень у державі. Під час повномасштабного вторгнення можна простежити певні аспекти цієї проблеми, зокрема через аналіз судової практики, гарячі лінії, звіти освітнього омбудсмана, поліції та громадських організацій.

2.2 Причини та фактори, що впливають на існування насильства в шкільному середовищі

Насильство в шкільному середовищі є складним і багатогранним явищем, зумовленим низкою причин, умов і факторів. Для його коректного розгляду, насамперед визначимо сутність цих понять у науковому дискурсі.

Предмет кримінології включає і філософські категорії, насамперед категорії причинності, за допомогою яких можна зрозуміти, а відтак і розкрити ті чи інші проблеми. Загалом пошуки і причин, і умов виникнення та поширення певних явищ, як засвідчує історія розвитку науки, завжди починалися з феноменології – з'ясування всіх чинників, що пов'язані з виникненням та існуванням конкретного явища. Причинність – це генетичний зв'язок, а саме процес, що сприяє виникненню або створює нову річ або явище. Поняття «генетика» походить із латинської мови й означає рід, джерело, походження та ін. Водночас «причина» має спільний корінь із дієсловами «учиняти», «чинити», тобто створити, зробити, здійснювати [140].

Кримінологи також зазначають, що детермінація є похідним поняттям від термінів «детермінант», «детермінувати». Так, детермінувати означає обумовлювати, визначати, а детермінація є процесом обумовлення, визначення. Детермінація – це

об'єктивна зумовленість явищ, подій або процесів, що пояснює їх виникнення, розвиток чи зміну під впливом певних внутрішніх або зовнішніх факторів. Жодне явище не виникає ізольовано, без впливу зовнішніх умов та середовищ, в якому воно формується, а навпаки воно пов'язане із ним, зумовлене певними чинниками і обставинами. У контексті розгляду детермінації злочинності доцільно зазначити, що причинність виступає однією з форм її прояву, оскільки злочинність тісно пов'язана з широким спектром соціальних явищ тощо. Серед них причинами можна вважати лише, ті які мають генетичний вплив, тобто безпосередньо зумовлюють і відтворюють злочинність як результат. Тому при дослідженні процесів детермінації злочинності важливо враховувати, що розподіл явищ і процесів на причини та умови завжди має відносний і умовний характер [141, с. 99].

У контексті причинного зв'язку варто відзначити умову, яка зазвичай виконує роль середовища, де діє причина, тобто визначає межі її впливу та можливі наслідки. Умова виступає в ролі каталізатора, впливаючи на причину: полегшуючи або ускладнюючи її дію, пришвидшуючи чи сповільнюючи її процес. Таким чином, функціональна роль умови полягає у впливі на ефективність та характер дії причини [140, с. 125].

Умови є сприятливим (або несприятливим) середовищем для реалізації злочинного потенціалу, що наявний у суспільстві. Вони створюють умови для дії певних чинників, сприяючи виникненню суспільно небезпечних наслідків [142].

Причини й умови при відповідних обставинах можуть мінятися місцями. Відтак з'ясувати, чим буде конкретне явище – причиною або умовою певної події, можна залежно від сукупності обставин учинення конкретного злочину. Науковець зазначив, що, застосовуючи наведений критерій, слід водночас зважати на те, що він має значення для тих випадків, за яких причина належить до активних явищ і виконує перенесення матерії, енергії, інформації чи порушує таке перенесення. Якщо йдеться про зв'язок пасивних, сталих явищ, то різниця між причинами й умовами нівелюється і стає складно виділити «специфічну причину», яка б відрізнялась від сукупності необхідних умов. Відтак більшість науковців вважає, щоб комплекс причин та умов, спільна дія яких викликає певний наслідок (злочин), слід називати детермінантами

[140, с. 126-127].

Фактори в кримінології – це обставини, що впливають на виникнення, розвиток і прояви злочинної поведінки та визначають її індивідуальні й суспільні особливості [142].

Вищесказане дає нам підстави трактувати, що дані терміни є близькі за значенням і споріднені з поняттям насильства, що можна додатково підкріпити. За концепцією О. Костенка, причини та умови насильства пов'язані з фізичними, біологічними та соціальними факторами [143]. Визначення факторів насильства залежить від наукового підходу та контексту дослідження. Так, у посібнику ЮНІСЕФ «Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти» (2019) до соціальних чинників насильства відносять усталені стереотипи, культурні особливості, соціальну та економічну нерівність, а також вплив сучасних інформаційних технологій, зокрема медіа, інтернету, відеоігор і кінематографу [121].

У монографії «Актуальні проблеми сімейного насильства» Т. Перцевої та В. Огоренка фактори насильства поділяються на дві основні групи: ті, що зумовлені поведінкою самого агресора, та ті, що стосуються жертви насильства. Зазначимо, що дослідники розглядають різні аспекти та типології факторів, що сприяють виникненню насильницьких проявів, наголошуючи на багатогранності цього явища [144].

Отже, після визначення основних понять причин, умов і факторів, не заглиблюючись у їх трактування, перейдемо до їх розгляду в контексті шкільного середовища.

Варто звернути увагу, що перші дослідники явища шкільного насилля, такі, як Д. Ольвеус, Р. Берон, Р. Річардсон, Л. Рудь серед основних чинників, що сприяють виникненню насильницької поведінки у дітей молодшого шкільного віку, виділяють такі: особистісні характеристики (недостатній рівень моральних уявлень, неадекватна самооцінка та завищені чи занижені амбіції), індивідуально-психологічні особливості (емоційна нестабільність, високий рівень тривожності, низький інтелектуальний розвиток, відсутність навичок самоконтролю та прогнозування наслідків поведінки) і соціально-психологічні фактори (статус у колективі, низька соціальна адаптація,

несприятливий емоційний клімат у сім'ї, особливості виховання) [145, с. 191].

Для детального аналізу причин насильства в шкільному середовищі важливу роль відіграє методичний посібник для педагогічних працівників [63], в якому охарактеризовано чинники, що сприяють насильству в закладі освіти. Наведемо основні гіпотези визначені в ньому. Відповідно до посібника серед чинників в освітньому середовищі можна виділити особистісні, сімейні, середовищні, ситуаційні та соціальні. Наведемо їх тлумачення нижче та уточнимо з нашого розуміння:

- особистісні чинники – індивідуальні особливості дітей і підлітків. Агресори та жертви шкільного насильства відрізняються відповідно поведінковими особливостями. Оскільки, ми вже розглядали учасників освітнього процесу, не буде повторюватись щодо їхніх притаманних особливостей;

- сімейні чинники – в основі соціально-психологічна атмосфера в родині. Мається на увазі також вплив сім'ї на особу, реагування на шкільні проблеми дитини, або ж наслідки які призводять до вчинення правопорушення;

- чинники середовища: варто враховувати рівень безпеки освітнього середовища та соціально-психологічний клімат. Сюди враховують наявність в школі офіцера безпеки, рівень осіб, які перебувають на профілактичному обліку чи наявність скарг на вчителів;

- ситуаційні: мова про роль місця, часу та обставин виникнення насильства. Наявність реагування на факт правопорушення, дії які проводить адміністрація школи після виявлення факту насильства;

- соціальні: їхньою основною рисою є відтворення соціального життя в середовищі поміж учасників освітнього процесу та шкільного життя. Сюди входять: соціально-економічна нерівність між населенням, вплив та наявність війни в державі, кримінологічні фактори, та рівень профілактики кібернасильства тощо.

Розглянемо причини шкільного насильства, які є складними і різноаспектними, водночас вони не є ізольованими одна від одної, позаяк між ними простежується зв'язок, як між соціальним і біологічним, успадкованим і набутиим, фізіологічним і психічним, індивідуальним і суспільним. Тому дослідження шкільного насильства, причин, які його спричиняють, повинно бути комплексним.

Причинами жорстокого поводження з дітьми в закладах освіти чи дитячих установах є: небажання або нездатність педагогів формувати демократичні відносини з дітьми, розв'язувати конфлікти конструктивним шляхом, вести ефективну комунікацію; недостатній рівень педагогічної етики; схильність до авторитарного стилю виховання, що ускладнює реалізацію професійних функцій і водночас посилює авторитаризм. Серед чинників, що спричиняють жорстоке поводження з дітьми в їхньому мікросоціальному середовищі та безпосередньому оточенні, варто виокремити: конфліктність між різними поглядами, цінностями, субкультурами, неспроможність сприймати їх толерантно, ворожість або агресивність, а також схильність до віктимної поведінки. Ситуацію ускладнює боротьба за лідерство, наявність у дитини фізичних чи психічних порушень, заздрощі та відсутність змістовної зайнятості у позаурочний час [121].

Стосовно чинників, то вирізняють дві групи, які призводять до вчинення насильства над дитиною. Так, до першої групи належать певні особливості суспільства, в котрому виявляється насильство: рівень безробіття, характер соціально-економічної формації, бідність, високий рівень злочинності, неефективність законів, відсутність цілісної системи захисту дітей. А також у суспільстві сформувалася своєрідна терпимість до вчинення насильства стосовно дитини. Члени такого суспільства можуть бути переконані, що застосування фізичних покарань – це ефективний спосіб виховання. Друга група причин, своєю чергою, є пов'язана з специфікою сім'ї та особливостями сімейних відносин, в яких виховують дитину [146, с. 305].

Мало того, як ми зазначали є і детермінанти з боку вчителя, отож розглянемо це ж питання з погляду дитини, а саме на прикладі булінгу.

Зазвичай науковці вирізняють такі причини виникнення булінгу: толерування агресивної поведінки; домінування та утвердження особистісного авторитету; бажання привернути до себе увагу дорослих; нудьга, компенсація невдач у навчанні або громадському житті; виховання в умовах авторитарного контролю, нехтування потребами дитини. Діти часто сприймають знущання як спосіб отримати популярність, керувати іншими, привернути уваги, примусити інших їх боятися.

Інколи порушники заздять тим дітям, над якими знушаються, й водночас вони можуть не усвідомлювати, які почуття виникають у жертви, та обсяг шкоди, заподіяної їхньою поведінкою. А. Король наголошує, що діти переймають булінгову поведінку. На його думку, якщо б діти не бачили жорстокої моделі поведінки дорослих, то загрозливих масштабів булінгу не існувало б [147].

Із-поміж причин, що призводять до вчинення булінгу, також вирізняють зловживання алкоголем. У діти, які, на жаль, зловживають алкоголем, відбуваються зміни в мозку, котрі, своєю чергою, призводять до погіршення спроможності вирішувати певні проблеми, контролювати свої почуття, управляти гнівом тощо [148]. Також причиною виникнення агресивної поведінки може бути наявність в дитини синдрому дефіциту уваги та гіперактивності (розлад поведінки, що проявляється в проблемах, які стосуються концентрації уваги, гіперактивності, нервозності та схвильованості, неуважності, імпульсивності тощо). Зазначений розлад трапляється в 2–3 рази частіше в хлопців, аніж у дівчат, він охоплює 4% дітей віком 9–17 років (упродовж 6 місяців). Також серйозним є біполярний розлад — психічна хвороба, якій притаманні періодичні депресії, манії або їх поєднання, вона спричиняє погіршення тимчасових емоційних коливань, спостерігається стійке порушення соціального функціонування в освітньому та сімейному середовищі [149].

Дослідники вирізняють передумови виникнення булінгу, що водночас спричиняють агресивну або віктимну поведінку в дітей. Вони класифікують чинники ризику на сімейні, особистісні, групові, шкільного середовища, громади чи району та культурні. Комбінація цих факторів створює складний і унікальний набір умов, що впливають на виникнення шкільного цькування.

Учені виділяють особистісні чинники, які призводять до появи в дитини бажання вчиняти булінгу. До них можна віднести: запальний темперамент, імпульсивність, відсутність або недостатність емпатії, егоїзм, а також прагнення мати контроль над іншими, бажання привернути до себе уваги тощо [150].

До сімейних чинників, що можуть спровокувати булінг, належать: відсутність близьких, довірливих стосунків між дитиною та батьками або в сім'ї загалом, недостатній або надмірний контроль над дитиною; ігнорування, нехтування її

потребами; перейняття та моделювання агресивної поведінки батьків чи інших дорослими; неповна сім'я [150].

Групові чинники: збільшення агресивної поведінки в однолітків спричиняє зростання кількості випадків учинення булінгу в школах [151]. Чимало дітей вчиняє булінг над однолітками, аби залишитися в групі, навіть якщо це суперечить їхньому бажанню. Такі «переваги» булінгу, як підвищення статусу серед однолітків, сміх, їх схвалення заохочують учасників до подальшої такої ж поведінки [147, с. 90].

До чинників, які сприяють виникненню жорстокої поведінки у дітей, належать попередній досвід агресії чи насильства, фізичне або сексуальне насильство в сім'ї чи спільноті, генетична схильність, вплив жорстокого контенту в медіа, залежність від наркотиків або алкоголю, доступ до вогнепальної зброї, стресові соціоекономічні умови в сім'ї, травми мозку та інші подібні фактори [152].

Культурні чинники включають основи суспільного функціонування, особливості побудови взаємин у сім'ї та серед однолітків, прийнятні способи вирішення конфліктів і досягнення взаєморозуміння, специфіку гендерних ролей і стосунків, а також соціальну свідомість, цілі та взаємодію різних соціальних груп. Хоча міжкультурне порівняння причин і наслідків булінгу серед молоді не виявляє значних відмінностей, такі фактори залишаються важливими для розуміння проблеми. Суттєві відмінності між європейськими та азіатськими культурами (Заходу та Сходу) стосуються, зокрема, структури та функціонування суспільства [147, с. 91]

Отже, насильство в шкільному середовищі є багатофакторним явищем на яке впливають конкретні детермінанти. В освітньому середовищі до таких віднесемо причини, умови та фактори які є комплексними й взаємопов'язаними в науковому дискурсі. Їхнє з'ясування є необхідним для повноти будь-якого дослідження, оскільки дозволяє зрозуміти, що спонукає особу до вчинення правопорушення.

У контексті шкільного середовища розглянемо наступні категорії. Причини насильства в шкільному середовищі – це певні обставини, які впливають на особу. До них відносимо: особистісні, сімейні, соціальні, ситуаційні та біологічні фактори. Умови – це сприятливе або несприятливе шкільне середовище, яке впливає на рівень насильства між учасниками освітнього процесу. Фактори, у свою чергу, включають

як причини, так і умови, і є більш загальними за змістом. До них віднесемо особистісні, сімейні, групові та шкільні фактори, суспільні, а також культурні.

2.3 Кримінологічна характеристика особи, що вчиняє насильство у шкільному середовищі

Особистість людини, яка вчиняє або схильна до вчинення правопорушень, стала об'єктом кримінологічного вивчення ще з середини XIX ст. У процесі цього дослідження поступово склались три основні напрями, що базуються на співвідношенні біологічних і соціальних чинників, які впливають на формування особистості злочинця [153].

Перший підхід є біологічним, за яким генетично закладені певні фактори, які можуть спричинити те, що людина стає злочинцем. Вперше ідею про те, що «злочинцями народжуються», висловив Ч. Ломброзо у своїй теорії «злочинної людини». Вчений поставив перед собою завдання досліджувати насамперед «злочинця», а не «злочини». Він вважав, що до нього наука кримінального права, у рамках класичного напрямку, зосереджувала увагу виключно на злочинах. Ч. Ломброзо провів дослідження фізичних і психічних характеристик значної кількості представників злочинного населення, щоб виявити природу злочинної людини як особливого різновиду [140, с. 110].

Другий підхід у дослідженні акцентує увагу на соціальних чинниках. Як зазначав Р. Гарофало, злочин є соціальним явищем, яке слід аналізувати за допомогою експериментально-психологічного методу. Причина злочину корениться в самому злочинцеві, а не в навколишньому середовищі; останнє лише створює умови для прояву «мікроба», названого злочинцем. Концепція «природного злочину» базується не на самих діях, а на порушенні альтруїстичних почуттів, що лежать в його основі.

Представники третього підходу наголошують, що саме поєднання біологічних і соціальних чинників у сукупності справляє значний вплив на формування особистості людини, яка стає на злочинний шлях [140, с. 111].

У кримінології особистість злочинця розглядають у широкому та вузькому

значеннях. Причому у вузькому значенні кримінологічному вивченню підлягають лише ті особи, які вчинили умисні злочини, адже вважається, що саме в їх особистості сконцентровані криміногенні якості й характеристики, що реалізуються у формі злочинної поведінки. Відповідно, у широкому значенні поняття «особа злочинця» охоплює всіх осіб, які вчинили злочини, тобто як умисні, так і необережні злочини [154, с. 98].

Кримінологи особу злочинця визначають по-різному. На думку А. Зелінського це властивий певному контингенту правопорушників набір соціально-демографічних, психологічних і моральних рис, що формують типовий портрет особи, яка здійснює злочини конкретного виду [155, с. 67]. Водночас, за переконаннями А. Закалюка, особа злочинця визначається сукупність поведінкових та соціальних характеристик, сформованих унаслідок несприятливих умов соціального розвитку, що проявляються у суспільній неприйнятності та, в крайніх випадках, суспільній небезпечності [156, с. 239]. І. Даньшин вважає, що особа злочинця – це сукупність соціально значущих соціальних властивостей і біопсихологічних характеристик особи, які, проявляючись у формі вчиненого злочину, обумовлюють суспільно небезпечний характер цього діяння. З огляду на це, така особа підлягає притягненню до відповідальності, передбаченої положеннями кримінального законодавства [157]. О. Джужа стверджує, що особа злочинця – це сукупність властивостей особи, які зумовили вчинення нею кримінально караного діяння [142, с. 404]. Отже, ми хочемо зазначити в науці кримінології є однотайність між вченими щодо тлумачення поняття «особи злочинця» та притаманним йому особливостям.

Згідно зі статтею 12 пунктом 4 ЗУ «Про освіту», початковий рівень освіти здобувається зазвичай із шести років [34]. Зважаючи на те, що учні загальноосвітніх навчальних закладів переважно розпочинають навчання у 6–7 років і закінчують у 16–17 років, неповнолітні можуть не лише ставати жертвами, а й вчиняти правопорушення в освітньому середовищі.

У КК України немає визначення поняття «малолітня особа». Відповідно до пункту 11 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України [158], до категорії

«малолітня особа» відноситься дитина, яка ще не досягла віку чотирнадцяти років. У ч. 2 ст. 6 Сімейного кодексу наведено таке ж визначення стосовно «малолітньої особи» [159]. Згідно з частиною першою статті 31 Цивільного кодексу України, малолітні особи, яким ще не виповнилося чотирнадцять років, мають право самостійно здійснювати дрібні побутові правочини. Такий правочин вважається дрібним побутовим, якщо він відповідає фізичним, духовним чи соціальним потребам особи, забезпечує її побутові потреби та стосується предметів невисокої вартості. Також малолітні особи мають право реалізовувати свої особисті немайнові права на результати творчої або інтелектуальної діяльності, що охороняються законодавством. У випадку заподіяної шкоди малолітня особа не підлягає юридичній відповідальності [160].

У КК України статус потерпілої особи розглядається у рамках низки норм, серед яких: п. 2 ст. 23, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 136, ч. 2 ст. 146, ч. 4 ст. 152, ч. 4 ст. 153, ст. 151-2, 156-1, 301-1, 303 [55].

Відповідно до п. 12 ч. 2 ст. 3 Кримінально-процесуального кодексу України, дитячий вік включає як малолітню особу, так і дитину у віці від 14 до 18 років [158].

Точний вік особи дитячого віку встановлюється відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 [161], яка визначає практику застосування законодавства у кримінальних справах, пов'язаних із неповнолітніми. Для підтвердження віку можуть використовуватися офіційні документи, такі як свідоцтво про народження, паспорт, записи з книги реєстрації актів громадянського стану чи довідки від органів внутрішніх справ. У випадку відсутності необхідних документів вік може бути встановлений на основі судово-медичної експертизи, яка визначає дату народження за допомогою спеціального аналізу [158].

«Пекінські правила» вперше надали чітке визначення терміну «неповнолітній правопорушник», під яким розуміють «дитину або молоду особу, яка згідно з існуючою правовою системою може бути притягнута до відповідальності за скоєне правопорушення у формі, відмінній від тієї, яка застосовується до дорослих». Таким чином, вперше статус неповнолітнього правопорушника було визначено як спеціальний суб'єкт юридичної відповідальності у вікових межах від 7 до 18 років або

більше, залежно від установлених мінімальних вікових меж, що відображають історичні та культурні особливості окремих держав [162].

У КК України міститься розділ XV, що стосується специфіки кримінальної відповідальності, а також покарання неповнолітніх [163]. Погоджуємося із поглядом Д. Казначесвої, що виокремлення цього розділу дасть змогу взяти до уваги під час вирішення питань, які стосуються притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності, виховання, особливості їхнього психологічного стану, причини й умови, що сприяли вчиненню неповнолітніми кримінальних правопорушень. Цей підхід, своєю чергою, допоможе визначити справедливе і належне покарання, яке спрямоване на досягнення обраних цілей [164]. Донедавна основні форми покарань, що могли бути застосовані до неповнолітніх за скоєння кримінальних правопорушень, охоплювали: громадські роботи, виправні роботи, штраф, арешт і позбавлення волі.

Також у частині 2 статті 98 КК України передбачено можливість застосування до осіб додаткових покарань, наприклад штрафи та позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю [6]. Однак, 28 березня 2024 року набули чинності зміни до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, передбачені законом № 3342-ІХ. Цей закон спрямований на вдосконалення системи покарань і, зокрема, вводить новий вид – пробаційний нагляд [165]. Пробаційний нагляд – покарання, що полягає в обмеженні прав і свобод особи, яку засуджено за скоєння кримінального правопорушення. Пробаційний нагляд у системі покарань неповнолітніх є одним із найсуворіших видів покарань для неповнолітніх, який перевищує за суворістю більшість інших видів покарань, окрім позбавлення волі. Пробаційний нагляд, порівняно з іншими видами покарань, вважають схожим за своєю суворістю із обмеженням волі, як зазначено у статті 72 частини 12 КК України, термін пробаційного нагляду прирівнюється до одного дня обмеження волі [166, с. 244].

Доцільно зазначити, що окрім кримінальної відповідальності, малолітня та неповнолітня особа, яка вчиняє правопорушення в ЗЗСО, може нести також адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну відповідальність, а також

відповідальність можуть нести її батьки.

Це дозволяє стверджувати, що в державі існує комплексний механізм реагування на правопорушення, вчинені в шкільному середовищі, який спрямований на забезпечення правової захищеності всіх учасників освітнього процесу.

Згідно зі ст. 12 КУпАП, неповнолітні від 16 років можуть нести адміністративну відповідальність за вчинення дрібних правопорушень (наприклад, хуліганство, булінг, куріння або вживання алкоголю у громадських місцях).

Особливість: якщо правопорушення вчинила особа до 16 років, відповідальність можуть нести її батьки або опікуни (ст. 184 КУпАП) [45].

Дисциплінарна відповідальність передбачена ЗУ «Про освіту» та внутрішніми правилами школи. Директор школи або педагогічна рада можуть застосувати дисциплінарні заходи, зокрема:

- усне або письмове зауваження;
- виклик батьків для роз'яснювальної бесіди;
- тимчасове усунення від занять;
- направлення на виховну роботу або психологічну консультацію;
- у крайніх випадках – виключення зі школи (для учнів, які досягли 15-річного віку).

Батьки можуть нести відповідальність за дії дитини:

- адміністративну (ст. 184 КУпАП) – штраф за невиконання батьківських обов'язків, якщо дитина вчинила булінг або інше правопорушення;
- цивільну – відшкодування шкоди, заподіяної дитиною;
- кримінальну – втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність – батьки можуть бути притягнуті до відповідальності, якщо їхня бездіяльність або неналежне виконання обов'язків сприяли вчиненню дитиною тяжких правопорушень.

Варто зазначити, що малолітні діти мають недостатньо розвинені когнітивні здібності, такі як мислення, пам'ять і увага, через що їм часто важко правильно сприймати та запам'ятовувати події. Неповнолітні вже демонструють більш зріле мислення, але залишаються схильними до фантазування, навіювання й емоційних коливань. Фізіологічно вони мають слабший організм порівняно з дорослими, що

робить їх більш вразливими до втоми та нервового напруження. Психологічно неповнолітні більш емоційні та чутливі, що впливає на їхню поведінку. З психосоціального боку вони залежні від впливу батьків, учителів і однолітків, і часто можуть приховувати правду, щоб уникнути засмучення чи розчарування близьких [167, с. 192].

Правопорушники в шкільних установах утворюють окрему типологічну категорію. Вони мають низку відмінностей від дорослих злочинців, зокрема, за рівнем суспільної небезпеки скоєних кримінальних діянь, а також за особистісними характеристиками – зокрема, через недостатній рівень соціального становлення та незавершеність інтелектуально-вольової сфери.

Насильство серед школярів є міждисциплінарним явищем, що обумовлює наявність численних теорій, які пояснюють агресивну та насильницьку поведінку учнів. Проте кожна з цих теорій охоплює лише свій власний аспект, обмежений рамками відповідної наукової галузі. Оскільки в цій сфері майже відсутні кримінологічні дослідження, для характеристики учасників дитячого насильства варто скористатися напрацюваннями соціологів, психологів і педагогів як минулого століття, так і сучасності. Зважаючи на складність цього явища, воно не має однозначного пояснення чи універсальних способів подолання і профілактики, навіть єдиного визначення. Одні науковці акцентують увагу переважно на індивідуальних особливостях агресорів та їхніх жертв, інші досліджують соціально-психологічні процеси насильства і віктимізації (як одна дитина стає жертвою іншої), треті аналізують макро- і мікросоціальні закономірності відповідних груп (чому одні школи або колективи більш схильні до насильства, ніж інші), а четверті зводять усю відповідальність до сфери сімейного виховання дитини [168, с. 51-52].

Отже, ми з'ясували сутність, вікові особливості та структуру особистості малолітньої та неповнолітньої особи. Наступним кроком є розгляд цих аспектів у контексті шкільного середовища, а також визначення типології осіб, які можуть вчиняти насильство. На нашу думку, це можуть бути кривдники, агресори, булери, отож розглянемо їх детально.

За дослідженнями І. Лубенець агресори (переслідувачі) – це імпульсивні діти

(легко стають сердитими); часто озлоблені та мстиві; мають низький рівень емпатії. Якщо це хлопчики, то вони зазвичай фізично сильніше за інших, відзначаються середнім або нижче середнього рівнем тривожності. Такі особи в дитинстві доволі часто були свідками агресивної поведінки дорослих, виховувалися у родинах, де були обмежені моделі комунікації, або ж зростали у проблемних, конфліктних сім'ях тощо. Зазвичай до таких осіб вдома застосовували насильства. Прагнення мати владу та домінувати над іншими людьми, зокрема аби одержати високий соціальний статус, зазвичай являється мотивом їхньої насильницької поведінки. Іноді їхньою метою є одержання грошей, матеріальних цінностей тощо. На думку агресорів, сила – універсальний засіб для досягнення будь-якої обраної мети [168, с. 52].

І. Буранов стверджує, що є кілька типів агресорів, мотиви яких можуть суттєво відрізнятися. Способи порозуміння з хуліганом також є різними й вони залежать від його мотиву. Так, першому типу агресора характерні: відсутність співчуття до інших людей, замкнутість тощо. Незважаючи на те, що він видається впевненою в собі людиною, агресор зазвичай страждає від нарцисизму, а його завищена самооцінка не відповідає дійсності. Другий тип агресора піддається впливу соціальної поведінки інших людей. Попри те, що агресор може переживати депресію та мати низьку самооцінку, він часто проявляє себе образливих висловлюваннях. Це пояснюється його прагненням самоствердитися та одержати вищий статус у соціальній групі. А до третього типу агресорів належать особи, котрі часто діють через вплив певного імпульсу. Саме цьому типу агресорів є складно не ображати інших людей, навіть якщо йому дають гідну відсіч. Зазначений тип агресії поширений і популярний серед школярів. Імпульсивна агресія також іноді є ознакою, що дитині не вистачає уваги або, що вона є гіперактивною. Попри те, що будь-яка людина може бути жертвою вербального булінгу, виокремлюють особливі типи людей і ситуацій, що мотивують агресора [169, с. 88].

Так, В. Гончаров вирізняє три головні варіанти (типи) проявів дитячої жорстокості та агресії.

Перший – імпульсивно-демонстративний тип. У дитини основна мета полягає в демонстрації себе, приверненні уваги. Хоча часто підлітки ігнорують певні норми і

правила поведінки, однак їхні дії часто є імпульсивними й вони швидко змінюються на товариські. Вони почасти мають невисокий статус у серед однолітків. Агресивні дії для них стають способом утвердження власної значущості та вираження особистості, оскільки їхня потреба у визнанні та увазі не реалізується за допомогою традиційних форм спілкування.

Другим є нормативно-інструментальний тип. Сюди відносяться неповнолітні, які розглядають агресивну поведінку, як прийнятний або звичний засіб взаємодії з ровесниками. Насильницькі дії для них є способом досягнення власних цілей. Характерною ознакою їхньої діяльності є цілеспрямованість. Водночас вони прагнуть домінувати, завойовуючи лідерські позиції шляхом підкорення та пригнічення інших. Зазвичай фізичні прояви агресії у таких підлітків не характеризуються надмірним ступенем жорстокості. У конфліктних ситуаціях вони не зважають на переживання чи образи однолітків, зосереджуючись виключно на власних бажаннях.

Наступним є цілеспрямовано-ворожий тип. До цієї групи належать підлітки, для яких насильство та завдання шкоди іншим є основною метою агресивної поведінки. Вони отримують задоволення від дій, які завдають болю та приниження іншим. Їхні дії характеризуються грубим фізичним впливом, що вирізняється особливою жорстокістю та холоднокрівністю. Найбільш типовими рисами таких дітей є мстивість і злопам'ятність. Підлітки з вираженою ворожою деструктивністю зазвичай мають низький рівень інтелекту або страждають на психічні розлади. Акти вандалізму та жорстокості, які вони здійснюють, зазвичай відбуваються в групах. Спільні антисоціальні дії підсилюють відчуття групової солідарності, що під час дій досягає стану ейфорії. Після завершення таких дій самі підлітки часто не можуть пояснити своїх вчинків [170, с. 113-114].

Розглядаючи девіантну поведінку дітей агресорів Д. Ольвеус і М. Хармін поділяють їх на такі психолого-правові групи:

- тимчасові правопорушники. Багато з них здійснюють лише одиничне правопорушення, переважно під впливом компаній. Найпоширеніше порушення є дрібне хуліганство. Після проведення профілактичних бесід більшість дітей зазвичай більше не повертаються до асоціальної поведінки;

– важковиховувані діти. Для цієї категорії неповнолітніх є характерною підвищена агресивність у поведінці, яка проявляється у формі образ чи завдання шкоди. У цьому випадку агресія призводить до будь-яких негативних наслідків, а не лише до конкретних видів збитків, таких як тілесні ушкодження. Зазвичай причиною правопорушень є проблеми в школі або сім'ї. Таким чином, діти виражають свій біль і гнів через агресивну поведінку;

– потенційні правопорушники. Ці неповнолітні мають схильність до регулярного вчинення правопорушень через вплив свого оточення. Зазвичай це підлітки з неблагополучних або неповних сімей, які мають низький рівень матеріального забезпечення та перебувають у криміналізованому середовищі, де їм приділяють недостатньо уваги. Такі правопорушення, як дрібні крадіжки чи побиття, вони сприймають як норму життя.;

– одноразові злочинці – це підлітки, які вчинили один серйозний злочин, зазвичай вбивство у стані афекту. Причинами таких дій можуть бути невзаємне кохання, ревності, сильна образа чи інші емоційні потрясіння;

– постійні злочинці. Ця група відрізняється схильністю до систематичного вчинення тяжких злочинів. Найважливішим є те, що вони усвідомлюють свою соціальну небезпеку і навіть відчують гордість за це [171].

Кривдники – учні, які мають соціальний авторитет або перевагу у фізичній силі, характеризуються високим рівнем агресивності, спрямованої на інших школярів. Найчастіше насильство ініціюють надто агресивні діти, які прагнуть домінувати, тобто бути «лідерами». Вони не зважають на почуття та емоції інших, намагаючись постійно перебувати у центрі уваги та контролювати ситуацію довкола. Принижуючи інших, вони підвищують власну значущість. Часто така поведінка виникає через глибокі психологічні комплекси самих кривдників. Можливо, вони раніше самі зазнавали принижень або ж наслідують агресивні та образливі моделі поведінки, які спостерігають у своїх сім'ях [172, с.10]

Гіпотеза А. Король привертає увагу до того, що існує велика різноманітність типів кривдників, і часто вони поєднують різні риси. Наприклад, кривдники можуть бути більш відповідальними порівняно з іншими в усвідомленні своєї поведінки і

виявляти підвищену чутливість до виправної терапії [147, с. 87].

У сучасній літературі виділяють також два типи груп, у які об'єднуються кривдники. Перший – це колектив, який проявляє поведінку, на яку б окремі його учасники не наважилися поодиночі. Їхні дії спрямовані на тих, кого вони хочуть виключити зі спільноти або зробити «цапом-відбувайлом». Ці кривдники мають чітке уявлення про наслідки своєї поведінки, зокрема про страждання чи шкоду яку спричиняють. Другий тип – це стратегічна спільнота, яка формується з метою досягнення влади, контролю, підкорення та переваги. Спершу учасники приєднуються до неї заради почуття захисту і поваги, але з часом настільки прив'язуються до групи, що починають нехтувати власними потребами та ігнорувати наслідки своїх дій. Таке об'єднання вирізняється ентузіазмом, але разом із тим йому притаманні відсутність емпатії, почуття провини та докори сумління [173].

Не вдаючи до аналізу різних класифікацій учасників булінгу представлених в науці, поняття «кривдник» «булер» і «особа, що вчиняє насильство в шкільному середовищі» мають схожість, але не є повністю синонімічними. Відмінності, які варто враховувати: булер – це один із учасників булінгу; дії булера є систематичними та спрямовані виключно на одну жертву чи групу; між ним і жертвою є дисбаланс сил.

Трагічні події, які спричинені війною вплинули на значне зростання випадків девіантної поведінки, неконтрольованості та інших форм деструктивної активності. На даний момент можливості передбачити, наскільки це вплине на поведінку дітей у майбутньому, дорослому та зрілому віці, є лише частковими. Під час виховання правомірної поведінки у дітей батьки, як головні агенти соціалізації, закладають основи доброзичливих взаємовідносин, прийнятних фізичних і моральних меж, потреби дотримуватися правил, а також поваги до себе та інших. Це створює фундамент для формування у дитини власного сприйняття себе та навколишнього світу. Однак у сучасних умовах дуже складно забезпечити формування здорового світогляду у дітей. Адже майже кожна дитина, яка залишається в Україні або була змушена виїхати через повномасштабну агресію країни-окупанта, стала свідком жахів війни, постійних повітряних тривог і перебування в укриттях. Додатково це поєднується з відсутністю живого спілкування з однолітками через перехід до

онлайн-навчання. Крім того, діти і підлітки часто копіюють поведінку дорослих, яка часто є пронизаною невизначеністю, тривогою та постійним стресом, викликаним невпевненістю у майбутньому чи навіть сумнівами щодо його настання. Усе це породжує складну мережу взаємозв'язків, яка впливає на психоемоційний стан дитини, що через самоідентифікацію з батьками отримує імпульси, які згодом проявляються у зміні її поведінки [174, с. 761;175].

Отже, ми здійснили характеристику особи, що вчиняє насильство в шкільному середовищі, зокрема коли такою особою є учень, тобто малолітня або неповнолітня особа. Як було зазначено, в інших випадках такою особою може бути повнолітня особа, наприклад вчитель, директор або інший допоміжний персонал навчального закладу. Ці особи, у свою чергу, також є учасниками освітнього процесу і можуть проявляти ознаки насильства по відношенню до дитини. У випадку коли повнолітні особи здійснюють правопорушення в шкільному середовищі відповідальність настає за статтями Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення чи Цивільного кодексу України.

Ігноруючи випадки насильства між учнями, працівники освітніх установ часто самі вдаються до застосування насильства щодо дітей, включаючи фізичні покарання та психологічний тиск, аби підтримати дисципліну.

Учителі з агресивною поведінкою часто мають тоталітарний стиль викладання та прояви професійного вигорання, які помітно позначаються на їхньому ставленні до роботи та учнів. Їхній негативний підхід може проявлятися через упереджене оцінювання, систематизацію дрібних порушень, ігнорування досягнень дітей або спотворення їхнього значення, приниження ініціативності тощо. Щоб вчасно розпізнати такий булінг, важливо, щоб батьки регулярно спілкувалися зі своїми дітьми, цікавилися їхнім життям, переживаннями та досягненнями, аби помітити зміни у їхній поведінці [176, с. 90].

Ознаками дитячої поведінки, які можуть свідчити про вчительський булінг, є: небажання відвідувати школу (дитина може часто прогулювати, плакати або відмовлятися йти, уникаючи пояснень причин такої поведінки); зниження успішності з окремого предмета; втрата зацікавленості в розповідях про шкільне життя, (це

особливо помітно в молодших учнів) а також страх перед навчанням чи вчителями. Постраждалі діти часто мають низьку самооцінку, надмірне почуття провини або можуть демонструвати підвищену агресивність. Якщо жертвою булінгу стає підліток, наслідки можуть бути значно серйознішими, включаючи ризик суїцидальних думок чи навіть проявів «синдрому активного стрілка» (масовий розстріл людей із можливим подальшим самогубством), який найчастіше зустрічається в США. Ще однією небезпекою вчительського булінгу є те, що після приниження одного з учнів вчителем це можуть підхопити й однокласники, адже педагог у молодшій школі зазвичай є прикладом для наслідування. У старшій школі однокласники іноді стають на захист однолітка, що може спровокувати конфлікти між учителем і групою учнів або цілим класом [176, с. 91].

Жорстоке поводження з дітьми в школах чи виховних установах з боку педагогів може проявлятися у таких формах: приниження, постановка в кут, фізичне насильство, роздягання перед іншими як покарання, розголошення конфіденційної інформації про дитину чи її сім'ю, ігнорування фізичних потреб (наприклад, заборона відвідувати туалет), необґрунтовані оцінки, сувора дисципліна, що базується на страху, а не на інтересі до навчання, авторитаризм, вимоги без пояснень, недоцільні вимоги до зовнішнього вигляду дитини та інші форми приниження. Такі дії можуть травмувати психіку дитини, погіршувати її моральний стан і викликати серйозні наслідки для її розвитку [177].

Скарги батьків на такі ситуації часто не мають бажаного ефекту, оскільки керівництво освітнього закладу зазвичай заперечує факти насильства з боку педагогів. Приховування таких випадків є наслідком неналежної роботи адміністрації та співробітників закладу, що має стати підставою для дисциплінарних стягнень і фінансових штрафів. Подібна поведінка зумовлена небажанням керівництва шкоди репутації та іміджу установи. На практиці зазвичай вчителі, стикаючись із випадками насильства, зазвичай намагаються залагодити конфлікт шляхом обговорення ситуації з залученими дітьми, примирення сторін, застосування дисциплінарних заходів до кривдника та перенаправлення постраждалої дитини до соціального педагога чи психолога (за наявності таких спеціалістів у закладі). Однак керівництво та педагоги

не завжди мають необхідні навички для надання ефективної психологічної допомоги учасникам конфлікту. Низький рівень профілактичної роботи пояснюється недостатністю знань і професійних компетенцій у педагогів, відсутністю спеціальних освітніх програм для учнів, неналежним фінансуванням, зокрема низькими зарплатами педагогів і обмеженими можливостями для підвищення кваліфікації [79, с. 34].

Важливо зазначити, що до законодавчих положень України діють різні правові норми, за якими вчителі можуть бути притягнуті до відповідальності за насильство щодо дітей, залежно від виду насильства. Ось кілька прикладів: за психологічне насильство (ст. 173-4 КУпАП – Булінг (цькування)); за економічне насильство (КК України: ст.185 – Крадіжка, ст. 194 – Умисне знищення або пошкодження майна); за фізичне насильство (КК України: Ст. 121 – Умисне тяжке тілесне ушкодження, Ст. 122 – Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, Ст. 125 – Умисне легке тілесне ушкодження, Ст. 127 – Каткування); за сексуальне насильство (КК України: Ст. 152 – Зґвалтування, Ст. 153 – Сексуальне насильство, Ст. 154 – Примушування до вступу в статевий зв'язок); за дискримінаційні дії в освіті (Ст. 161 КК України – Порушення рівноправності громадян залежно від раси, національності, релігії, статі, інвалідності та інших ознак).

Окрім того, варто зазначити, що директор школи також може бути притягнений до відповідальності відповідно до норм законодавства. Зокрема, за неналежне виконання своїх обов'язків, за створення несприятливих умов, що не забезпечують безпеку учнів, а також за незабезпечення необхідних заходів для запобігання булінгу, адже перераховане порушує ст. 173-4 КУпАП (Булінг), а також можуть бути застосовані норми ст. 137, 127, 365 КК України.

Зазначимо, що наведені вище норми не є повністю вичерпні, а в даному випадку наведені як приклад та ілюструють правові наслідки за дії, які можуть вчиняти педагоги та директор школи.

Також роль вчителя, як особи що вчиняє насильство в шкільному середовищі підтверджують результати нашого дослідження. Наведемо декілька тому прикладів:

– 92,86% визнали, що могли несвідомо, імпульсивно проявити фізичну силу;

- 8,57% псували або знищували особисті речі учнів (наприклад, рвали зошити);
- 37,14% кричали на учнів, коли ті не виконували їхніх прохань;
- 15,71% використовували агресивну інтонацію учнів та жорсткості для примушування до дій;
- 7,14% вдавалися до регулярних саркастичних зауважень або висміювання учнів;
- 32,86% спостерігали ситуацію, коли учні вирішували конфлікти насильницьким шляхом;
- лише 25,71% втручалися в таку ситуацію.

Отже, пізнання та розуміння природи і особливостей особи злочинця повинно ґрунтуватися на наукових дослідженнях кримінології, що є доцільним, адже саме кримінологи вивчають фактори, що впливають на девіантну поведінку. При аналізі особи злочинця в шкільному середовищі можна виокремити дві категорії: учня, який вчиняє насильницькі дії щодо інших учасників навчального процесу, та вчителя, який проявляє жорстоке поводження до учня. Кожна з цих категорій має свої притаманні особливості. Для учня найбільш характерними є реакція на насильство з боку кривдника або бажання самоствердитись під впливом певних детермінант. Учень може здійснювати насильницькі дії в ролі агресора, булера чи кривдника. Причини такої поведінки можуть мати як біологічне (вроджені риси), так і соціальне (виховання, оточення, стресові ситуації) походження. Вчитель, у свою чергу, може вчиняти насильницькі дії задля захисту себе як жертви або через наявність рис девіантної поведінки. Аналіз свідчень і результатів соціологічних опитувань засвідчив, що значна частина вчителів свідомо чи несвідомо може вдаватися до насильницьких методів виховання та дисциплінування учнів. Лише 25,71% втручаються в ситуацію, коли відбуваються насильницькі дії на території школи, що свідчить про низький рівень реагування та нормалізацію таких дій. Форми насильства включають психологічне приниження, використання фізичної сили, емоційний тиск, необ'єктивне оцінювання та створення ворожого середовища для окремих учнів. Було визначено, що вчительський булінг спричиняє суттєві наслідки для дітей, зокрема зниження самооцінки, розвиток тривожних розладів, депресій. Відповідно, можна

притягнути до адміністративної, цивільної, кримінальної відповідальності як директора школи, вчителя, учня, а також і батьків дитини.

2.4 Кримінологічна характеристика жертви насильства у шкільному середовищі

Аналіз кримінологічного портрета жертви насильства в ЗЗСО є важливою передумовою для розробки ефективних заходів запобігання цьому явищу.

«Жертва», як поняття відображає соціальний аспект особи, яка зазнала шкоди від злочину, незалежно від її юридичного статусу. Таким чином, термін «жертва» не включає в себе поняття «потерпілого». У соціологічному контексті зміст поняття «потерпілий» є ширшим за зміст терміну «жертва» [178, с. 317]. «Жертва» включає осіб, які зазнали насильства, незалежно від того, чи є це юридично оформленим правопорушенням. В той час як «потерпілий» є поняттям, яке використовується в юридичному контексті, коли особа стає об'єктом кримінального або адміністративного правопорушення.

У законодавчому порядку потерпілим визнається особа, яка постраждала від злочину або правопорушення, і для якої це порушення має конкретні правові наслідки. Згідно з кримінальним законодавством України, потерпілим є особа, яка отримала фізичні або моральні ушкодження через злочин, і для якої відкрито кримінальну справу. Наприклад, потерпілий може бути визнаний у випадках насильства, сексуальних домагань, злочинів проти особистої свободи або власності.

Таким чином, термін «потерпілий» має чітке юридичне значення і застосовується тільки тоді, коли є офіційне визначення особи, яка зазнала правопорушення та має право на правову допомогу та компенсацію шкоди.

У віктимології жертва визначається як особа або спільнота, яка зазнала прямої або непрямої шкоди внаслідок злочинного посягання [179, с. 30].

На думку О. Костенка, жертва злочину – це особа чи спільнота людей у будь-якій формі інтеграції, зокрема народ, нація або суспільство загалом, які постраждали від злочину [180, с. 37].

З позиції Т. Присяжнюк, жертва злочину – це не лише потерпілий, але й інші фізичні особи, які відчули негативні наслідки злочину, а також юридичні особи чи інші соціальні спільноти [181, с. 93]. Ми погоджуємося з твердженням І. Богатирьова щодо визначення жертви у кримінологічному вимірі, а саме про її розгляд з трьох позицій жертви: перша – виключно фізична особа, яка зазнала безпосереднього впливу злочинного посягання; друга – яка реально, постраждала внаслідок злочинних дій, незалежно від форми чи змісту правопорушення; третя – незалежно від того, чи визнано особу потерпілою у межах кримінального провадження [182, с. 196].

Правильне розуміння терміну «жертви злочину» має не тільки якомога докладніше вивчити зазначений елемент предмета віктимології, а й здатне визначити, послуговуючись наявним у науці кримінології інструментарієм, головні причини та умови віктимізації певних окремих осіб і соціальних груп, що має бути використано для провадження антикриміногенної діяльності [183, с. 82].

Також доцільно вказати, що в науці нема єдиного визначення терміна «жертва», з яким би погодилися всі дослідники кримінального права. Аналіз її особливостей є невід’ємною складовою проведення повної характеристики цього поняття. Згідно з обраною нами метою, нам потрібно визначити головні властивості, притаманні малолітній особі та неповнолітній особі, які переважно є жертви злочинних діянь.

Роз’яснимо особливості, які стосуються малолітньої особи, беручи до уваги вікові етапи дорослішання.

Визначення і дослідження неповнолітньої/малолітньої жертви кримінального правопорушення як віктимоактивної, віктимопровокуючої сторони в межах того чи іншого протиправного діяння досліджується в розрізі ювенальної віктимології, котра, своєю чергою, є доволі актуальною, соціально важливою сферою науково-кримінологічного знання і дослідження. Означена система/галузь науково-кримінологічного знання є зумовлена власним, очевидним, гострим соціальним і суто кримінологічним причинно-предметним контекстом, а саме скоєнням кримінальних злочинів проти неповнолітніх та/або малолітніх осіб, причинами і наслідками вчинення проти них тих чи інших злочинних діянь. Питаннями, які в певному аспекті раніше та зараз осмислювалися у межах ювенальної віктимології, є питання про

грунтовні, фундаментальні причини, чинники та наслідки ювенальної віктимності, віктимізації та заходи з її попередження [184; 185].

В попередньому питанні ми вже з'ясували основні моменти визначення малолітньої та неповнолітньої особи, тому, щоб уникнути тавтології, перейдемо до особливостей особистості жертви, які завжди корелюють із ситуаційно-варіативним фактором, обумовлює відповідний вид протиправного діяння стосовно конкретної особи. Під час здійснення характеристики жертви, зокрема неповнолітньої, необхідно також брати до уваги медичну сторону її особистості, а саме наявність захворювань, що можуть спричиняти її віктимність. Отже, структура особистості неповнолітнього, який став жертвою кримінального правопорушення, охоплює сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, що підвищують ймовірність його потрапляння у певну кримінально протиправну ситуацію, що, своєю чергою, обумовлено наявністю сприятливих умов. З огляду на наведене, вважаємо, що до структури особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення повинні належати: 1) демографічні ознаки індивідуальні риси, що визначають людину, як біологічну і розумну істоту, та включають базові аспекти її соціальної ролі (вік, стать, сімейне положення та ін.); 2) соціально-побутові – риси особистості, що формуються в процесу дорослішання та впливають на умови виховання в родинному колі, навчальному закладі тощо. Дані ознаки формують уявлення дитини про базові життєві орієнтири та повсякденні норми поведінки; 3) громадянсько-рольові – індивідуальні якості, які сприяють становленню особи як свідомого громадянина держави, зокрема виконання нею конституційних обов'язків; 4) морально-ціннісні – уявлення неповнолітнього, зокрема, про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття і всіх, пов'язаних із цим, матерій; 5) психолого-медичні – особливості, які обумовлені відхиленнями у здоров'ї дитини, що можуть сприяти віктимізації; 6) кримінологічні – інтеракція із кримінальним правопорушником та всі пов'язані із цим об'єктивні й суб'єктивні чинники віктимізації. Наведена структура обумовлює типологію неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень [186, с. 375].

Нині до основних типів неповнолітніх жертв кримінального правопорушення

доречно віднести:

- 1) всебічно-віктимний – неповнолітні, що володіють певними рисами, які підвищують їхній віктимний потенціал;
- 2) ірраціонально некритичний – неповнолітні, які стають жертвами через незнання, нерозуміння або невміння адекватно оцінювати життєві ситуації;
- 3) провокативно-імпульсивний – активні та агресивні неповнолітні, які своїми діями провокують інших на скоєння кримінального правопорушення;
- 4) лабільний – неповнолітні, які через особливості нервової системи та сприйняття несвідомо наражають себе на небезпеку; часто стають хронічними або рецидивними жертвами;
- 5) жертви-ретристи – неповнолітні, чиє віктимне поводження пов'язане з їхньою віддаленістю від суспільства, що призводить до втрати орієнтації, зокрема в правилах безпечної поведінки [187] .

Ми розглянули основні риси, вікові особливості та структуру особистості малолітньої та неповнолітньої жертви кримінального правопорушення. Далі ми зосередимся на більш вузькому аналізі, а саме у шкільному середовищі, та проаналізуємо їх на прикладі вчинення булінгу. Позаяк булінг розглядають в аспекті насильства у закладі освіти, головною його відмінністю є систематичність. Незважаючи на те, що це явище кваліфікують як адміністративне правопорушення відповідно до ст. 173-4 КУпАП, деякі його вияви можуть підпадати під категорію кримінальних правопорушень.

Явище булінгу, зокрема, передбачає виникнення ситуації, пов'язаної з виявом агресії, в якій задіяні (прямо або опосередковано) всі члени учнівського колективу. Вияв агресії до жертви в ситуації булінгу не є проявом особистісного неприязного або недружнього ставлення хулігана до конкретного учня, позаяк роль жертви може виконати будь-який учень, котрий не відповідає критеріям і вимогам хулігана, або ж учень має певні, відмінні від інших, ознаки. Хулігану нецікаво наодинці цькувати жертву, позаяк він доволі часто не виявляє інтерес до жертви, його цікавить процес, за яким спостерігають інші. Так хуліган може досягати своїх цілей. Спершу, під час зародження булінгу, учні, які застосовували агресивні форми поведінки до інших

учнів, стежать за реакцією однокласників, котрі не беруть участі в булінгу, та за реакцією вчителів, і, у разі якщо поведінку хулігана схвалюють, то він починає активніше цькувати жертву. Якщо свідки під час виникнення булінгу, бачачи взаємодією хулігана з жертвою, показують або нейтральне, або байдуже ставлення, то в таких класах булінг надалі розвиватиметься і поширюватиметься. У тих класах, де спостерігачі схвально реагують на агресивні дії булера щодо жертви та відкрито підтримують таку поведінку, спостерігається інтенсивніший розвиток булінгу й підвищення його частоти. І тільки у тих класах, в яких під час виникнення булінгу учні, котрі спостерігають за поведінкою хулігана, не лише не підтримують його, але й засуджують дії агресора, булінг вірогідно надалі не буде відбуватися або ж частота його виявів мінімізується. Невтручання свідків у групові процеси булінгу пояснюються дифузією відповідальності – коли декілька дітей беруть участь у залякуванні, то у них почуття відповідальності та провини зменшується [188].

Виділимо найбільш поширеніші риси характеру, що притаманні особам, які потерпілим від цькувань у школі. Так, відомий психолог Д. Ольвеус виділяє перелік ознак, які можуть вказувати про те, що дитина вже є жертвою булінгу чи перебуває в зоні ризику стати нею. До них належать: 1) поведінкові вияви: страх ходити до школи, гуляти до або після навчання, їздити шкільним автобусом або брати участь в організованих шкільних заходах; довгий і «нелогічний» маршрут, що пролягає між домом і школою; втрата зацікавленості у навчанні; доволі часті нічні жахіття чи проблеми зі сном; часті головні болі, болі в животі або інші фізичні проблеми; втрата апетиту; сором'язливість і замкнутість; немає близьких друзів серед однолітків, віддавання переваги спілкуванню з дорослими; 2) зовнішній вигляд: неохайний, пошкоджений або порваний одяг, книги тощо; синці чи подряпини, порізи, причину виникнення яких дитина відмовляється або не хоче пояснити; сумний, пригнічений або плаксивий вигляд після повернення зі школи; фізична слабкість порівняно з однолітками [182, с. 28]; 3) характер та індивідуально-психологічні особливості: занижена самооцінка, невпевненість, високий рівень тривожності; схильність до депресії або меланхолії; лякливість; переконаність у неспроможності захистити себе та приреченості на страждання; емоційна чутливість; самотність; відстороненість від

колективу й схильність не вважати себе його значущою частиною; 4) соціальний досвід: походження із неблагополучних сімей; негативний життєвий досвід; потерпання від фізичного насильства вдома; відсутність досвіду з одержання турботи і захисту; віра в те, що жертва заслуговує на таку роль; пасивне очікування на знущання [190, с. 29].

Жертви булінгу зазвичай не говорять, що із них знущаються, насміхаються тощо. Помітити, а відтак і розпізнати це можна, зокрема, за поведінкою та настроєм дитини (зміна її поведінки, коли вона повертається додому із школи або йде до школи). Жертва часто відчувається беззахисною, у неї з'являється передчуття постійної небезпеки. У дитини зникає самоповага, самовпевненість тощо [184]. Дуже жорстокий булінг також може підштовхнути її до вчинення самогубства. З огляду на це, батькам та близьким людям потрібно помічати й реагувати навіть на незначні зміни в поведінці дитини [169, с. 88].

Стосовно жертв булінгу існують і певні міфи. Так, жертву часто вважають слабкою, беззахисною дитиною, в якій є проблемні стосунки з однолітками, психічні або фізичні відхилення. Проте дослідження [192] доводять такі твердження: 1) невідомо, наскільки розумові, фізичні труднощі, мова, зріст, вага, колір шкіри, одяг дитини співвідносяться із вибором жертви; 2) тільки зовнішні характеристики, які асоціюються, зокрема, із приниженням, мають тенденцію призводити до того, що дитину вважають слабшою і вразливішою за однолітків; 3) невпевнена в собі, неасертивна, соціально некомпетентна молодь має більшу схильність до віктимізації; 4) наявність друзів, насамперед таких, які захистять дитину від кривдників, зменшує вірогідність стати жертвою (51% із тих, хто взагалі не має друзів, і 11% із тих, хто має понад 5 друзів, вказали, що стали жертвами знущання). Вирізняють декілька типів жертв, що залежать від реакції на вчинення булінгу. По-перше, пасивна жертва, незахищена і схвильована, уникає кривдника, реагує на знущання плачем, відступає, є «тихою». Така її реакція є «винагородою» для кривдника, відтак цикл насильства продовжується. Вважають, що більшість жертв належить до цього типу. По-друге, «провокативна» жертва: вона привертає увагу кривдників та однолітків, викликає в них роздратування, має певний контроль над ситуацією, реагує з виявами і

агресивності, і схвильованості, стурбованості, дитина може протистояти булінгу, тоді як пасивна жертва уникає свого кривдника або погоджується із ним [193; 194].

Вищенаведені типи жертв менш здатні контролювати емоції, тому кривдники вбачають їх легкою «ціллю». Дослідники вирізняють також і хронічних жертв булінгу, з котрих знушаються кілька разів на тиждень (6-10% дітей шкільного віку). Вони мають схильність повертатися до своїх кривдників для продовження встановленого зв'язку, відтак це ініціює новий цикл насилля. Хронічні жертви є такими навіть при зміні місця проживання, школи, вони часто вбачають самогубство єдиним варіантом вирішення виниклої ситуації [192]. Дослідники також вирізняють жертв-кривдників і підкреслюють у них вірогідність ментального зриву й проблем у розвитку більше порівняно із іншими жертвами або кривдниками [193].

Д. Сорочан поділяє категорію жертв на покірних та агресивних. Так, покірні жертви більш невпевнені в собі та тривожні, ніж звичайні особи, вони виявляють тенденцію до обережності, сенситивності. Покірні жертви мають схильність замикатися в собі. Їх типова реакція на булінг полягає, зокрема, у тому, щоб спробувати уникнути кривдника. Їм притаманне негативне ставлення до себе, можуть тривалий час перебувати наодинці, не виявляють агресії і віддаляються від колективу. Покірні жертви мають занижене почуття власної гідності, часто вважають себе невдахами, непривабливими та сором'язливими людьми. Натомість агресивну жертву вважають, зокрема, емоційно нестабільною. У разі вчинення булінгу в них виникають тривожні й агресивні реакції. Агресивних жертв легко роздратувати, вони піддаються гніву, не уникають на провокації. Хоча їх охоплюють неприємні почуття під час провокаційні, вони не можуть правильно інтерпретувати наміри чи висловлювання кривдника. Агресивні жертви відрізняються від булерів і покірних жертв, зокрема, тим, що вони здатні виявити агресивні дії, але водночас не застосовують їх як інструмент задля досягнення мети та не обирають систематично для агресії слабших осіб, а застосовують її через втрату самоконтролю [195, с. 17].

Вважаємо за доцільне навести приклади із судової практики, де жертвами є малолітні або неповнолітні особи. Так, у Постанові від 04.06.2024 у справі 173/1478/24, встановлено, що, учень 4-А класу, у навчальному закладі вчинив булінг

(цькування), який мав систематичний характер, а саме фізичне насильство стосовно іншого учня. Зокрема, наносив удари ногою по сідницях, унаслідок чого могла бути заподіяна шкода фізичному здоров'ю, тому до відповідальності притягується матір, та її дії кваліфіковані за ч. 1 ст. 173-4 КпАП України. Так, суддя постановила: мати визнати винною у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 173-4 КпАП та застосувати до неї адміністративне стягнення у виді штрафу в розмірі 50 (п'ятдесяти) неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на користь держави [196]. Наведена практика є прямим прикладом, коли жертвою є малолітня особа.

Наведемо також й інший приклад, коли жертвою шкільного цькування є неповнолітня особа. Так, у Постанові від 07.05.2024 у справі 185/4665/24 ученицями (сестрами) 9-го класу, за межами освітнього закладу в позаурочний час, здійснювався систематичний тиск із застосуванням засобів електронних комунікацій і словесних образах до іншої особи неповнолітньої. Суддя постановив: притягнути до адміністративної відповідальності матір за ч. 4 ст. 173-4 КУпАП та накладати на неї адміністративне стягнення у виді штрафу [197].

Окрім того, сьогодні трапляються випадки, коли в навчальному закладі жертвою або потерпілим може стати не лише окрема особа у контексті адміністративних правопорушень. Також кримінальні правопорушення можуть відбуватися між учасниками освітнього процесу за межами школи або охоплювати цілу групу вихованців закладу:

– 2023 рік, Київська область. Мати одного з учнів подала заяву, в якій повідомила, що в одному з приватних навчальних закладів Ірпеня школярі завдали її 9-річному синові тілесних ушкоджень. Інцидент стався під час спільного дозвілля дітей. Згідно з фактами, йдеться про умисне нанесення ударів, побоїв або інших насильницьких дій, а також про неналежне виконання чи невиконання професійних або службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх [ч. 1 ст. 126, ч. 1 ст. 137 КК України] [198];

– 2024 рік, вересень, Львівщина. Розпочато кримінальне провадження за фактом насильства над дітьми у навчально-реабілітаційному центрі. За

процесуального керівництва ювенальних прокурорів Пустомитівської окружної прокуратури розпочато досудове розслідування щодо сексуального насильства над неповнолітньою особою (ч. 3 ст. 153 КК України). За попередньою інформацією, у навчально-реабілітаційному закладі на Львівщині над вихованцями закладу ймовірно вчинялось фізичне, психологічне та сексуальне насильство. Наразі діти переведені до безпечного середовища, та проводяться слідчі заходи [199].

– 2025 рік, 22 січня, Вінниччина. До правоохоронців Хмельницького району, звернулась жінка - мати хлопчика. Вона повідомила, що в одній із соціальних мереж побачила відео, де учень 8 класу завдає тілесних ушкоджень її синові, учню 6 класу. Як з'ясувалось нападник змусив однокласника потерпілого фіксувати все, що відбувалось на телефон. Правоохоронці детально проаналізували відеоматеріал, опитали учасників події, батьків та очевидців. Спільно із соціальними службами здійснюють превентивну роботу з родинами та у навчальному закладі. За цим фактом остаточна правова кваліфікація події буде визначена після завершення слідства [193].

Отже, дослідження жертв насильства в шкільному середовищі є ключовим аспектом для розуміння масштабів і особливостей цього явища, а також для розробки ефективних заходів його попередження. Насамперед ми проаналізували поняття «жертва» та «потерпілий», розглядаючи їх у контексті віктимології, зокрема, з фокусом на специфіку їхнього становища в шкільному середовищі. Цей аналіз дозволяє визначити, яким чином жертви насильства стають об'єктами різних форм агресії, а також які фактори сприяють виникненню таких ситуацій. Особливу увагу приділено категоріям «малолітньої» та «неповнолітньої» жертви насильства, які є найбільш вразливими учасниками освітнього процесу.

Поняття «жертва» є ширшим, ніж поняття «потерпілий». «Жертва» включає осіб, які зазнали насильства, незалежно від того, чи є це юридично оформленим правопорушенням. В той час як «потерпілий» є поняттям, яке використовується в юридичному контексті, коли особа стає об'єктом кримінального або адміністративного правопорушення. Таким чином, термін «потерпілий» має чітке юридичне значення і застосовується тільки тоді, коли є офіційне визначення особи, яка зазнала правопорушення та має право на правову допомогу та компенсацію

шкоди. Проаналізувавши характерні риси осіб, які зазнають насильства, ми виокремили кілька основних типів жертв: пасивні, агресивні, хронічні жертви та жертви-кривдники. Ця типологія дозволяє не тільки глибше зрозуміти психологічні та соціальні чинники віктимізації, а й ефективніше застосовувати методи профілактики насильства в школах.

Судова практика та реальні випадки насильства серед учасників освітнього процесу підтверджують актуальність дослідження, зокрема, свідчать про значну кількість правопорушень у шкільному середовищі. Було встановлено, що протиправні дії в освітньому середовищі можуть мати різну правову кваліфікацію – від адміністративних правопорушень до кримінально караних діянь. Аналіз судової практики засвідчує, що на сьогодні існують певні прогалини у правозастосуванні щодо насильства в школах, що потребує подальшого законодавчого вдосконалення.

Відтак, ми пропонуємо розглядати малолітню чи неповнолітню особу, яка постраждала від булінгу, кримінального правопорушення або іншої протиправної поведінки у школі, як жертву насильства в освітньому середовищі. Це визначення дозволяє комплексно оцінити проблему та сприяти розробці ефективних механізмів її попередження.

Висновки до розділу 2

У другому розділі, присвяченому кримінологічним детермінантам, що зумовлюють насильство в загальноосвітніх закладах, ми прийшли до наступних висновків:

1. Як у наукових дослідженнях, так і в роботах міжнародних організацій, шкільне насильство часто вивчається через концепт булінгу або цькування, що не завжди дає повне розуміння цієї проблеми. Перші статистичні дані, які дозволили дослідити поширеність насильства в школах та появу нових його форм, надані міжнародними та національними дослідженнями, зокрема такими як HBSC, ESPAD, PISA, а також власними опитуваннями, проведеними науковцями, що підтверджують високий рівень булінгу серед учнів в Україні. Аналіз законодавства показав, що в

Україні існують механізми для боротьби з булінгом, але вони не завжди ефективні. Однією з проблем є важкість притягнення до адміністративної відповідальності за булінг через закінчення терміну для накладення стягнення, що може призвести до повторення правопорушень. Також деякі аспекти насильства, особливо кібербулінг, не мають чіткої правової регламентації, що ускладнює боротьбу з ними. Дослідження судової практики показало, що у 2019 році найбільша кількість справ про булінг була зафіксована в Київській області (42 справи), в 2020 році – у Кіровоградській області (41 справа), у 2021 році – у Херсонській області (44 справи), а в 2023 році – у Тернопільській області (45 справ). Вплив пандемії COVID-19 позначився на ситуації: перехід до дистанційного навчання сприяв збільшенню випадків кібернасильства. Також на початку повномасштабної війни в Україні в 2022 році кількість судових справ різко знизилася, зокрема в Миколаївській області (20 справ), хоча раніше цей показник міг досягати 45 справ. Проте в 2023 році, після відновлення шкільної освіти, кількість справ знову зросла до довоєнного рівня. За даними ст. 173-4 КУпАП, з 2019 по 2022 рік щорічно в судах розглядалося близько 200 справ про булінг, проте після початку війни їх кількість зменшилася до 178 у 2022 році. У 2023 році кількість таких справ зросла до 285, а найбільша група порушників у 2023 році – неповнолітні віком 14-16 років (51 рішення суду). Більшість заяв про булінг (80%) надходить від батьків, тоді як освітяни, які не повідомляють про випадки булінгу, можуть бути притягнуті до відповідальності за ч. 5 ст. 173-4 КУпАП. Однак у 2022 році був зафіксований випадок, коли керівник навчального закладу не повідомив про булінг. Частина справ закривається через закінчення строків накладення адміністративного стягнення, що дозволяє винуватцям уникнути покарання. У випадках, коли булером є вчитель або директор, він продовжує працювати з дітьми, що може призвести до подальших проявів насильства.

Паралельно з вищезгаданими дослідженнями, ми провели анонімне опитування в Україні у 2022-2024 роках, охопивши такі регіони, як Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Тернопіль, Рівне, Закарпаття та Київ. Авторські анкети були проведені серед учнів, вчителів та правоохоронців. Результати дослідження показали, що насильство у школах є багатогранною проблемою, включаючи фізичні, психологічні,

економічні, сексуальні та цифрові форми насильства. Багато випадків залишаються непоміченими через мовчання постраждалих, відсутність адекватної реакції з боку дорослих або небажання звертатися по допомогу. Вчителі підтверджують наявність насильства, але переважно це стосується учнів між собою. Випадки насильства з боку педагогів трапляються рідше, а основною проблемою залишається відсутність втручання вчителів у конфлікти між учнями. Працівники правоохоронних органів також підтверджують проблему насильства, що стало основою для введення офіцерів безпеки в навчальних закладах. Це, в свою чергу, сприяло зниженню рівня насильства. Для повного розкриття проблеми насильства в школах важливо враховувати рівень вчинення кримінальних правопорушень серед неповнолітніх, а також вплив зовнішніх факторів на їх розвиток у віці 14-18 років. До таких факторів належать: соціально-економічні умови (матеріальне забезпечення сім'ї, рівень добробуту, зайнятість батьків); криміногенне середовище (стани кримінальних правопорушень, поширення насильства серед однолітків, залучення підлітків до правопорушень); соціальні, політичні та військові зміни (збройний конфлікт, вимушене переселення, посттравматичний синдром, реформи, підліткові протести, масові хвороби чи карантини). Окрім цього, виявлено, що рівень насильства в шкільному середовищі залежить від соціальних чинників, які впливають на суспільство в цілому та на рівень злочинності в країні. Ситуація в Україні під час повномасштабного вторгнення дає чітке уявлення про певні аспекти цієї проблеми через аналіз судової практики, інформації з гарячих ліній, звітів освітнього омбудсмена, поліції та громадських організацій.

2. Насильство в шкільному середовищі є багатофакторним явищем на яке впливають конкретні детермінанти. В освітньому середовищі до таких віднесемо причини, умови та фактори які є комплексними й взаємопов'язаними в науковому дискурсі. Їхнє з'ясування є необхідним для повноти будь-якого дослідження, оскільки дозволяє зрозуміти, що спонукає особу до вчинення правопорушення. У контексті шкільного середовища розглянемо наступні категорії. Причини насильства в шкільному середовищі – це певні обставини, які впливають на особу. До них відносимо: особистісні, сімейні, соціальні, ситуаційні та біологічні фактори. Умови –

це сприятливе або несприятливе шкільне середовище, яке впливає на рівень насильства між учасниками освітнього процесу. Фактори, у свою чергу, включають як причини, так і умови, і є більш загальними за змістом. До них віднесемо особистісні, сімейні, групові та шкільні фактори, суспільні, а також культурні.

3. Пізнання та розуміння природи і особливостей особи злочинця повинно ґрунтуватися на наукових дослідженнях кримінології, що є доцільним, адже саме кримінологи вивчають фактори, що впливають на девіантну поведінку. При аналізі особи злочинця в шкільному середовищі можна виокремити дві категорії: учня, який вчиняє насильницькі дії щодо інших учасників навчального процесу, та вчителя, який проявляє жорстоке поводження до учня. Кожна з цих категорій має свої притаманні особливості. Для учня найбільш характерними є дії як реакція на насильство з боку кривдника або бажання самоствердитись під впливом певних детермінант. Учень може здійснювати насильницькі дії в ролі агресора, булера чи кривдника. Причини такої поведінки можуть мати як біологічне (вроджені риси), так і соціальне (виховання, оточення, стресові ситуації) походження. Вчитель, у свою чергу, може вчиняти насильницькі дії задля захисту себе як жертви або через наявність рис девіантної поведінки. Аналіз свідчень і результатів соціологічних опитувань засвідчив, що значна частина вчителів свідомо чи несвідомо може вдаватися до насильницьких методів виховання та дисциплінування учнів. Лише 25,71% втручаються в ситуацію, коли відбуваються насильницькі дії на території школи, що свідчить про низький рівень реагування та нормалізацію таких дій. Форми насильства включають психологічне приниження, використання фізичної сили, емоційний тиск, необ'єктивне оцінювання та створення ворожого середовища для окремих учнів. Було визначено, що вчительський булінг спричиняє суттєві наслідки для дітей, зокрема зниження самооцінки, розвиток тривожних розладів, депресій. Відповідно правової кваліфікації можна притягнути до адміністративної, цивільної, кримінальної відповідальності, як директора школи, вчителя, учня так і батьків дитини.

4. Дослідження жертв насильства в шкільному середовищі є ключовим аспектом для розуміння масштабів і особливостей цього явища, а також для розробки ефективних заходів його попередження. Насамперед ми проаналізували поняття

«жертва» та «потерпілий», розглядаючи їх у контексті насильства в шкільному середовищі. Особливу увагу приділено категоріям «малолітньої» та «неповнолітньої» жертви насильства, які є найбільш вразливими учасниками освітнього процесу. Проаналізувавши характерні риси осіб, які зазнають насильства, ми виокремили кілька основних типів жертв: пасивні, агресивні, хронічні жертви та жертви-кривдники. Ця типологія дозволяє не тільки глибше зрозуміти психологічні та соціальні чинники віктимізації, а й ефективніше застосовувати методи профілактики насильства в школах. Судова практика та реальні випадки насильства серед учасників освітнього процесу підтверджують актуальність дослідження, зокрема, свідчать про значну кількість правопорушень у шкільному середовищі. Було встановлено, що протиправні дії в освітньому середовищі можуть мати різну правову кваліфікацію – від адміністративних правопорушень до кримінально караних діянь. Аналіз судової практики засвідчує, що на сьогодні існують певні прогалини у правозастосуванні щодо насильства в школах, що потребує подальшого законодавчого вдосконалення. Відтак, ми пропонуємо розглядати малолітню чи неповнолітню особу, яка постраждала від булінгу, кримінального правопорушення або іншої протиправної поведінки у школі, як жертву насильства в освітньому середовищі. Це визначення дозволяє комплексно оцінити проблему та сприяти розробці ефективних механізмів її попередження.

Матеріали розділу висвітлено в таких публікаціях авторки: Денисюк М.М. (2022а), Денисюк М.М. (2022з), Денисюк М.М. (2023а), Денисюк М.М. (2023в), Сорока С.О., Денисюк М.М. (2025а).

РОЗДІЛ 3. ЗАПОБІГАННЯ ВЧИНЕННЮ НАСИЛЬСТВА В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1 Загальносоціальне запобігання насильства в шкільному середовищі

У рамках дослідження проблеми насильства в шкільному середовищі важливо розглядати це явище через призму трьох рівнів запобігання, використовуючи концепцію попередження насильницьких кримінальних правопорушень у кримінальному праві як основу. Запобігання, відповідно до наукових підходів, здійснюється на рівні держави, а також через спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи. Спочатку розглянемо сутність, особливості та заходи загальносоціального запобігання.

Розкриваючи сутність заходів загальносуспільного характеру, український кримінолог А. Закалюк наголошує, що вони становлять «тип соціальної діяльності, належать до таких ключових напрямів цієї діяльності, як громадський контроль та соціальна превенція» [156, с. 323].

На першому етапі основним завданням держави є стабілізація соціально-економічної сфери, що дозволить покращити рівень життя громадян. Зменшити рівень безробіття, бродяжництва та жебракування тощо. Крім того, важливо відновити значущість інституту сім'ї, сприяти його розвитку в правильному напрямку та боротись з соціальним сирітством. Для досягнення цих цілей необхідно, щоб норми Конституції та принципу верховенства права виконувались беззаперечно.

Так, ст. 48 Конституції України кожному гарантується право на рівень життя, який є достатнім, включаючи житло, одяг і харчування. А відповідно до ч. 3 ст. 51 Основного Закону, сім'я, дитинство та материнство охороняються державою [36]. Крім того, в ч.1 ст. 8 ЗУ «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» підкреслюється, що поліпшення соціального захисту дітей, утвердження соціально благополучних, фізично та морально здорових сімей, забезпечення доступним житлом громадян, насамперед малозабезпечених, з обмеженими фізичними можливостями, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також

багатодітних сімей, подолання бідності і зменшення соціального розшарування належать до основних засад соціальної політики нашої держави [201].

Щодо навчальних закладів, на загальносуспільному рівні слід спрямувати зусилля на покращення правової свідомості усіх учасників освітнього процесу, підвищення їхнього рівня освіти та обізнаності про причини і наслідки булінгу, а також стимулювання активного протистояння цьому явищу. Так, 26 травня 2020 року набув чинності Указ Президента «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового навчального середовища у новій українській школі» [202]. Цією стратегією наголошено на тому, що для формування безпечного освітнього середовища необхідно подолати численні нагальні перепони, пов'язані, зокрема, з булінгом, а також із безвідповідальним використанням інтернет-ресурсів, невідповідністю педагогічних (науково-педагогічних) кадрів до запобігання цькуванню у закладі освіти, недосконалим механізмом формування культури та непопулярністю здорового способу життя у суспільстві, недостатньою співпрацею різних соціальних інституцій для розв'язання зазначених проблем. Стратегія розрахована на повну імплементацію та завершення до 2024 року. На жаль, нині немає звітних чи інших документів, які б підтверджували результати стратегії. КМУ зобов'язаний щорічно, до 1 квітня, розробляти та затверджувати план практичних заходів, а також надавати звіт про результати їх виконання. Очікуваними результатами «Національної стратегії розбудови безпечного і здорового навчального середовища у новій українській школі» є: забезпечення комфортного, сприятливого, безпечного освітнього простору в переважній більшості закладів освіти, ефективне покращення фізичної активності учнів, дотримання санітарно-епідеміологічних стандартів, висока обізнаність кожного педагога щодо методів, підходів та заходів запобігання, попередження й протидії будь-яким формам цькування чи насильства [203].

Ми в свою чергу проаналізували комплекс законодавчих актів, що формують основу запобігання насильству в шкільному середовищі. Серед таких нормативних документів можна виокремити наступні Закони України: «Про охорону дитинства» [42], «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [203],

«Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [204], «Про основні засади молодіжної політики» [205], «Про медіацію» [47]. Основні ключові напрями: охорона дитинства, соціальний захист, підтримка молоді, залагодження конфліктів. Задля здійснення на певних напрямках діє система інституцій, до яких віднесемо освітнього омбудсмена, Уповноваженого Президента України з прав дитини, міністерства соціальної політики, охорони здоров'я, освіти і науки, судові, правоохоронні органи, прокуратуру, науково-дослідні інститути, громадські організації, Національну поліцію, Центр надання безоплатної правової допомоги, соціальної служби з питань сім'ї, дітей та молоді, до яких можна звертатися для вирішення проблеми насильства.

Підсумовуючи всі вищезазначені факти, можна стверджувати, що зазначені законодавчі акти та їхні положення є спрямованими на запобігання вчиненню насильства в шкільному середовищі, забезпечення державної підтримки, захисту прав та інтересів дітей, а також на зменшення кількості правопорушень. Цей напрям з огляду на свою специфіку ґрунтується на вдосконаленні правового регулювання, впровадженні національних програм та реалізації пілотних проєктів, що забезпечують системну взаємодію між усіма учасниками освітнього процесу. Отож розглянемо детальніше ці заходи.

Важливими для створення мирного освітнього середовища і для зниження рівня конфліктності серед учнів є розроблення та впровадження освітньої програми «Основні навички медіатора в навчальному закладі та громаді», яку успішно протестовано ще у 2015 році. У межах цієї програми спеціалістами ГО «Ла Страда-Україна» спільно із МОН підготовлено понад 200 педагогів-медіаторів і медіаторок. Ця програма стала основою для розроблення та реалізації навчального курсу з підвищення кваліфікації педагогів «Основні навички медіатора в навчальному закладі. Забезпечення участі жінок і дітей у вирішенні конфліктів та миробудуванні» (схвалено для застосування у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з питань виховання дітей і учнівської молоді МОН (протокол № 3 від 04.10.2016 р.)), який функціонує в Україні на базі регіональних установ підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Мета зазначеної Програми – створення

належних умов для набуття громадянських і соціальних компетенцій здобувачів освіти, що передбачає виявлення ними конфліктологічної компетентності, навичок та вмінь у вирішенні конфліктів через мирні засоби, застосування ненасильницької поведінки та громадянської позиції. Основою цієї програми є ідея, яка передбачає розвиток у здобувачів освіти здібностей вирішувати конфлікти, бути терпимими, зокрема, до думок інших, протистояти булінгу, насильству, дискримінації в колективі, брати участь у формуванні миру, дотримуючись рівності прав чоловіків/хлопців і жінок/дівчат. Враховуючи це, концептуальна основа Програми включає формування у здобувачів освіти навичок мирного врегулювання конфліктів, базуючись на загальнолюдських цінностях у взаємодії з іншими людьми, дотримуючись ідей миробудування та медіації. У контенті Програми зроблено акцент на розвитку життєвих навичок, таких як ефективна комунікація, управління конфліктами, недискримінація, терпимість, контроль емоцій, формування ненасильницької поведінки, цінностей та ін. Здійснення цього можливе через визначення особою власної системи цінностей, яка проявляється у її діях. Тому основою цієї програми є такі ключові складові миробудування: конструктивна комунікація, ставлення до миру, знання, розуміння конфлікту, мирне вирішення конфлікту, недискримінація, рівність прав чоловіків/хлопців і жінок/дівчат [206]. Станом на 2025 рік, програма продовжує діяти та планує і 3-й модуль курсу «Базові навички медіатора» запланований на період з 3 квітня по 3 травня 2025 року. Після закінчення особа отримує сертифіката, що підтверджує проходження підготовки медіатора [207].

Хотілося б наголосити на важливому значенні медіації саме в боротьбі зі кримінальними правопорушеннями неповнолітніх. Адже медіація допомагає уберегти неповнолітніх від кримінальних покарань, а отже і зберегти моральне й соціальне здоров'я підлітків і суспільства. Доповнюючи характеристику процедури медіації, варто згадати ЗУ «Про медіацію» прийняти тільки в грудні 2021 року [47]. Цей закон є важливим і ефективним інструментом, який відіграє значну роль у запобіганні конфліктам та насильству, зокрема в шкільному середовищі. Наприклад, удосконалює процедуру медіації визначаючи її принципи, механізми та правові

засади. Закон передбачає добровільність, конфіденційність і нейтральність процесу, що є ключовими умовами для ефективного врегулювання конфліктів.

Важливим кроком для зменшення рівня конфліктності та формування безпечного освітнього простору є впровадження в освітній процес відновних підходу, практик і створення в закладах освіти служб порозуміння (далі – СП). Так, діяльність СП у закладах освіти повинна виконати два суспільно важливі завдання: зменшити соціальну напруженість у міжособистісних стосунках в певному колективі; сформувати навички, які стосуються ненасильницького спілкування та, набуття нового досвіду, що стосується виходу з конфліктних ситуацій, набуття вміння учасників/учасниць освітнього процесу досягти взаєморозуміння і вміння домовлятися між собою, зокрема, про прийнятні для обох сторін варіанти розв’язання конфліктних ситуацій, що виникли. Програма спеціалізованого курсу підвищення кваліфікації керівників та керівниць, а також педагогічних працівників і працівниць закладів освіти, під назвою «Підготовка фахівців та фахівчинь до впровадження відновного підходу, посередництва, медіації та практики функціонування служб порозуміння в закладах освіти», була апробована у 2022 році. У травні 2023 року в межах цієї програми навчання пройшли 25 фахівців та фахівчинь обласних установ закладів післядипломної педагогічної освіти України. Зокрема, було проведено навчально-методичний тренінг для викладачів та викладачок освітньої програми «Підготовка фахівців та фахівчинь до впровадження відновного підходу, посередництва, медіації та практики функціонування служб порозуміння в закладах освіти» (модулі 1-4) у закладах післядипломної педагогічної освіти. Спеціальний курс було створено у межах проєкту «Розвиток систем попередження та реагування на насильство в закладах освіти і підвищення стійкості підлітків». Цей проєкт реалізовується за підтримки ЮНІСЕФ у співпраці з ГО «Ла Страда-Україна». Вся відповідальність за зміст покладається на ГО «Ла Страда-Україна» [208].

Натомість окрім програм, важливо відзначити Всеукраїнську кампанію «16 днів проти насильства», яка щорічно проводиться з 25 листопада до 10 грудня. Ця міжнародна акція була офіційно проголошена Генеральною Асамблеєю ООН у 1999 році. Її історія бере початок із 1981 року, коли цей період був визначений для

вшанування пам'яті сестер Мірабаль, які стали символом боротьби проти диктатури в Домініканській Республіці.

У 1991 році Перший всесвітній інститут жіночого лідерства ініціював проведення акції «16 днів активізму проти гендерного насильства», що стала глобальною ініціативою, яку підтримують у понад 100 країнах світу. Україна приєдналася до цієї акції у 2001 році. Основними завданнями є консолідація зусиль суспільства для протидії насильству, підвищення рівня обізнаності громадян про всі форми насильства, створення безпечного середовища, вільного від насильства, та формування нульової толерантності до його проявів [209].

Серед важливих освітніх ініціатив слід виділити онлайн-платформу Prometheus, яка у квітні 2019 року започаткувала безкоштовний курс «Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти», що сприяє формуванню безпечного середовища у школах. Мета курсу полягає в тому, щоб надати освітянам необхідні знання та навички для виявлення випадків булінгу серед учнів і забезпечення своєчасного та адекватного реагування на такі ситуації в освітньому середовищі. Загальна тривалість програми становить 80 годин. На курсі розглядаються такі теми: 1. Булінг (цькування) як явище, його форми та учасники. 2. Організація протидії та попередження булінгу (цькування) в закладі освіти. 3. Діагностика булінгу (цькування) в закладі освіти. 4. Протидія булінгу (цькування). 5. Профілактика та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти.

У випадку, якщо відео лекції, презентації чи конспекти не зможуть дати слухачеві необхідну відповідь на його питання (зважаючи на складність і різноманітність життєвих ситуацій в Україні), учасники курсу матимуть можливість звернутися на форум, щоб поставити питання й отримати рекомендації чи додаткову інформацію від авторів курсу або інших слухачів [210].

Цей курс призначений для таких категорій учасників:

- вчителі та педагоги, які прагнуть навчитися розпізнавати випадки булінгу та отримати знання про правильні способи реагування в класі;
- директори та адміністрація шкіл, що мають намір впровадити системну боротьбу з булінгом, розробити ефективні стратегії для запобігання цькуванню у

закладі освіти;

- шкільні психологи та соціальні педагоги, які працюють з дітьми й підлітками та хочуть отримати практичні інструменти для діагностики булінгу;
- батьки, котрі прагнуть знати, як діяти, якщо їхня дитина стала учасником булінгу, та отримати навички для її захисту в освітньому середовищі;
- студенти педагогічних спеціальностей, які готуються до майбутньої роботи у сфері освіти та хочуть розширити свої знання щодо боротьби з булінгом;
- громадські активісти та організації, що займаються проблемами насильства в школах та бажають навчитися ефективним методам профілактики;
- усі зацікавлені у проблемі булінгу, включаючи тих, хто хоче зрозуміти механізми його виникнення, дослідити причини й наслідки, а також освоїти способи ефективної протидії.

Після успішного завершення курсу учасники отримують сертифікат. Ми також пройшли цей курс, адже його дистанційний формат і відсутність прив'язки до часу є надзвичайно зручними. До того ж, ми можемо продемонструвати, як виглядає сертифікат після завершення навчання (Додаток С).

Ми не будемо детально зупинятися на прикладах загальнодержавних ініціатив щодо запобігання насильству в шкільному середовищі, оскільки до них також належать: Національна дитяча гаряча лінія ГО «Ла Страда-Україна», розробка й впровадження антибулінгових політик у школах (які закріплені у законодавстві як обов'язкові), а також офіційні Telegram-боти, такі як EducationUABot, «Як ти?» – @yak_ty_bot, «Друг. Перша допомога» – @friend_first_aid_bot, «Марш жінок» – @Marshzhinok_bot/

Однак, незважаючи на значну кількість заходів, які держава здійснює в напрямку запобігання насильству в шкільному середовищі, все ж виникають певні проблеми.

Наприклад, серед проблем загальносоціального запобігання насильницьким правопорушенням щодо неповнолітніх виокремлюють: брак правової регламентації механізмів реалізації положень нормативно-правових актів, що стосуються профілактики насильницької злочинності загалом та щодо дітей зокрема;

недостатність реальних заходів, спрямованих на покращення матеріального стану сімей, зокрема вирішення житлових питань; поширення неконтрольованої пропаганди насильства та жорстокості у суспільстві; відсутність масштабного поширення ідей ненасильницького співіснування; низький рівень роботи, спрямованої на підвищення правової культури громадян.

Для подолання зазначених проблем пропонується: створити ефективні механізми реалізації юридичних гарантій захисту дітей через правову регламентацію та пріоритетне фінансування соціальної політики у сфері захисту дітей; впроваджувати політику, спрямовану на покращення матеріального стану сімей та усунення негативних факторів сімейного виховання; поширювати ідеї ненасильницького вирішення конфліктних ситуацій для формування терпимості у суспільстві; організовувати правову освіту на загальнодержавному рівні шляхом безкоштовного розповсюдження відповідної літератури та створення тематичних програм для радіо та телебачення [211, с. 42].

На особливу увагу заслуговує нещодавно ухвалений наказ, який регламентує реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними або обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». Головною метою є досягнення примирення між сторонами, реінтеграція та ресоціалізація осіб, залучених у кримінально-правовий конфлікт, компенсація завданих збитків, а також нейтралізація можливих наслідків правопорушень [212].

Зазначені пілотні проєкти реалізовані на основі системи надання безоплатної правової допомоги в шести областях України: Донецькій, Одеській, Львівській, Луганській, Миколаївській та Харківській. Програма застосовується лише до неповнолітніх, які вчинили нетяжкі злочини чи кримінальні проступки. У її рамках передбачена зустріч неповнолітнього з потерпілим за участі медіатора, спрямована на забезпечення відшкодування завданої шкоди та примирення сторін.

Також важливими аспектами і умовами для застосування програми відновлення до неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення є:

– наявність потерпілої сторони;

- визнання підозрюваним факту вчинення кримінального правопорушення;
- вчинення кримінального правопорушення вперше;
- надання згоди підозрюваним та потерпілим на участь в програмі відновлення [213, с. 121].

Отже, ключову роль у запобіганні насильству в шкільному середовищі відіграє держава. Загальносоціальні заходи охоплюють державні ініціативи, що включають вдосконалення законодавства, впровадження програм, спрямованих на зниження рівня насильства серед учасників освітнього процесу, а також створення навчальних курсів для підвищення кваліфікації педагогів. Наявність українських законодавчих актів підтверджує серйозну увагу до вирішення цієї проблеми та є підґрунтям для забезпечення соціального захисту дітей, підтримки молоді та врегулювання конфліктів у навчальних закладах.

До цього рівня належать: законодавчі акти, що регулюють питання протидії насильству; освітні програми й курси для підвищення кваліфікації вчителів (Базові навички медіатора в навчальному закладі. Забезпечення участі жінок і дітей у вирішенні конфліктів та миробудуванні), «Підготовка фахівців/фахівчинь до впровадження відновного підходу, посередництва, медіації та практики функціонування служб порозуміння в закладах освіти», «Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти»); національні ініціативи, що сприяють підвищенню обізнаності суспільства (16 днів проти насильства); додаткові інструменти, такі як Telegram-боти та гарячі лінії, які забезпечують підтримку та консультування (Національна дитяча гаряча лінія ГО «Ла Страда-Україна», EducationUABot, «Як ти?» – @ yak_ty_bot, «Друг. Перша допомога» – @Friend_first_aid_bo, «Марш жінок» – @ Marshzhinok_bot).

Усі заходи та ініціативи, впроваджені державою, мають на меті створення безпечного та комфортного освітнього простору для дітей та підлітків.

3.2 Спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильства в шкільному середовищі

Наступний рівень, який заслуговує на окремий аналіз – це спеціальнокримінологічні заходи запобігання насильству в шкільному середовищі. Їх основна мета полягає у виявленні ризикових факторів, що сприяють насильству, запобіганні його появі та створенні умов для реабілітації осіб, які вчинили кримінально протиправні дії.

Спеціально-кримінологічне запобігання передбачає реалізацію заходів, спрямованих на всіх неповнолітніх або на їх окремі групи, з метою зменшення впливу криміногенних факторів. Крім того, воно включає роботу з особами з девіантною поведінкою для запобігання формуванню антисуспільної мотивації. Цей вид профілактики насильства в шкільному середовищі охоплює діяльність спеціалізованих державних органів, які зосереджені на подоланні криміногенних чинників, виявленні та аналізі причини і умов, що спонукають учасників навчального процесу до правопорушень, а також на розробці заходів для їх усунення. Ця діяльність спрямована на встановлення причин і умов, які спонукають малолітніх, неповнолітніх та інших учасників освітнього процесу до вчинення правопорушень, а також на вжиття заходів для їх усунення. Спеціальними органами, які безпосередньо вживають спеціально-кримінологічні заходи із запобігання вчиненню таких правопорушень, є уповноважені підрозділи органів Національної поліції України; органи управління освітою, навчальні заклади, установи й організації системи освіти; служби у справах дітей; уповноважені органи з питань пробації; органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; суди; прокуратура. Вважаємо, що це зумовлюється тим, що персонал зазначених органів і служб взаємодіє із потенційними жертвами та особами, котрі вчинили (або можуть учинити) такі правопорушення. Саме на цих осіб покладено обов'язок з реалізації положень норм чинного законодавства [214]. Проаналізуємо дані заходи на прикладі булінгу, одного з видів шкільного насильства.

Спеціально-кримінологічні заходи з запобігання булінгу можна поділити на заходи з профілактики і заходи з припинення булінгу. Так, заходи з профілактики

булінгу спрямовано на своєчасне виявлення колективів освітнього і трудового процесу, де простежуються проблеми з послаблення причин і умов, які призводять до його вчинення, або обмеження їх впливу, а якщо можливо, то й усунення їх та створення належного захисту від насильницьких посягань для всіх членів колективу. Також потребує додаткової уваги робота з сім'ями, де є певні труднощі (батьки перебувають заробітках, неповна або конфліктна, або неблагонадійна сім'я).

Ефективними заходами на цьому етапі буде запровадження тренінгів, семінарів за різними напрямками, а саме: психологічні (де наводять рекомендації, як не стати жертвою булінгу, як на нього реагувати, вказують ознаки осіб, котрі піддаються булінгу); просвітницькі (правове виховання) з залученням психологічних служб, органів управління освітою, членів громади, церкви, правоохоронних служб, громадських та урядових організацій [214].

Так, профілактика булінгу передбачає роботу у таких напрямках:

1. Ознайомлення шкільної спільноти зі специфікою ознайомлення шкільної спільноти з поміж учнів з огляду на розуміння проблеми вчинення насильства над дітьми та його видами (оприлюднення матеріалів, зокрема, на педагогічних радах, засіданнях методичних об'єднань, класних керівників, батьківських всеобучах/консультаціях).

2. Просвітницька діяльність фахівців соціально-психологічної служби школи серед дітей і учнівської молоді стосовно попередження насильства із застосуванням ключових форм просвітницької діяльності, а саме: лекційної роботи, круглих столів, міні лекцій, бесід, диспутів, годин відкритих думок, кінолекторіїв, усних журналів, організації конкурсів, акцій, фестивалів, створення клубів із правових знань, організації на базі навчальних закладів консультативних пунктів, де будь-який учасник освітнього процесу може одержати консультації практичного психолога, соціального педагога, де можна проводити зустрічі, зокрема із представниками правоохоронних органів.

3. Формування правової поведінки учнів та їх правосвідомості, розуміння відповідальності за власне життя, розвиток самостійності, активності, творчості учнів, створення умов для всебічної реалізації їх особистості.

4. Формування у педагогів і батьків навиків з ідентифікації насильства і у своїй поведінці, і у поведінці дітей для напрацювання вміння вирізняти наявну проблему.

5. Формування в освітньому середовищі умов, що запобігають виникненню булінгу, а також створення атмосфери, яка не сприятиме його проявам у навчальних закладах. Основною метою є профілактика та боротьба з негативними соціально-педагогічними аспектами явища булінгу.

6. Проведення бесід із підлітками для профілактики булінгу, виступи головних спеціалістів у системі профілактичної роботи з подолання різноманітних форм агресивної поведінки серед підлітків.

7. Встановлення переліку організацій, установ, які допоможуть у розв'язанні зазначеної проблеми.

8. Проведення конкурсів з розроблення соціальної реклами та інформаційних буклетів, які стосуються проблем профілактики негативних тенденцій в молодіжному середовищі.

9. Розроблення пам'ятки для учнів «Скажімо насильству «НІ».

10. Розробка програми роботи щодо профілактики булінгу серед підлітків

11. Напрацювання програми роботи з профілактики булінгу серед підлітків [214, с. 78-80].

Спеціальний рівень протидії булінгу, зокрема, передбачає запровадження в Україні діяльності практичних психологів у закладах освіти, котру врегульовано прийнятим Положенням про психологічну службу у системі освіти України, затвердженим наказом МОН 22 травня 2018 року [215]. Так, зазначений нормативно-правовий акт є спрямовано на систематичне вивчення фізичного та психічного розвитку мотивів їх поведінки, беручи до уваги розумові, фізичні, вікові, гендерні й інші індивідуальні характеристики, забезпечення сприятливих умов з метою їх усебічного розвитку в закладах середньої освіти. Пункт 13 Розділу II Положення [215], окреслює обов'язки психолога закладу освіти. Включаючи: надання допомоги учням для їх адаптації до колективу, проведення консультацій з питань навчання та виховання, здійснення моніторингу і аналізу розвитку здобувачів освіти. Крім того,

передбачено, що практичний психолог має працювати з дітьми, які зазнали насильства. Однак, у документі відсутнє чітке роз'яснення щодо алгоритму дій психолога при випадках шкільного булінгу, що залишає прогалину у врегулюванні схожих ситуацій.

Окрім того, звернемо особливу увагу на заходи, що покладено на Національну поліцію України. Так, працівники Національної поліції України мають, зокрема, вивчати причини виникнення конфліктів між учасниками освітнього процесу, аби усунути криміногенні чинники, які їм сприяють [134; 216]. Важливим завданням поліцейського в умовах збройної агресії росії проти України є формування безпечного середовища у навчальних закладах, убезпечення дітей від перебування у місцях підвищеної небезпеки, надання допомоги з метою швидкого доступу до укриттів, допомога дитині, котра немає зв'язку з рідними, у разі необхідності надання домедичної допомоги і психологічної підтримки та застосування інших заходів, спрямованих на захист прав дитини. Саме з метою реалізації цих завдань поліції за спільної ініціативи КМУ, органів місцевого самоврядування та МВС України при підтримці Президента України запропоновано започаткувати пілотний проєкт «Офіцер служби освітньої безпеки» (далі – СОБ) із подальшим його впровадженням як структурної одиниці підрозділів Національної поліції. Метою реалізації зазначеного проєкту є забезпечення захисту дітей в умовах війни, а також формування безпечного освітнього середовища у післявоєнний період [50]. У засобах масової інформації підкреслюється, що: «Важливо, що офіцер служби освітньої безпеки – це не охоронець, а фахівець із питань безпеки в освітньому закладі, окрім поліцейських навиків та виконання протоколу безпеки, він буде мати знання з психології дитини, щоб розуміти її та у разі виникнення такої потреби вчасно допомогти та вжити потрібних заходів, офіцери СОБ будуть медіаторами між адміністраціями шкіл, батьківськими комітетами й дітьми й разом із педагогами працюватимуть над створенням безпечного середовища для дітей» [217].

Варто зазначити, що перші спроби у цьому напрямі здійснено в 2016–2017 навчальному році в навчальних закладах таких міст, як Київ, Одеса, Львів та Івано-Франківськ. Саме тоді була запроваджена експериментальна модель співпраці між

навчальними закладами та поліцією під назвою «Шкільний офіцер поліції». Цю практику запроваджують і в інших містах України. Основна мета цієї експериментальної моделі полягає у підтримці навчальних закладів щодо реалізації заходів щодо профілактики правопорушень серед дітей, а також у забезпеченні створення безпечного середовища для навчання [218, с. 241].

На сьогоднішній день діяльність СОБ здебільшого зосереджена на профілактичній та попереджувальній роботі, яку виконують підрозділи ювенальної превенції, закріплені за освітніми закладами. Вона також охоплює проведення роз'яснювальної роботи серед дітей. Проте, в умовах воєнного часу та підвищених ризиків, такий підхід не може гарантувати достатній рівень безпеки для дітей, створюючи потребу в більш системному і глибокому підході до захисту. Результати здійсненого нами опитування підтверджують дієвість і потребованість нововведень проєкту «Офіцер служби освітньої безпеки». На питання «На Вашу думку, чи ефективне запровадження офіцера безпеки в навчальних закладах в боротьбі з шкільним насильством?» серед працівників правоохоронних органів, 93% вказали позитивну відповідь (Додаток Е).

В результаті ми можемо стверджувати, що спеціально-кримінологічне запобігання насильству в шкільному середовищі охоплює діяльність системи спеціальних органів державної влади. Запропоновані заходи можна поділити на профілактичні та заходи припинення насильства. Вони можуть застосовуватись як до окремих видів булінгу, так і комплексно, охоплюючи всі аспекти цього явища. При реалізації цих заходів у судовій практиці часто виникають прогалини, які ускладнюють та унеможливають їх застосування. Наприклад, про це свідчить аналіз судової практики та проблеми притягнення до відповідальності за насильницькі дії в шкільному середовищі, через відсутність їх запровадження. Це в свою чергу ускладнює можливість правоохоронним органам здійснювати повною мірою поставлені на них завдання.

На сьогодні законодавство України містить прогалини щодо відповідальності осіб, залучених до освітнього процесу, за вчинення злочинів, пов'язаних із насильством та порушенням прав дітей.

Зокрема, у статті 127 КК України (Катування) відсутня конкретизація щодо місця вчинення злочину та осіб, які можуть бути відповідальними за такі дії у сфері освіти. Аналогічно, у статті 156 КК України (Розбещення неповнолітніх) немає чіткої вказівки на відповідальність педагогічних, науково-педагогічних працівників та інших осіб, які беруть участь в освітньому процесі.

Також потребує змін стаття 166 КК України (Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування), оскільки чинна редакція не враховує ситуації, коли така бездіяльність сприяє вчиненню кримінального правопорушення або спричиняє тяжкі наслідки.

Важливим є удосконалення ЗУ «Про освіту», зокрема статті 53, яка повинна посилювати обов'язки учасників освітнього процесу щодо запобігання та виявлення випадків фізичного, психологічного, економічного чи сексуального насильства, булінгу (цькування), що відбуваються як у межах закладу освіти, так і поза його межами, зокрема під час навчального процесу або за допомогою електронних засобів зв'язку, а також сприяння в усуненні та запобіганні таких випадків.

До статті 53 ЗУ «Про освіту» необхідно внести зміни та доповнити новим пунктом частину 3 «Обов'язки здобувачів освіти»:

– у разі виявлення загрози життю чи здоров'ю будь-якої особи в освітньому середовищі здобувачі освіти мають сприяти її усуненню, а також невідкладно інформувати уповноважені органи або адміністрування навчального закладу про випадки фізичного, психологічного, економічного або сексуального насильства, булінгу (цькування), що мають місце як у межах закладу освіти, так і поза його територією, зокрема під час навчального процесу чи за допомогою електронних засобів зв'язку, незалежно від того сталося це щодо них чи інших учасників освітнього процесу.

З метою вдосконалення правового регулювання пропонується внести такі зміни до КК України:

– до статті 127 (Катування) внести зміни до частини 4 і викласти її у такій редакції: «Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені здобувачем(-ами) освіти, педагогічними, науково-педагогічними і науковими

працівниками, іншими особами, залученими до освітнього процесу, у тому числі на території навчального закладу, караються...»;

– до статті 156 (Розбещення неповнолітніх) внести зміни до частини 3 та викласти її в такій редакції: «Ті самі дії, вчинені щодо малолітньої або неповнолітньої особи, вчинені педагогічними, науково-педагогічними і науковими працівниками, іншими особами, залученими до освітнього процесу, караються...»;

– до статті 166 (Злісне невиконання обов’язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування) внести зміни до частини 1 та викласти її в такій редакції: «Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов’язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що сприяло вчиненню останньою кримінального правопорушення або спричинило тяжкі наслідки, карається...».

Отже, ми підсумуємо: спеціально-кримінологічне запобігання є невід’ємною складовою протидії насильству в шкільному середовищі. Насамперед такі заходи безпосередньо здійснюють: служби у справах дітей; уповноважені підрозділи органів Національної поліції України; органи управління освітою, навчальні заклади, установи та організації системи освіти; органи охорони здоров’я, установи та заклади охорони здоров’я; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; суди; прокуратура; уповноважені органи з питань пробації, а також спеціальні органи, повноваження яких закріплені в українському законодавстві. Їхня основна мета – виявлення, попередження та усунення конкретних причин і умов, що сприяють виникненню насильницьких дій серед учнів.

До основних напрямів спеціально-кримінологічного запобігання належать:

– попередження та профілактика насильства в шкільному середовищі: організація спеціалізованих курсів, тренінгів, конференцій, круглих столів на цю тематику, а також підвищення правової обізнаності серед учасників навчального процесу;

– раннє виявлення та реагування на факти насильства: робота з учнями з девіантною поведінкою, підтримка дітей, які стали жертвами насильства;

- залучення державних і громадських організацій: взаємодія зі спеціальними органами, що здійснюють відповідні заходи;
- посилення правового регулювання та контроль за його виконанням: зокрема, впровадження в школах офіцерів безпеки, що дозволяє не лише проводити профілактичну роботу, а й оперативно реагувати на ситуації, які можуть загрожувати здоров'ю та безпеці учнів.

У процесі реалізації цих заходів у судовій практиці часто виникають прогалини, що ускладнюють або унеможливають їхнє застосування. Тому пропонується внести зміни і доповнення до певних норм, які б удосконалили практику реагування та подолання цієї проблеми. Зокрема, йдеться про статті 127, 156, 166 КК України та ЗУ «Про освіту», зокрема статті 53.

3.3 Віктимологічна профілактика насильства в шкільному середовищі

Забезпечення безпеки молодого покоління завжди залишалося важливою проблемою як національної, так і міжнародної правової спільноти. Це пояснюється тим, що під час дорослішання підліток набуває рис, навичок та вмінь, які формують його особистість та визначають здатність до адекватного співіснування у правовому полі. За певних умов це може призвести до виникнення схильностей до суспільно небезпечних діянь у дорослому віці. Таким чином, очевидною є необхідність створення комплексу заходів, які сприятимуть усуненню факторів віктимної поведінки у неповнолітніх осіб.

Одним із таких механізмів є індивідуальна віктимологічна профілактика, яка передбачає виявлення осіб, що через свої особистісні характеристики або соціальний статус можуть опинитися в ролі жертви злочину. Важливо відзначити, що такі заходи повинні ґрунтуватися на науково обґрунтованих припущеннях, прогнозах та правових підставах [212].

Віктимологічна профілактика – це система заходів, що реалізуються державними органами та громадськими організаціями, з метою зменшення ризику

того, щоб громадяни чи певні соціальні групи стали жертвами злочинних посягань [220, с. 157]. Віктимологічні профілактичні заходи повинні спиратися на аналіз поведінкових особливостей жертви в різні етапи злочинного процесу, а також на розумінні специфіки відносин між злочинцем та жертвою, та тих факторів, що сприяли виникненню ситуації жертви. Сучасна віктиміологічна профілактика передбачає наукове обґрунтування та прогнозування процесів у цій сфері з метою посилення профілактичних заходів проти злочинності. Основа ідея полягає у використанні нетрадиційних підходів. Які фокусуються на індивідуальних особливостях людини, що при певних обставинах може стати жертвою злочинного посягання.

За визначенням О. Чебана, індивідуальна віктимологічна профілактика спрямована на зміну особистісних характеристик потенційної жертви, що допоможе змінити її віктимну поведінку та зменшити ризик повторного злочинного посягання. Важливим аспектом є не лише запобігання злочинам, а й формування у жертви психологічної та соціальної стійкості до правопорушень [221].

У кримінології віктиміологічна профілактика має на меті виявлення, усунення або нейтралізацію факторів, умов та ситуацій, що сприяють формуванню віктимної поведінки, яка може призводити до правопорушень. Вона також включає ідентифікацію груп ризику та осіб із підвищеною віктимністю для відновлення їхніх захисних властивостей або активізації наявних, додатково передбачає розроблення нових або вдосконалення існуючих заходів захисту громадян від правопорушень [222, с. 206].

Віктимологічну профілактику можна розглядати у трьох основних напрямках:

1. Запобігання віктимізації через корекцію поведінки потенційних жертв.
2. Психологічна та соціальна реабілітація осіб, що вже стали жертвами правопорушень.
3. Формування у суспільстві культури правової та соціальної безпеки [219].

Розкриваючи наш напрям, підкреслимо, що також вагому роль виконує віктимологічне відвернення й припинення віктимізації та віктимності, яке є складовою заходів спеціально-віктимологічного запобігання злочинності, що має

своїм об'єктом впливу окремі групи осіб для недопущення реалізації їх віктимних властивостей (підлітків, людей похилого віку, маргіналів, представників деяких професій – інкасаторів, продавців, таксистів та ін)». Візуалізація вірогідного кримінально протиправного посягання дозволяє не лише вплинути на підсвідомість потенційних жертв, а й дає змогу утримати неповнолітніх правопорушників від скоєння протиправних діянь завдяки переконанню їх у вірогідності викриття. «До цих заходів можуть належати: а) утримання від скоєння злочинів певної категорії осіб, яких провокують на злочинне посягання потенційні жертви (приміром, у сімейно-побутовій сфері); б) зберігання для суспільства тих осіб, котрі (в іншому випадку) могли б стати злочинцями – жертвами (так звана інверсія ролей); в) здійснення запобіжного впливу із застосуванням аргументації віктимологічного характеру, доводячи її до об'єктів запобігання за допомогою різних інформаційних каналів – від засобів масової інформації до оперативних каналів. Рекомендується суб'єктам запобігання правопорушень, в межах їх компетенцій, провадити серед населення, окремих його категорій, посадових осіб підприємств, банків, фірм, установ, організацій роботу, що полягає у роз'ясненні положень законодавства України, зокрема стосовно питань віктимологічного запобігання для відвернення й вірогідно припинення віктимізації та віктимної поведінки» [223].

Варто наголосити, що неповнолітні найчастіше стають об'єктами віктимізації в шкільному середовищі. Тож розглянемо їхні віктимологічні особливості. А. Сизоненко зазначає, що неповнолітні доволі часто є жертвами маніпуляцій і впливу дорослих осіб та вони їх використовують у своїх різних протиправних намірах. Варто навести деякі думки цього науковця, які стосуються підтвердження важливості цього питання. Водночас А. Сизоненко окреслив причини та наслідки означеного явища. Насамперед він мовить про вплив дорослих осіб на неповнолітніх. Також він указує, що заслуговує на уваги психологічний та соціальний тиск. Зазначає про відсутність позитивних рольових моделей. Молодь, що виховується в неблагополучних умовах або таких сім'ях, часто позбавлені позитивних прикладів для наслідування. У такому разі вони також можуть шукати підтримку та певного визнання у злочинних групах, де дорослі правопорушники виконують роль авторитетів. Також він указує й на

економічні чинники, позаяк бідність й економічна нестабільність можуть бути важливими чинниками, котрі сприяють втягненню неповнолітніх у злочинну діяльність. Зазначай й про невідомість правових наслідків. Чимало підлітків повною мірою не усвідомлюють правові наслідки своєї поведінки, тому їх може бути легко ввести в оману дорослим злочинцям. Дослідник акцентує увагу на важливості віктимологічної профілактики, яка повинна включати заходи, спрямовані на захист підлітків від впливу дорослих, схильних до правопорушень, а також на зменшення ризиків залучення молоді до незаконних дій. Такі заходи можуть охоплювати як превентивні програми, так і реабілітаційні проєкти, спрямовані на підтримку та адаптацію підлітків у суспільстві. Наприклад, впровадження менторських ініціатив, де дорослі з позитивним життєвим досвідом беруть на себе роль наставників для молоді. Така наставницька діяльність здатна захистити їх від впливу злочинного середовища та сприяти формуванню позитивних ціннісних орієнтирів [224, с. 336-338].

Звертаємо увагу, що доцільно впроваджувати спеціальні програми віктимологічної освіти для дітей, які можна інтегрувати в навчальний процес як елемент окремих дисциплін або реалізовувати у форматі самостійного спецкурсу.

Окрім неповнолітніх, до цієї групи також можна зарахувати людей похилого віку, які через надмірну довірливість, неуважність та уповільнену реакцію стають легкою мішенню для злочинців. До цієї категорії належать також особи з інвалідністю та психічно хворі люди, які через свій фізичний або психічний стан не здатні захистити себе навіть від підлітків. Як показують дослідження, неповнолітні злочинці зазвичай не мають чітких «уподобань» щодо вибору жертви, ані за віковими, ані за фізичними характеристиками. У багатьох випадках усе залежить від конкретної ситуації. Цілком природно, що підліток відчуває більшу впевненість і рішучість, якщо його жертва молодша або слабша за нього.

Наступна категорія потерпілих включає осіб, які стали жертвами злочинів на побутовому ґрунті, тобто тих, хто був знайомий із неповнолітнім злочинцем ще до моменту скоєння злочину. Нерідко злочинець обирає жертвою свого «співтовариша» – особу, з якою він мав знайомство або спільний зв'язок до вчинення злочину. Таке

«спілкування» може базуватися на спільних інтересах або негативних звичках, зокрема на вживанні спиртних напоїв, придбанні алкоголю чи наркотичних речовин. Часто саме ці обставини стають поштовхом до злочинів, таких як умисне вбивство чи нанесення тяжких тілесних ушкоджень [225, с. 216]. Алкогольна і наркотична залежність неповнолітніх правопорушників є значним чинником, який спонукає їх до агресивної та майнової протиправної діяльності. У таких ситуаціях жертвами підлітків, що страждають від згубної залежності, нерідко стають їхні найближчі товариші, з якими вони проводять час у подібного роду «дозвіллі».

Ще одна категорія – це особи, які стали жертвами злочинів через власну необачність. Їхньою особливістю є те, що необережні або легковажні дії, такі як перебування у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, ігнорування заходів безпеки, демонстрація матеріального достатку або перебування в небезпечних місцях, можуть спонукати неповнолітніх до скоєння злочину. Часто хуліганські дії підлітків-злочинців провокуються саме неправомірною поведінкою потерпілих, яка може проявлятися у словесних образах, приниженні честі та гідності тощо [224, с. 344].

Через відсутність життєвого досвіду та вікову уразливість, ризики негативного впливу на підлітків значно зростають, наприклад залучення їх до протиправної діяльності дорослими, які передають їм власний злочинний досвід. Зазначимо, що підлітки, які вчиняють правопорушення, здебільшого є не лише виконавцями такого злочину, але й жертвами іншого кримінального правопорушення, зокрема втягнення у незаконну діяльність. Працівникам правоохоронних органів, педагогам, психологам та вчителям важливо бути обізнаними з психологічними факторами, які сприяють залученню неповнолітніх до злочинної діяльності, адже це дозволяє підвищити ефективність превентивних заходів для вказаної категорії громадян [226, с. 186].

З метою зниження рівня віктимності серед дітей, батькам та вчителям слід вжити таких заходів: постійний моніторинг нормального розвитку дітей, що дозволяє вчасно виявляти фізичні чи психологічні проблеми; належне загальне та статеве виховання, з акцентом на формування культури спілкування; формування у дітей навичок поведінки у нестандартних, зокрема віктимогенних ситуаціях; закладення базових правових знань [227, с. 239].

Також досить цікавою є позиція науковця В.Терпелюка, який має власне бачення соціально-педагогічної сутності профілактики віктимної поведінки серед підлітків, які навчаються у загальноосвітніх школах. З його позиції, ця профілактика є спеціально організованою професійною педагогічною діяльністю, спрямованою на виявлення школярів із віктимною поведінкою та надання їм допомоги. Вона полягає у сприянні позитивній самореалізації, формуванні навичок конструктивної взаємодії між людьми, а також у створенні безпечного середовища для всебічного розвитку підлітка, підтримки його внутрішніх ресурсів та допомоги у самовизначенні.

Основними принципами соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки є: врахування у профілактичних заходах вікових особливостей підлітків 12–14 років, їхніх індивідуально-психологічних характеристик, а також сприйняття себе як жертви, психічного стану й соціального статусу; спрямованість профілактики не лише на підлітків як потенційних жертв, але й на їхнє найближче соціальне оточення; визнання основними суб'єктами профілактичної роботи таких інститутів соціалізації, як сім'я та школа.

Дослідник визначає завдання соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків, серед яких: вивчення особливостей їхньої поведінки та індивідуально-психологічних характеристик; запобігання віктимності у конкретних підлітків і створення умов для рівноправної реалізації завдань їхнього вікового, особистісного та індивідуального розвитку; усунення віктимогенних впливів мікросоціального середовища, що впливають на соціалізацію школярів. Разом з тим, профілактичні заходи у цій сфері часто мають обмежений характер, зосереджуючись лише на захисно-виховній та просвітницькій роботі з постраждалими. Це пов'язано з відсутністю ґрунтовно розроблених спеціалізованих методик і технік соціально-педагогічної роботи з підлітками, які мають підвищену схильність до віктимності. [228, с. 9-10].

Оскільки наш аналіз поступово зосереджується на віктимологічній профілактиці у шкільному середовищі, доцільно виокремити заходи, спрямовані безпосередньо на протидію насильству серед учнів. Важливу роль у цьому процесі відіграють спеціалізовані організації, зокрема:

1. Національна дитяча гаряча лінія ГО «Ла Страда-Україна» [120], яка надає психологічну та юридичну підтримку неповнолітнім особам у складних життєвих ситуаціях. Ми вже неодноразово згадували цю організацію та наводили підтверджуючі результати, що свідчать про її важливу роль у боротьбі з насильством у шкільному середовищі в Україні.

На сьогодні ця лінія є одним із механізмів фіксування порушень прав дітей у цифровому середовищі. Вона спрямована на запобігання домашньому насильству, торгівлі людьми та гендерній дискримінації. Діти, підлітки й молодь мають можливість отримати підтримку конфіденційно та анонімно у будь-яких складних життєвих ситуаціях, а дорослі можуть звернутися до психологів, юристів, соціальних працівників та педагогів для консультацій щодо випадків, пов'язаних із порушенням прав дітей. На нашу думку, це також є одним із важливих ресурсів у вирішенні проблем булінгу та кібербулінгу. Про це свідчать дані щорічних звітів, які публікує ГО «Ла Страда-Україна».

Гаряча лінія ГО «Ла Страда-Україна» відіграє важливу роль в індивідуальній профілактиці насильства, надаючи оперативну та конфіденційну підтримку особам, які зазнали або можуть зазнати насильства.

Також у сфері віктимологічної профілактики насильства в школах важливими прикладами роботи є ресурси та матеріали, спрямовані на профілактику насильства, які мають прямий зв'язок із запобіганням насильству в шкільному середовищі:

- серія ліфлетів «Як уберегти дитину від насильства?» – містить практичні рекомендації щодо розпізнавання проявів насильства, домашнього насильства, булінгу, а також інформацію про алгоритм дій у таких ситуаціях та контакти організацій, до яких можна звернутися по допомогу [229];

- посібник «Впровадження моделі Школа вільна від насильства» в закладах освіти» – містить методи та стратегії запобігання насильству в освітньому середовищі, розроблені ГО «Ла Страда-Україна» [230];

- навчально-методичний посібник «Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти» [121] – висвітлює підходи до профілактики насильства та булінгу в школах, а також визначає роль освітніх установ у цьому

процесі.

2. Фонд «Голоси дітей» – допомагає дітям, що постраждали від війни, а також протидіє булінгу у школах [231]. Вищезгаданий фонд проводив влітку 2023 року літні кемпи для дітей ВПО, дітей з деокупованих територій, дітей військовослужбовців, полонених, волонтерів, співробітників.

3. Міжнародні організації (UNICEF, Homes and Homes for Children, Save the Children) – реалізують програми захисту прав дітей та покращення безпеки в навчальних закладах [302]. Проєкти UNICEF вже були розглянуті в першому розділі, тому додатковий акцент на них робити недоцільно. Водночас деякі європейські організації, що працюють у сфері захисту дітей, рідко згадуються в дослідженнях щодо насильства в школах.

Однією з таких організацій є Homes and Homes for Children – міжнародна благодійна організація, що з 1998 року працює в Україні. Основна діяльність організації зосереджена на реформуванні системи догляду за дітьми, зокрема закритті дитячих будинків та запобіганні розпаду сімей. Для цього організація інвестує в розбудову індивідуальних сімейних і громадських послуг, створення мережі денних центрів, пунктів екстреної допомоги, відділень матері та дитини та громадських центрів, які підтримують родини [232].

На сьогоднішній день завдяки програмам організації було надано допомогу понад 6200 дітям та їхнім родинам. У листопаді 2016 року уряд України офіційно визнав Центр соціальної підтримки дітей «Надія і дім», що стало важливою подією у сфері зміцнення сімей та запобігання потраплянню дітей до інституційної системи догляду. Це рішення відкрило можливість для масштабування таких послуг по всій країні.

Під час війни організація продовжила свою діяльність, зосередившись на наданні гуманітарної допомоги та підтримці дітей без супроводу, які опинилися в прийомних сім'ях. Також була надана додаткова фінансова підтримка 213 біженцям (124 дитини та 89 дорослих), які проживають у громадах. Окрім цього, організація підтримала 14 центрів розміщення біженців, допомагаючи забезпечити їм необхідні умови для проживання.

Дана організація не зосереджена безпосередньо на проблемі насильства в школі, проте її діяльність спрямована на підтримку сімей та збереження дітей у безпечному сімейному середовищі, що, у свою чергу, впливає на запобігання протиправній поведінці. Оскільки сім'я є первинним соціальним інститутом, що формує особистість дитини, її стабільність та благополуччя відіграють ключову роль у запобіганні негативним моделям поведінки, які можуть проявлятися і в шкільному середовищі.

Save the Children – Це міжнародна гуманітарна неурядова організація, що об'єднує Save the Children і 30 національних представництв, працюючи в понад 120 країнах. Заснована у 1919 році у Великій Британії, вона виникла у відповідь на наслідки Першої світової війни. Її місія – покращувати життя дітей через доступ до якісної освіти, охорону здоров'я, розширення економічних можливостей, а також надавати допомогу під час кризових ситуацій, таких як стихійні лиха, війни та інші конфлікти. До 2030 року організація ставить перед собою такі глобальні цілі: знизити дитячу смертність через запобіжні причини до п'ятирічного віку, забезпечити всім дітям доступ до якісної базової освіти та викоринити насильство проти дітей [233].

У 2022 році організація Save the Children, спираючись на наявні програми, працювала в 7 напрямках, 24 областях і з 33 партнерами, надаючи гуманітарну допомогу та основні послуги 802 546 людям, з яких 436 529 – діти [233].

З метою профілактики насильства серед неповнолітніх через психологічну підтримку та освітні заходи, надання правової та психологічної допомоги жертвам і кривдникам, попередження девіантної поведінки підлітків та впровадження програми ресоціалізації правопорушників пропонується створити проект «Центр психологічної підтримки освітнього середовища як засіб профілактики насильства в школах». Перспективи та пропозиції даного центру вбачаються в наступному:

- закріплення подібних центрів у законодавстві;
- створення загальнонаціональної програми психологічної підтримки шкільного середовища;
- включення психологічної реабілітації до механізмів альтернативного правосуддя для неповнолітніх;

- інтеграція проекту в державну політику захисту прав дітей.

Очікувані результати:

- зниження рівня насильства в освітніх закладах (моніторинг статистики);
- зменшення кількості випадків булінгу (анонімні опитування серед учнів);
- вища правова обізнаність серед школярів та педагогів;
- ефективна система ресоціалізації неповнолітніх правопорушників;
- підвищення емоційного та психологічного стану учасників освітнього процесу.

Отже, ефективна віктимологічна профілактика є важливим елементом загальної системи запобігання злочинності серед неповнолітніх. Вона має включати комплексні заходи, що реалізуються на рівні держави, навчальних закладів, сім'ї та громадських організацій. Віктимологічні заходи протидії шкільному насильству спрямовані на виявлення та запобігання детермінант насильства, зниження ризику віктимізації неповнолітніх і підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням, вчиненим малолітніми та неповнолітніми.

Особливу увагу слід приділяти дітям і підліткам, які перебувають у групі ризику стати жертвами насильницьких дій або вже мали такий досвід і самі вчиняють протиправні дії. Ризик віктимізації серед неповнолітніх зумовлюється біологічними, психологічними, сімейними та соціальними факторами. Важливу роль у зниженні рівня віктимності відіграють освітні заклади, оскільки саме вчителі безпосередньо впливають на соціально-педагогічні аспекти профілактики.

До малодосліджених, але перспективних інструментів віктимологічної профілактики належить діяльність державних та міжнародних благодійних фондів і громадських організацій. Наприклад, ГО «Ла Страда-Україна» забезпечує психологічну підтримку та консультує щодо насильства, булінгу й кібербулінгу. Фонд «Голоси дітей» надає допомогу дітям, які постраждали від війни та булінгу. Норе and Homes for Children працює над реформою системи опіки, що сприяє підвищенню загального рівня безпеки дітей. Save the Children реалізує програми захисту дітей у глобальному масштабі.

Сучасні напрями віктимологічної профілактики набувають досвіду та

розширюють свої можливості, що дає підстави вважати їх ефективним механізмом протидії насильству в шкільному середовищі.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі нашого дослідження щодо *запобігання вчиненню насильства в загальноосвітніх закладах ми здійснили ряд наступних висновків:*

1. Провідну роль у запобіганні проявам насильства в освітньому середовищі виконує держава. Загальносоціальні превентивні заходи охоплюють державні ініціативи, спрямовані на вдосконалення нормативно-правової бази, впровадження програм, що мають на меті зменшення рівня насильства серед учасників освітнього процесу, а також розроблення навчальних курсів для підвищення кваліфікації педагогів. Українське законодавство підтверджує серйозність підходу до цієї проблематики, забезпечуючи соціальний захист дітей, підтримку молодого покоління та врегулювання конфліктних ситуацій у закладах освіти. До цього рівня належать:

- нормативно-правові акти, що визначають порядок протидії насильству;
- освітні курси та тренінги для вдосконалення професійних навичок педагогічних працівників («Базові навички медіатора в навчальному закладі», «Забезпечення участі жінок і дітей у вирішенні конфліктів та миротворчості», «Підготовка спеціалістів до застосування відновного підходу, медіації та створення служб порозуміння у закладах освіти», «Запобігання та протидія булінгу (цькуванню) в навчальних установах»);
- загальнонаціональні кампанії, що підвищують рівень обізнаності громадськості (наприклад, «16 днів проти насильства»);
- додаткові ресурси, такі як Telegram-боти та телефонні гарячі лінії, що забезпечують психологічну та юридичну підтримку (Національна дитяча гаряча лінія ГО «Ла Страда-Україна», @ EducationUABot, «Як ти?» – @ yak_ty_bot, «Друг. Перша допомога» – @friend_first_aid_bot, «Марш жінок» – @Marshzhinok_bot).

Комплекс заходів та ініціатив, реалізованих державою, спрямований на створення безпечного та комфортного освітнього середовища для дітей та підлітків.

2. Спеціально-кримінологічна превенція є невід’ємним складником

протидії насильству в освітньому просторі. Основними суб'єктами, які безпосередньо реалізують ці заходи, виступають: служби у справах дітей, підрозділи Національної поліції України, органи управління освітою, навчальні установи, медичні заклади, центри безоплатної вторинної правової допомоги, судові органи, прокуратура, органи пробації, а також інші спеціальні структури, наділені відповідними повноваженнями згідно з чинним законодавством. Основна мета цих інституцій – виявлення, попередження та усунення конкретних причин і передумов, що сприяють виникненню насильницьких проявів серед школярів. До ключових напрямів спеціально-кримінологічного запобігання належать:

- превенція та профілактика насильницьких дій у школах: проведення тематичних тренінгів, конференцій, семінарів, а також підвищення правової грамотності серед учасників освітнього процесу;
- оперативне виявлення та реагування на факти насильства: робота з учнями, що демонструють девіантну поведінку, підтримка постраждалих дітей;
- співпраця державних і громадських організацій: координація заходів із відповідними структурами, які здійснюють превентивні дії;
- удосконалення правового регулювання та забезпечення контролю за його дотриманням: зокрема, впровадження посад шкільних офіцерів безпеки, що дозволяє не лише проводити профілактичну роботу, а й своєчасно реагувати на ситуації, які загрожують життю чи здоров'ю учнів.

Під час реалізації цих заходів у судовій практиці виникають правові прогалини, які ускладнюють або навіть унеможливають їхнє ефективне застосування. У зв'язку з цим доцільним є внесення змін та доповнень до чинного законодавства для удосконалення механізмів реагування на такі правопорушення та їх подолання. Зокрема, йдеться про зміни до Кримінального кодексу України, зокрема до статей 127, 156, 166.

3. Розвинена система віктимологічної профілактики є ключовим компонентом загальної стратегії запобігання злочинності серед неповнолітніх. Вона передбачає комплекс заходів, що реалізуються на рівні державних органів, навчальних установ, сім'ї та громадських організацій. Віктимологічні заходи протидії

насилъству в освітньому середовищі спрямовані на виявлення та усунення чинників, що сприяють віктимізації неповнолітніх, а також на підвищення ефективності запобігання злочинним посяганням, вчиненим малолітніми або підлітками.

Окрему увагу слід приділяти дітям і підліткам, які знаходяться в групі ризику, тобто тим, хто може стати жертвою насильницьких дій або вже мав подібний досвід і сам почав проявляти девіантну поведінку. Фактори, що впливають на рівень віктимізації серед неповнолітніх, мають біологічну, психологічну, сімейну та соціальну природу. Особливу роль у зменшенні рівня віктимності відіграють навчальні заклади, оскільки саме педагоги здійснюють безпосередній вплив на формування безпечного середовища та профілактику девіантної поведінки серед школярів.

До молодосліджених, але перспективних інструментів віктимологічної профілактики належить діяльність державних та міжнародних благодійних фондів і громадських організацій. Наприклад, ГО «Ла Страда-Україна» забезпечує психологічну підтримку та консультує щодо випадків насильства, булінгу й кібербулінгу. Фонд «Голоси дітей» надає допомогу дітям, які постраждали від війни та шкільного насильства. Норе and Homes for Children займається реформуванням системи опіки, що позитивно впливає на загальний рівень захисту дітей. Save the Children реалізує глобальні ініціативи, спрямовані на охорону прав дітей. З метою профілактики насильства серед неповнолітніх через психологічну підтримку та освітні заходи, надання правової та психологічної допомоги жертвам і кривдникам, попередження девіантної поведінки підлітків та впровадження програми ресоціалізації правопорушників пропонується створити проект «Центр психологічної підтримки освітнього середовища як засіб профілактики насильства в школах».

Сучасні тенденції розвитку віктимологічної профілактики демонструють її значний потенціал і розширення сфери впливу. Це дає підстави вважати її ефективним механізмом у боротьбі з насильством у школах та сприяє створенню безпечного середовища для дітей та підлітків.

Матеріали розділу висвітлено в таких публікаціях авторки: Денисюк М.М. (2023г), Денисюк М.М., (2023з). Денисюк М. (2023и), Денисюк М. М. (2024і).

ВИСНОВКИ

1. Розуміння насильства в шкільному середовищі ґрунтується на загальному понятті «насильство», яке має складну багатовимірну природу та охоплює фізичні, психологічні, соціальні й правові аспекти. Його наукове осмислення пройшло довгий шлях еволюції – від розгляду як суто фізичного примусу до аналізу його соціокультурних та правових механізмів.

З огляду на історичні аспекти, проблему шкільного насильства почали вивчати на початку ХХ століття (1970 р.) в контексті діяння, що пов'язане з булінгом, тоді як до цього періоду явище позначалося як хуліганство. У шкільному контексті насильство розглядається не лише як акт агресії, а й як системне явище, що формується під впливом соціального середовища, міжособистісних взаємин та культурних норм. Сучасний етап характеризується тим, що в аспекті принципів правової визначеності понятійно-категоріального апарату доречно розрізняти насильство в шкільному середовищі загалом і булінг як його окремий вид, що має свої особливості та механізми прояву.

Ґрунтуючись на наукових доробках фахівців національної кримінологічної школи права (зокрема, Л. Деркач та Л. Горач) визначено доречність доповнення історичних етапів дослідження шкільного насильства сучасним етапом розвитку проблематики (з 2018 р. – сьогодні), що охоплює новітні тенденції в дослідженні та регулюванні булінгу та включає прийняття законодавчих актів щодо відповідальності за булінг, формування судової практики, а також відображає вплив кризових ситуацій (пандемії та війни) на динаміку шкільного насильства, особливо у контексті кібербулінгу.

Розроблено авторське розуміння насильства у шкільному середовищі, яке позиціоновано як суспільно-небезпечну дію або бездіяльність, яка має на меті завдати шкоди фізичного, психологічного, економічного, сексуального характеру, відбувається між учнями або за участю педагогічних працівників чи інших учасників освітнього процесу в закладі загальної середньої освіти, на його території або в контексті освітнього процесу, в тому числі у цифровому просторі.

Під поняттям «булінг» доречно розуміти психологічне, фізичне, економічне

або сексуальне насильство, а саме всі умисні діяння (дії або бездіяльність), зокрема із використанням засобів електронних комунікацій, які вчинені особою(ами) стосовно дитини, з котрою вони є учасниками одного колективу, чи дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків.

2. Мотивовано, що форми насильства в шкільному середовищі відповідають загальнородовим формам насильницьких дій та охоплює фізичні (удари, побої, тиснення, тягнення за волосся тощо), психологічні (погрози, шантаж, приниження, образи, дискримінація, знущання), економічні (пошкодження майна, крадіжка грошей або інших матеріальних цінностей) та сексуальні форми (непристойні жести, домагання, сексуальні коментарі тощо), що призводять до серйозних наслідків для розвитку учнів та інших учасників навчального процесу, порушення освітнього процесу, зазіхає на безпечність шкільного середовища.

Узагальнено основні форми насильства в шкільному середовищі та виділено сучасні його прояви, зокрема: булінг, який включає психологічне або фізичне цькування однолітків чи інших учасників освітнього процесу та мають на меті приниження честі й гідності жертви шляхом зневажливого ставлення до неї; кібербулінг, що здійснюється через цифрові платформи та соціальні мережі, включаючи переслідування, образи та погрози онлайн; дискримінація, яка проявляється у нерівному ставленні до учнів чи інших учасників освітнього процесу через наявність в них певних характеристик (захищених ознак); гендерно зумовлене насильство, яке стосується випадків насильства, спричиненого стереотипами та нерівністю між статями, насильство з боку вчителя над дітьми, насильство у шкільному середовищі на окупованих територіях. Запропоновано внести зміни в ст.1 з ЗУ «Про охорону дитинства» і викласти це поняття в такій редакції: «булінг – психологічне, фізичне, економічне або сексуальне насильство, а саме всі умисні діяння (дії або бездіяльність), зокрема із використанням засобів електронних комунікацій, які вчинені особою(ами) стосовно дитини, з котрою вони є учасниками одного колективу, чи дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке

порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків». В наказі МОН «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» ч. 2 ст. 4 Розділу 1 Загальні положення і викласти її в такій редакції: «Ознаками булінгу (цькування) є вчинення учасником(ами) освітнього процесу діянь стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, в тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій». Також запропоновано внести зміни до ЗУ «Про освіту», зокрема статті 57-1 та додати нові пункти, які передбачають: 1. У разі виявлення фактів порушень прав педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників або здобувачів освіти на тимчасово окупованих територіях, держава зобов'язана забезпечити їх документування та сприяти фіксації таких правопорушень правоохоронними органами, а також здійснювати оперативне реагування через уповноважені органи, зокрема із залученням міжнародних правозахисних організацій, для надання допомоги потерпілим та забезпечення правового захисту. 2. Держава зобов'язана забезпечити надання психологічної допомоги та соціальної реабілітації педагогічним, науково-педагогічним і науковим працівникам, а також здобувачам освіти, які постраждали від насильства, репресій або психологічного тиску в умовах окупації. Це здійснюється шляхом розроблення та реалізації державних програм підтримки, спрямованих на психологічну допомогу, відновлення психоемоційного стану та соціальну адаптацію постраждалих.

Розглядаючи форми булінгу, доцільно вказати, що вони: 1) є зовнішнім вираженням насильницьких дій; 2) способом вчинення окремо взятого випадку вияву булінгу; 3) відповідно до свого змісту є одиничним виявом; 4) вони пов'язані з сутністю булінгу, а саме полягають у приниженні честі й гідності жертви, зневажливому до неї ставленні. Стосовно виявів булінгу, то вони: 1) формуються через наявність однорідних ознак, що дають змогу віднести явище до відповідної чітко визначеної групи; 2) реалізуються через конкретні форми, тобто зовнішньо виражені агресивні діяння; 3) вони можуть переплітатися та мати змішаний характер.

3. Аналіз міжнародного досвіду регулювання шкільного насильства дозволив

виявити проблему відсутності єдиного визначення булінгу серед європейських країн. Дослідження засвідчило значні розбіжності у правовому врегулюванні цієї проблеми. Аналіз іноземних законодавчих підходів дозволяє виділити кілька основних моделей боротьби з булінгом:

- превентивний підхід (Швеція, Фінляндія, Велика Британія, Канада). У цих країнах особлива увага приділяється профілактичним заходам, освітнім програмам та залученню всіх учасників освітнього процесу до створення безпечного середовища;
- криміналізація булінгу (Іспанія, США, Італія, Південна Корея, Канада). У цих країнах булінг розглядається як правопорушення, що може мати кримінальні наслідки;
- комбінований підхід (Японія, Філіппіни, Чехія). У цих країнах діють як превентивні заходи, так і санкції щодо порушників. Фокус на специфічні форми булінгу (Фінляндія, Швеція, США). У деяких країнах булінг пов'язують із дискримінаційними мотивами (расовими, гендерними, сексуальною орієнтацією). Наприклад, у Швеції окремий закон регулює дискримінаційний булінг.

4. Враховуючи різноманітні соціологічні опитування, законодавчу базу та зміни в ній, судову практику, а також вплив повномасштабного вторгнення на ситуацію з насильством у шкільному середовищі, узагальнено динаміку насильства у шкільному середовищі його видів та причин. Узагальнені дані свідчать про те, що досліджуваний вид насильства, й особливо булінг як його форма є значною проблемою в шкільному середовищі, зокрема в містах, де це явище більш поширене. Найпоширенішими причинами булінгу є зовнішність, поведінка, світогляд та мовні особливості учнів. Серед поширених форм булінгу виділяють соціальне відторгнення, розповсюдження неправдивих чуток, принизливі коментарі щодо зовнішності, образливі онлайн-повідомлення та висміювання. Динаміка вказує на значну латентність діянь, незначна кількість постраждалих звертаються по допомогу. Частіше це роблять молодші школярі, а також дівчата, які переважно звертаються до батьків або вчителів, проте з віком кількість звернень зменшується. Проаналізована статистика вказує, що значна частина дорослих, зокрема вчителі та батьки, часто не вживають заходів у випадках цькування. Пасивність дорослих також є проблемою: значна частина учнів відзначає,

що навіть у випадках, коли вчителі чи інші дорослі були свідками насильства, вони не втручалися.

Статистичні дані свідчать про нерівномірний розподіл офіційно зафіксованих випадків булінгу по регіонах України в різні роки. У 2019 році найбільша кількість справ про булінг була зафіксована в Київській області (42 справи). У 2020 році – в Кіровоградській області (41 справа). У 2021 році – в Херсонській області (44 справи), а у 2023 році – в Тернопільській області (45 справ). Зміни у форматі навчання та суспільних обставинах безпосередньо впливають на динаміку булінгу. Перехід на дистанційне навчання під час пандемії COVID-19 сприяв зростанню кібернасильства, оскільки цькування перемістилося у цифровий простір, де його складніше контролювати. У 2022 році, на початку повномасштабного вторгнення, кількість судових справ про булінг різко зменшилася (178 справ), що, ймовірно, пов'язано з дезорганізацією освітнього процесу, пріоритетністю питань безпеки та зниженням соціальних контактів серед учнів. Проте у 2023 році, після відновлення очного навчання, кількість справ повернулася до довоєнного рівня (285), що свідчить про стійкість проблеми булінгу незалежно від кризових обставин.

5. Жорстоке поводження з дітьми в освітніх установах обумовлюється низкою системних чинників, зокрема низьким рівнем професійної етики та неефективною комунікацією педагогів. Авторитарні методи управління, засновані на командному підході, сприяють ігноруванню прав та потреб дитини, тоді як суб'єкт-об'єктні відносини між учителем і учнем створюють умови для зловживання владними повноваженнями.

Узагальнено причини насильницьких дій в шкільному середовищі з боку представників навчально-педагогічного колективу таких, як: використання авторитарних методів управління, низький рівень професійної етики, професійне вигорання та зловживання владними повноваженнями. Насильницька поведінка в дитячому середовищі обумовлюється кількома ключовими факторами: боротьба за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей і поглядів у поєднанні з невмінням толерантно до них ставитися; агресивність і віктимність; наявність у дитини психічних чи фізичних вад; заздрощі; відсутність змістовного дозвілля.

Розроблено такі фактори ризику насильства: особистісні (низька самооцінка, емоційна нестабільність, агресивність та схильність до конфліктів), сімейні (проблеми в сім'ї, такі як насильство, емоційне нехтування або надмірний контроль батьків), групові (вплив однолітків і соціальної середовища, що формують соціальні норми та поведінкові патерни, сприяючи як булінгу, так і його прийняттю серед дітей), фактори підвищеного ризику (наприклад, фізичні чи психічні вади дитини, соціальна ізоляція чи підвищена агресивність) та культурні (стереотипи, цінності, що сприяють або виправдовують насильницьку поведінку в суспільстві). Їхнє поєднання формує складний індивідуальний набір чинників, що зумовлюють насильство в шкільному середовищі, особливо булінг як його найпоширеніший вид.

6. Розроблено сучасний кримінологічний портрет особи, що вчиняє насильство у шкільному середовищі. Такою особою є учень, тобто малолітня або неповнолітня особа, в інших випадках нею може бути повнолітня особа, зокрема вчитель, директор або інший допоміжний персонал навчального закладу.

Встановлено дві ключові категорії: учнів-агресорів, які здійснюють насильницькі дії щодо інших учасників освітнього процесу, та педагогів, що можуть вдаватися до жорстоких методів виховання. Для учнів характерною є насильницька поведінка, що формується як реакція на зовнішні подразники або як спосіб самоствердження під впливом певних соціальних і біологічних детермінант. Школяр може виконувати роль агресора, булера чи кривдника, а мотиви його поведінки можуть мати як вроджене (біологічне), так і соціальне (середовище, виховання, стресові фактори) походження. Педагоги, у свою чергу, можуть застосовувати насильницькі методи через професійне вигорання, девіантну поведінку або спроби самозахисту.

Аналіз показань та соціологічних опитувань підтвердив, що значна частина педагогів усвідомлено або підсвідомо використовує жорсткі методи дисциплінування. Встановлено, що лише третина педагогів втручаються у випадки насильства в школах, що вказує на низьку активність у запобіганні цьому явищу. Серед способів вчинення насильства виокремлено психологічне приниження, фізичне покарання, емоційний тиск, упереджене оцінювання та створення несприятливого

середовища для окремих учнів. Дослідження підтвердило, що булінг з боку педагогів має серйозні наслідки для дітей, включаючи зниження самооцінки, розвиток тривожних розладів та депресії.

7. З'ясовано, що до структури особистості неповнолітньої жертви кримінального правопорушення мають належати: 1) демографічні ознаки – особливості людини, що характеризують її як розумну, біологічну істоту, яка наділена певними елементарними рольовими функціями (вік, стать, сімейне положення та ін.); 2) соціально-побутові – особливості людини, які вона набула під час дорослішання, котрими обумовлено, зокрема, якість виховання в родині, закладах освіти. Соціально-побутові ознаки окреслюють загальне уявлення неповнолітнього про базові елементарні речі; 3) громадянсько-рольові – особливості людини, що формують її як громадянина країни (приміром, дотримання конституційних обов'язків); 4) морально-ціннісні – уявлення неповнолітнього про духовність, саморефлексія, розуміння найвищої цінності людського буття та всіх, пов'язаних із цим, матерій; 5) психолого-медичні – особливості, що обумовлені відхиленнями у здоров'ї дитини, котрі можуть сприяти віктимізації; 6) кримінологічні – інтеракція із кримінальним правопорушником та всі пов'язані із цим об'єктивні та суб'єктивні чинники віктимізації.

Запропонована структура й обумовлює типологію неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень. Проаналізувавши характерні риси осіб, які зазнають насильства, нами було виокремлено кілька основних типів жертв: пасивні, агресивні, хронічні жертви та жертви-кривдники.

8. Розроблено основні засоби удосконалення механізми державного впливу на зниження рівня насильства в школах, які включають оновлення нормативно-правової бази, розроблення освітніх програм та підвищення кваліфікації педагогів. Аналіз національного законодавства засвідчив його важливість у соціальному захисті дітей, підтримці молодого покоління та врегулюванні конфліктних ситуацій у закладах освіти. До основних загальносоціальних заходів належать: прийняття законодавчих актів, спрямованих на протидію насильству; організація спеціалізованих освітніх курсів та тренінгів для педагогів, орієнтованих на розвиток навичок медіації та

ефективної комунікації; проведення загальнонаціональних інформаційних кампаній з підвищення обізнаності населення щодо запобігання насильству; функціонування додаткових ресурсів підтримки, таких як гарячі лінії та чат-боти, що надають психологічну та юридичну допомогу постраждалим. Комплексний підхід до реалізації цих заходів сприяє створенню безпечного освітнього середовища, підвищенню правової грамотності серед учасників навчального процесу та мінімізації ризиків проявів насильства.

9. Спеціально-кримінологічна превенція є одним із ключових напрямів запобігання насильницьким проявам у школах. В ході дослідження було з'ясовано специфічні заходи кримінологічного характеру, спрямовані на усунення конкретних криміногенних факторів. Основними суб'єктами їх реалізації є служби у справах дітей, підрозділи Національної поліції України, органи освіти, судові та правоохоронні установи, громадські організації. Їхня діяльність спрямована на виявлення, профілактику та нейтралізацію обставин, що сприяють агресивній поведінці серед школярів. До ключових спеціально-кримінологічних заходів належать: організація правопросвітницьких заходів, лекцій, семінарів для учнів, вчителів та батьків; оперативне виявлення та контроль за поведінкою дітей, які демонструють девіантні прояви; налагодження міжвідомчої взаємодії між державними структурами та громадськими організаціями; удосконалення правових механізмів регулювання, зокрема запровадження посад шкільних офіцерів безпеки, що здійснюють превентивну роботу. Аналіз судової практики засвідчив наявність правових прогалин, що ускладнюють ефективне застосування заходів запобігання насильству.

Виявлені прогалини в законодавстві України щодо відповідальності осіб, залучених до освітнього процесу, за вчинення злочинів, пов'язаних з насильством та порушенням прав дітей, вимагають невідкладного вдосконалення. Пропоновані зміни в КК України (ст. 127, 156, 166), зокрема уточнення відповідальності педагогічних та інших працівників освітніх установ за катування, розбещення неповнолітніх та злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною, забезпечать чітке правове регулювання, яке дозволить ефективно протидіяти насильству в освітньому

середовищі та забезпечити належний захист прав дітей, що сприятиме посиленню відповідальності за насильницькі дії у навчальних закладах.

Також запропоновано внести зміни до ЗУ «Про освіту», а саме доповнити ч. 3 ст. 53 «Права та обов'язки здобувачів освіти» абзацом наступного змісту: «У разі виявлення загрози життю чи здоров'ю будь-якої особи в освітньому середовищі здобувачі освіти мають сприяти її усуненню, а також невідкладно інформувати уповноважені органи або адміністрування навчального закладу про випадки фізичного, психологічного, економічного або сексуального насильства, булінгу (цькування), що мають місце як у межах закладу освіти, так і поза його території, зокрема під час навчального процесу чи за допомогою електронних засобів зв'язку, незалежно від того сталося це щодо них чи інших учасників освітнього процесу».

10. Віктимологічна профілактика насильства в шкільному середовищі є ключовим компонентом загальної стратегії запобігання злочинності серед неповнолітніх. В рамках дослідження було розглянуто віктимологічну профілактику насильства у навчальних закладах, що включає комплекс заходів, спрямованих на мінімізацію факторів віктимізації дітей та підлітків, а також підвищення ефективності захисту їхніх прав. Виявлено, що до групи ризику потрапляють діти, які можуть стати жертвами насильницьких дій або вже мають подібний досвід та починають демонструвати девіантну поведінку. Встановлено, що основними чинниками віктимізації є біологічні, психологічні, сімейні та соціальні передумови. Особлива увага приділена ролі навчальних закладів у зниженні рівня віктимізації школярів. Педагоги відіграють ключову роль у формуванні безпечного середовища та профілактиці насильства, оскільки саме вони можуть своєчасно виявляти та усувати фактори ризику. Важливим є розвиток програм підтримки для жертв насильства, що включають надання психологічної, юридичної та соціальної допомоги.

До ефективних інструментів віктимологічної профілактики віднесено діяльність благодійних фондів та громадських організацій (ГО «Ла Страда-Україна» забезпечує психологічну підтримку та юридичне консультування з питань булінгу та кібербулінгу, фонд «Голоси дітей» надає допомогу дітям, постраждалим від війни та насильства в школах, Hope and Homes for Children реформує систему опіки, що

покращує загальний рівень захисту дітей, а Save the Children реалізує міжнародні ініціативи у сфері захисту дитячих прав), які сприяють створенню безпечного середовища для дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки та контроль. Київ: Видавництво, 2007. 200 с.
2. Кесседі Ф. Х. Аристотель та сучасність. *Питання філософії*. 1979. № 3. С. 50-60.
3. Attride-Stirling J. On Becoming Natural: PhD thesis. London : University London, 1997. 223 p.
4. Бандурка А. М., Зелінський А. Ф. Вандалізм. Харків: Університет внутрішніх справ, 1996. 200 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник: Вид. 2-е, доп. і переробл. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
6. Шувальська Л. Р. Наукові дослідження юридико-психологічної природи явища "насильства проти життя та здоров'я". *Наше право*. 2013. № 2. С. 119-124.
7. Ліщук Н. О. Насильницькі дії, що вчиняються щодо жінок: причини та запобігання : дис канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Львів, 2020. 211-228 с.
8. Всесвітня організація охорони здоров'я. INSPIRE: сім стратегій з ліквідації насильства щодо дітей. – 2016. – 106 с. URL: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/207717/9789241565356-ukr.pdf?ua=1>
9. Гумін О. М. Кримінальна насильницька поведінка особи: теоретико-прикладні аспекти : автореф. дис. . доктора юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право". Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2011. 36 с.
10. Міжнародна поліцейська енциклопедія. Т. 2. 2005. 1224 с.
11. Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. Профілактика злочинів : підручник. Київ : Атіка, 2011. 720 с.
12. Кобринський Д. Ю. Філософсько-правове визначення насильства. *Проблеми філософії права*. 2007. Т. IV-V. С. 202-224.
13. Коломоєць О. Д. Адміністративно-правове регулювання відповідальності за

- вчинення насильства у сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми : автореф. дис. . канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право". Запоріжжя, 2010. 23 с.
14. Гумін О. М. Кримінально-насильницька поведінка проти особи : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 360 с.
 15. Olweus D. Bullying in school : Evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program D. Olweus American Journal of Orthopsychiatry. 2010. Vol. 8(1). P. 124-134. URL: .
 16. Гришко В. І. Історико-правова характеристика поняття "булінг" В. І. Гришко *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 3. С. 9-17.
 17. Амеліна О. Булінг — одна з форм насилля над дітьми в школах О. Амеліна *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль : Стереарт, 2014. С. 139-141.
 18. Шуміло О. О. Щодо визначення видів насильства серед учнівської молоді / О. О. Шуміло // *Питання боротьби зі злочинністю*. — 2014. — Вип. 27. — С. 301–310.
 19. Поляничко А. О. Чинники детермінації насильницької поведінки в учнівському середовищі А. О. Поляничко *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. 2014. С. 232-234.
 20. Коваль А. В., Алексеенко А. А. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах А. В. Коваль, А. А. Алексеенко *Наукові праці. Серія: Педагогіка*. 2016. Т. 269. Вип. 257. С. 7-11.
 21. Лубенець І. Г. Насильство серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів: кримінологічна характеристика та заходи запобігання : дис канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. Держ. НДІ М-ва внутр. справ України. Київ, 2017. 266 с.
 22. Ожйова О. М. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика : дис.... на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології”. Харків, 2011. С. 229.

23. Cambridge University Press. Bullying. In *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/bullying>
24. Kanetsuna T., Smith P. K. An Analysis of Differences in the Role of Friendships and the School Class in Children's Perceptions of Bullying in England and Ijime in Japan: A Translation and Expansion of Kanetsuna (2009). *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. Vol. 18(15). URL: <https://doi.org/10.3390/ijerph18158234>
25. Тимошенко В. І. Причини і умови злочинності В. І. Тимошенко Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально- виконавче право редкол.: В. І. Шаkun, В. І. Тимошенко та ін. Харків : Право, 2019. С. 544.
26. Деркач Л. М., Горач Л. В. Проблема булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі : крос-культурний аспект. *Міжнародний науковий вісник*. Т. 2 (18). Ужгород, 2018. С. 48- 59.
27. Денисюк М.М. Розмежування понять «остракізм», «мобінг», «булінг» в контексті кримінального права. LIII International Scientific and Practical Conference. «*New trends in science and technology: global challenges*». (Warsa, Poland, 5-6 June 2023) С. 11-16.
28. Слюсар В. М. Поняття "агресія" у предметному полі соціальної філософії в контексті дослідження проблем насилля В. М. Слюсарю *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права*. 2014. № 18. С. 68-79.
29. Слюсар В. М. Деякі зауваження до визначення поняття "насилля" : соціально-філософський аспект. *Гілея : наук. вісн.* 2015. № 98 (7). С. 432
30. Christ M., Gudehus C. Gewalt - Begriffe und Forschungsprogramme. *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, Weimar : Verlag J. B. Metzler, 2013. P. 1-16.
31. Ярмиш Н. М. Дія як ознака об'єктивної сторони злочину (проблеми психологічної характеристики) Н. М. Ярмиш. Харків : Основа, 1999. 84 с.
32. Ukraine Humanitarian Situation Report # 42. URL: [Ukr_UNICEF_Ukraine_Sitrep_42_1-31_January_2016_FINAL.pdf](#)

33. Лесько В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій : дис. . д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07. Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2019.С.489.
34. Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text35>.
35. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
36. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
37. Женевська декларація прав дитини (1923). Прийнята Лігою Націй у 1924 р. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/child1924.shtml
38. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 року, резолюція 217 А (III). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
39. Декларація прав дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1959 року, резолюція 1386 (XIV). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml.
40. Конвенція ООН про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989 року, набула чинності 02.09.1990. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
41. Конвенція ООН про права дитини : ратифікована Верховною Радою України 27.02.1991 (Закон України № 789-XII). База даних «Законодавство України» ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
42. Закон України про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

43. Закон України про основні засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>
44. Закон України про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>
45. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X (із змінами, внесеними Законом України від 18.12.2018 № 2657- VIII, яким доповнено статтю 173-4 щодо булінгу). База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
46. Порядок реагування на випадки булінгу в закладах освіти : затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 16.04.2019 № 620. Офіційний сайт МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua>
47. Закон України про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20>
48. Стамбульська конвенція (Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами) : ратифікована Україною 20.06.2022 (Закон України № 2319-IX). База даних «Законодавство України» ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-22
49. Закон України про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми : Закон України від 06.06.2024 № 3792-IX. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-20>
50. Про реалізацію експериментального проєкту щодо посилення безпеки освітнього середовища в закладах загальної середньої освіти в умовах правового режиму воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 01.11.2024 № 1245. База даних «Законодавство України» КМ України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/lawsshow1245-2024-п>

51. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. С. 501.
52. Ландіна А. В. Особливості окремих видів насильницьких кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану. *Правова держава : щорічник наукових праць*. 2024. Вип. 35. С. 618-626.
53. Гумін О. М. Поняття кримінальної насильницької поведінки та її види. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 141-147.
54. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні проблеми попередження та подолання насильства над підлітками. *Рідна школа*. 2004. № 9. С. 7-9.
55. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. База даних Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
56. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї за ред. Г. Ю. Мустафаєва, І. І. Довгаля. 2011.
57. Денисюк М.М. Аналіз взаємозв'язку віктимблеймінгу та булінгу в шкільному середовищі: підходи та перспективи. V Міжнародна наукова конференція «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (м. Черкаси, 26 травня 2023 р.) С. 78-81.
58. Анголенко В. В., Волкова К. С., Печериця Н. М. Превентивна та корекційна робота у соціальній сфері : навч.-метод. посібник для здобувачів вищої освіти освітнього рівня бакалавр. Харків, 2023. 191 с.
59. Закон України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/lawsshow2657-19#Text>
60. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : наказ Міністерства освіти і

- науки України від 28.12.2019 № 1646. Офіційний сайт МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/anpapro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-eyaki-pitannya-reaguvannya-na-vipadki-bulingu-ckuvannya-ta-zastosuvannya-zahodiv-vihovnogo-vplivu-v-zakladah-osviti>
61. Про затвердження Порядку виконання адміністративних стягнень у вигляді громадських робіт, виправних робіт та суспільно корисних робіт : наказ Міністерства юстиції України від 19.03.2013 № 4745. База даних «Законодавство України» ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/law/show/z0457-13#Text>
 62. Поляруш С. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції*: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. Суми : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2017. С. 211-213.
 63. Попередження насильства у закладах освіти : методичний посібник для педагогічних працівників. БФ «Здоров'я жінки і планування сім'ї». Київ : ІІТЕ UNESCO, 2019. 101 с.
 64. Булінг: ми всі можемо допомогти це зупинити : посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. 2013. 10 с.
 65. Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації». Київ, 2018. 140 с.
 66. Карвацька С. Б., Чепель О. Д. Динаміка стандарту права на недискримінацію : інтерпретаційна практика Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 283-286.
 67. Європейський суд з прав людини. Справа G.L. проти Італії (G.L. v. Italy) : рішення від 10.09.2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-204685%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-204685%22]})
 68. ЮрФем.ua : Асоціація жінок-юристок України. 2024. 02 груд. URL: <https://jurfem.com.ua/storinky-na-saytakh-sudiv>.
 69. ЮНЕСКО; UN Women. Global Guidance on Addressing School-Related Gender-Based Violence. Париж: ЮНЕСКО, 2016. URL:

<https://www.unwomen.org/digital-library/publications/2016/12/global-guidance-on-addressing-school-related-gender-based-violence>

70. Ведернікова А. О. Кримінологічна характеристика видів булінгу в закладах освіти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 3. С. 159-166.
71. Ведернікова А. О. Необхідність кримінально-правового регулювання кібербулінгу. *Протидія кіберзагрозам та торгівлі людьми* (26 лист. 2019 р., м. Харків) : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Харків : МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Координатор проектів ОБСЄ в Україні, 2019. С. 42- 46
72. Giménez-Guado A., Arnaiz-Sánchez P., Cerezo-Ramírez F., Prodócimo E. Percepción de docentes y estudiantes sobre el ciberacoso. Estrategias de intervención en Primaria y Secundaria A. Giménez-Guado, P. Arnaiz-Sánchez, F. Cerezo-Ramírez, E. Prodócimo *Revista Comunicar*. 2018. № 56 (26). P. 29-38
73. Nocentini A., Calmaestra J., Schultze-Krumbholz A., Scheithauer H., Ortega R., Menesini E. Cyberbullying: Labels, Behaviours and Definition in Three European Countries A. Nocentini, J. Calmaestra, A. Schultze-Krumbholz, H. Scheithauer, R. Ortega, E. Menesini *Australian Journal of Guidance and Counselling*. 2010. Volume 20. Number 2. P. 129-142.
74. Лубенець І.Г. Кримінологічна характеристика видів насильницьких виявів серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 2. Том 2. С. 139-142.
75. Лубенець І. Г. Кібернасильство (кібербулінг) серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 3. С. 178-181.
76. Найдьонова Л. А. Кібер-булінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби : теоретико-методологічні засади подолання і профілактики .Практична психологія та соціальна робота. 2010. № 8. С. 10-18.

77. Ландіна А. В. Насильство над дітьми в Україні: форми появу та сучасний стан. *Наука і техніка сьогодні*. 2025. Вип. 1 (42). С. 90-101.
78. Ілюзія захисту : аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні. Київ, 2016.
79. Попередження насильства в закладах освіти : методичний посібник для педагогічних працівників. Вид. 2-ге, доп. та оновл. Київ : Благодійний фонд «Здоров'я жінки і планування сім'ї», 2020. 104 с.
80. Борець Т. О. Щодо питання проблеми насильства над дітьми в сучасному суспільстві. Правоохоронна функція держави : теоретико- методологічні та історико-правові проблеми : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 трав. 2019 р.). Харків : ХНУВС, 2019. С. 32-34.
81. Human Rights Watch. Навчання в окупації: примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України : звіт. 20 червня 2024. URL: .
82. Amnesty International. UkraineRussia: Teachers in Russian-occupied territories coerced to teach Russian curriculum through threats and violence. 04.10.2024. Amnesty International. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2024/10/ukraine-russia-teachers-in-russian-occupied-territories-coerced-to-teach-russian-curriculum-through-threats-and-violence>
83. Воробйова А. Як росія знищує ідентичність українських дітей на окупованих територіях. Та чому це варто називати індоктринацією. Центр громадянської просвіти «Альменда». 2024. URL: <https://almenda.org/uk/yak-rosiya-znishhuje-identichnist-ukrainskix-ditej-na-okupovanix-teritoriyax-ta-chomu-ce-varto-nazivati-indoktrinaciyeyu>
84. Olweus D., Solberg M.E., Breivik K. Long-term school-level effects of the Olweus Bullying Prevention Program (OBPP) *Scandinavian journal of psychology*. 2018. URL: <https://doi.org/10.1111/sjop.12486>
85. Корнійченко А.О. Адміністративно-правовий механізм запобігання булінгу в Україні : дис. ... д-ра філософії : 081 - Право. Харків, 2021. 270 с.
86. Protecting children from bullying : report of the Secretary-General. New York : United Nations, 26.07.2016. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/838636?ln=en>

87. Skollagen (2010:800). 23.06.2010. URL: https://www.riksdagen.se/svdokument-lagardokument/svenskforfattningssamling/skollag-2010800_sfs-2010-800
88. Sveriges Riksdag. (2006). Förordning (2006:1083) om barns och elevers deltagande i arbetet med en plan mot kränkande behandling (Постанова про участь дітей та учнів у розробленні плану проти жорстокого поводження). URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svenskforfattningssamling/forordning-20061083-om-barns-och-elevers-deltagande_sfs-2006-1083
89. Ведернікова А.О. Американський досвід кримінально-правового регулювання булінгу. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2020. № 2. С. 90-102
90. Миськевич Т. Регулювання проблеми булінгу на законодавчому рівні: перші кроки України та світовий досвід. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 1 (166). С. 18-22. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/dumka20191.pdf>
91. Finley L.L. Encyclopedia of school crime and violence. 2011. URL: <https://epdf.pub/encyclopedia-of-school-crimeand-violence.html>
92. Bedell R., Horne A.M. Bully Prevention in Schools: A United States Experience Journal of Social Science Special Issue. 2005. No. 8. P. 59-69. URL: https://www.researchgate.net/publication/291522887_Bully_Prevention_in_Schools_A_United_States_Experience
93. Espelage D.L., Swearer S.M. (Eds.). Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention. 1st ed. New York : Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2003. 472 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781410609700>
94. Hinduja S., Patchin J.W. State Bullying Laws. November 2018. URL: <https://cyberbullying.org/bullying-laws>
95. An Act Requiring All Elementary and Secondary Schools to Adopt Policies to Prevent and Address the Acts of Bullying in Their Institutions Official Gazette. URL: <https://www.officialgazette.gov.ph/2013/09/12/republic-act-no-10627>
96. Зінченко Г.С. Державна політика у сфері булінгу з боку викладача у

- зарубіжних країнах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 188- 191.
97. LEGGE 29 maggio 2017, n. 71. Disposizioni a tutela dei minori per la prevenzione ed il contrasto del fenomeno del cyberbullismo (17G00085) Gazzetta Ufficiale. Serie Generale. 03.06.2017. № 127. URL: https://www.gazzettaufficiale.it/atto/serie_generale/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2017-06-03&atto.codiceRedazionale=17G00085
 98. Козін А.О. Щодо проблеми застосування в Україні зарубіжного досвіду організації протидії булінгу (цькуванню). *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 1. С. 174-178.
 99. Лушпай Л. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії) *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 4. С. 126-130. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/deprint7611/buling.pdf>
 100. Dalla Pozza V., Di Pietro A., Morel S., Psaila E. Cyberbullying among Young People : Study for the LIBE Committee. Directorate-General for Internal Policies - Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs. 2016. 60 p. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571367/IPOL_STU\(2016\)571_367_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/571367/IPOL_STU(2016)571_367_EN.pdf)
 101. Código Penal y legislación complementaria. URL: https://www.boe.es/legislacion/codigos/abrir_pdf.php?fich=038_Codigo_Penal_y_legislacion_complementaria.pdf
 102. School violence and bullying: global status report. UNESCO. International Symposium on School Violence and Bullying: from Evidence to Action, Seoul. - 2017. - 54 p. Foreword: Qian Tang. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246970>
 103. Савицька С.Л., Гоцуляк О.Г. Кримінологічна характеристика булінгу та шляхи його подолання. *Dictum Factum*. 2022. № 2 (12). С. 120-138.
 104. Education Act Government of Ontario. URL: <https://www.ontario.ca/laws/statute/90e02v12>

105. Alberta's new anti-bullying law could punish kids who don't report incidents
Yahoo! News. URL: <https://ca.news.yahoo.com/blogs/dailybrew/alberta-anti-bullying-law-could-punish-kids-don-202355455.html>
106. Левченко Ю.О. Світовий досвід запобігання булінгу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 91-97.
107. Денисюк М.М. Булінг в законодавстві різних країн світу. *Науковий журнал «Київський часопис права» Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*. 2023. № 2. С. 199-207.
108. Денисюк М.М. Поняття «наси́льства» у шкільному середовищі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*, №3, 2022.С. 344-357.
109. Павленко М.С. Психологічні особливості запобігання мобінгу серед учнів середніх класів. - Київ: Освіта, 2023. - 240 с.
110. Максьом К.В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу. Харків: Видавництво НУПП, 2020. - 198 с.
111. Луців О.В. Адміністративно-правова протидія булінгу в Україні. Львів: Юридична академія, 2023. - 312 с.
112. Дудченко В.В. Адміністративно-правові засади взаємодії органів ювенальної превенції та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання правопорушенням у дитячому середовищі. Одеса: Право, 2022. - 280 с.
113. Стасюк Н.А. Кримінологічна характеристика домашнього насильства. Дніпро: Академія МВС, 2022. 190 с.
114. Грезіна О.М. Захист прав учасників освітнього процесу: загальнотеоретичне та компаративне дослідження. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2021. 256 с.
115. Бе́ляєва Н.П. Формування готовності майбутніх учителів до реалізації безпечного освітнього середовища у початковій школі. Чернівці: Рута, 2024. - 220 с.
116. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за

- результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»: моногр. О.М. Балакірева, Т.В. Бондар та ін.; наук. ред. О.М. Балакірева; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». - К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. - 127 с.
117. Балакірева О.М. Вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні: за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин - ESPAD» О.М. Балакірева (кер. авт. кол.), Д.М. Павлова, Н-М.К. Нгуєн, О.Г. Левцун, Н.П. Пивоварова, О.Т. Сакович; О.В. Флярковська. - К. 2019. - 214 с.
 118. Національний звіт за результатами міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022 кол. авт.: Г. Бичко (осн. автор), Т. Вакуленко, Т. Лісова, М. Мазорчук, В. Терещенко, С. Раков, В. Горох та ін.; за ред. В. Терещенка та І. Клименко; Український центр оцінювання якості освіти. - Київ, 2023. - 395 с.
 119. PISA 2018: Україна в фокусі. URL: <https:pisa.testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/04/PISA>.
 120. Громадська організація «Ла Страда-Україна». Гарячі лінії: офіц. вебсайт. URL: <https:la-strada.org.ua/garyachi-liniyi>
 121. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. - К.: ФОП Нічога С.О., 2020. 196 с.
 122. Міністерство освіти і науки України. (2024, 24 квітня). Причини булінгу: результати масштабного дослідження в українських школах. URL: <https:mon.gov.ua/news/prychyny-bulinhu-rezultaty-masshtabnoho-doslidzhennia-v-ukrainskykh-shkolakh>
 123. Судова статистика. Офіційний сайт Судової влади України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/
 124. Про запобігання поширенню на території України корона вірусу COVID- 19: Постанова КМУ від 11.03.2020 № 211. База даних «Законодавство України»

- ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/law/show/2111-2020-%D0%BF#Text>
125. Про організаційні заходи для запобігання поширенню корона вірусу COVID-19: Наказ МОН України від 16.03.2020 № 406. База даних «Законодавство України» ВР України.
 126. OpenDataBot:офіц. вебсайт. URL: <https://opendatabot.ua/>.
 127. Служба освітнього омбудсмена України. (2024, 24 квітня). Необхідно збільшити терміни притягнення до адміністративної відповідальності за булінг. Офіційний веб-сайт Служби освітнього омбудсмена України. URL: <https://eo.gov.ua/neobkhidno-zbilshyty-terminy-pryiahnennia-do-administrativnoi-vidpovidalnosti-za-bulinh/2024/04/24/>
 128. Денисюк М. М. Булінг - застосування практики ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. Випуск 80: частина 2. 2023. С. 30-35.
 129. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (листопад - грудень 2021 року). Рішення за період із 01.11.2021 по 31.12.2021 відповідальний за випуск: О.Ю. Тарасенко, Д.П. Мордас, Р.Ш. Бабанли. Київ, 2021. 77 с.
 130. Case of F.O. v. Croatia, no. 2955014, judgment of 22 April 2021. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#{.}>
 131. В'юнник М. В., Карчевський М. В., Арланова О. Д. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) упоряд. Ю. В. Баулін. - Харків: Право, 2020. - 212 с.
 132. Блага А. Б. Групова злочинність неповнолітніх: кримінологічний аналіз та основні тенденції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 70-76.
 133. Заросинський Ю. Л. Тенденції злочинів, що вчиняються неповнолітніми в Україні. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: тези доп. наук.-практ. конф.* (Київ, 26 берез. 2015 року) [ред. кол. В. В. Черней, О. М. Джу́жа, В. В. Василевич та ін.]. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 124-129.
 134. Доступ до правди. (2023). Статистика злочинності за областями України за

- період 2013-2022 рр. Генеральна прокуратура України.
URL:<https://dostup.org.ua/request/118719/response/388028/attach/330.pdf>
135. Савенко В. П., Корогод С. В., Чорна А. Г. Діяльність Національної поліції щодо запобігання кримінальним правопорушенням, вчинених дітьми. Activities of law enforcement agencies to ensure public safety and order during the legal regime of martial law: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. С. 321-341.
 136. Захист дитинства: виміри безпеки для молодого покоління. IV Саміт перших леді та джентльменів, 2024. URL: <https://summitflg.org/study/zahyst-dytynstva-vymirybezpeky-dlya-molodogo-pokolinnya>
 137. Діти війни. Офіц. вебсайт. URL: <https://childrenofwar.gov.ua>
 138. Горчинська Н., Лютий О. Питання запобігання та протидії булінгу у загальноосвітніх закладах щодо внутрішньо переміщених осіб: аспекти адаптації та соціально-емоційної підтримки. *Грааль науки*. 2023. № 32 (жовтень). С. 69-74.
 139. Державна служба статистики України. Статистичний бюлетень «Адміністративні правопорушення в Україні у 2008 році». URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u15Arch_ap_bl.htm.
 140. Бундз Р. О. Особлива жорстокість як ознака злочинів, що вчиняються неповнолітніми: детермінанти та попередження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів, 2019. 216 с.
 141. Мигаль В. В. (2020). Каткування: кримінологічний аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ.
 142. Кримінологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. - К.: Юрінком Інтер, 2002. - 416 с.
 143. Костенко О. М. Проблеми №1 сучасної цивілізації (в українському контексті): монографія О. М. Костенко. Черкаси: СУЕМ, 2008. - 112 с.
 144. Актуальні проблеми сімейного насильства: монографія Перцева Т. О., Огоренко В. В., Кожина Г. М., Зеленська К. О., Носов С. Г., Терьошина І. Ф.,

- Гненна О. М., Мамчур О. Й., Тимофєєв Р. М., Шорніков А. В.; за заг. ред. проф. Т. О. Перцевої та проф. В. В. Огоренка. Дніпро, 2021. 188 с.
145. Миронюк Т. В. Причини виникнення булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 190-194.
 146. Радіонова С. Фактори ризику насильства та жорстокого поводження з дітьми С. Радіонова. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 27 березня 2020 р.)*. Харків, 2020. С. 305-307.
 147. Король А. Причини та наслідки дослідження явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2019. № 1-2. С. 84-93.
 148. Halstead D. The bully around the corner: changing brains — changing behaviours. Brain Power Learning Group, Canada, 2006. P. 151.
 149. Emotional and behavioural disorders of children and adolescents World mental health day. A Global World Mental Health Education Program of The World Federation for Mental Health, 2003.
 150. Garrett A. G. Bullying in American schools: causes, preventions, interventions. McFarland, 2003. P. 172.
 151. Eisenberg M. E., Aalsma M. C. Bullying and peer victimization: *Position paper of the society for the adolescent medicine Journal of Adolescent Health*. 36 (2005). P. 88-91.
 152. Facts for family American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. URL: http://www.aacap.org/cs/root/facts_for_families/children_and_tv_violence.
 153. Бундз Р. О. Кримінологічна характеристика неповнолітніх, винних у вчиненні злочинів з особливою жорстокістю. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 136-139.
 154. Проскурняк І. Г. Запобігання шахрайству у сфері інвестиційної діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2016. 215 с.
 155. Зелінський А. Ф. Кримінологія: нав. посібник. Харків: Рубікон, 2000. 240 с.
 156. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У

- 3 кн. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
157. Кримінологія. Загальна та Особлива частини: підручник [І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман та ін.]; за ред. І. М. Даньшина. Харків: Право, 2003. 352 с.
 158. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
 159. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
 160. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
 161. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Верховного суду України від 16.04.2004 № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text>.
 162. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»): Міжнародний документ від 29 листопада 1985 р. № 995_211. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text.
 163. Денисюк М.М., Шкільний булінг як злочин: застосування норм Кримінального кодексу України. *Науково-практична конференція: Механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*. (м. Полтава. 15-16 червня 2023) С. 35-39.
 164. Казначєєва Д. В. Проблеми призначення покарання щодо неповнолітніх. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 176-182.
 165. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення

- видів кримінальних покарань: Закон України від 23.08.2023 № 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/law/show/3342-20#Text>.
166. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх М. І. Рябчук, А. О. Байда, А. М. Дунаєва *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 241-246.
 167. Чорновіл І. Криміналістична та психологічна характеристика допиту неповнолітньої особи. *Ірпінський юридичний часопис. науковий журнал*. 2023. 4(13). С. 191-199.
 168. Лубенець Н. Насильство серед школярів: учасники та їх кримінологічна характеристика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. С. 51-54.
 169. Буранов І. Психологічні особливості поведінки булера та його жертви. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 86-92.
 170. Проблема булінгу серед школярів І. Поядінцев, Н. Лях Актуальні проблеми навчання, виховання та розвитку учнів загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 112-114.
 171. Olweus D. Aggressors and Their Victims: Bullying at School D. Olweus. In: Frude N., Gault H. (Eds) *Disruptive Behavior in Schools*. New York, Willey & Sons, 1984. P. 57-76.
 172. Методика формування умінь протидії насильству у здобувачів освіти закладів загальної середньої освіти: методичний посібник. Київ, 2020. С. 83.
 173. Coloroso B. *The bully, the bullied, and the bystander: from pre-school to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence*. Canada, 2002. P. 218.
 174. Ортинська Н. В. Поведінка людини в філософсько-правовому осмисленні: дитячі аспекти під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 759-762.
 175. Денисюк М.М. Вплив війни на булінг в шкільному середовищі. *Науково-практичний журнал Європейські Перспективи. European Perspectives*, № 3, 2023. С. 72-81.

176. Бойко-Бузиль Ю. Ю., Процик Л. С. Особливості прояву дитячого та учительського булінгу в шкільному середовищі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 1. С. 86-94.
177. Міністерство освіти і науки України. Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми (Наказ № 844 від 25.12.2006).
178. Гумін О. М., Зубач І. М. Жертва кримінальної насильницької поведінки: віктимологічна характеристика особи. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки*. 2015. № 825. С. 315-322.
179. Жертва злочину як головний елемент віктимології О. А. Долгий, Т. О. Мудряк, Л. В. Омельчук. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. Вип. 1 (5). 2017. С. 28-33.
180. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. 352 с.
181. Присяжнюк Т. І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2006. 214 с.
182. Богатирьов І. Г. Вчення про жертву злочину в кримінологічній науці. *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 194-197.
183. Виговський Д. Л., Нікіфорова Т. І. Окремі питання кримінологічного визначення поняття «жертва злочину». *Університетські наукові записки*. 2020. Том 19, № 1 (73). С. 175-183.
184. Назимко Є., Пайда Ю., Андріяшевська М. Становлення ювенальної віктимології як окремого кримінологічного вчення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 189.
185. Денисюк М.М. Зв'язок віктимізації та булінгу в освітньому закладі: кримінальний аспект. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*, Т. 32, С. 38-48.
186. Тіточка Т. І. Типологія неповнолітніх жертв кримінально протиправних посягань в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С.

- 374- 377.
187. Сорока С. Денисюк М. Кримінологічна характеристика жертви насильства в шкільному середовищі. *Наукові перспективи: журнал*. № 1(55), 2025. С. 1259-1274.
 188. José M. Peer bullying and disruption-coercion escalations in student-teacher. *Psicothema*, vol. 25, núm. 2, 2013. P. 206-213.
 189. Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с.
 190. «GoGlobal», «Розвиток КСВ», Career Hub. Коли світ на межі змін: стратегії адаптації. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни: посібник. 52 с.
 191. Мельничук О. Ф. Правові засоби протидії булінгу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 44-47 (Серія «Право»).
 192. Sampson Rana. Bullying in schools. Problem-oriented guides for police, Problem oriented guide series, guide 12. U.S. Department of Justice, Office of Community Oriented Policing Services, 2008. P. 49.
 193. Bolton Jose, Stan Graeve. No room for bullies: from the classroom to cyberspace. 1st ed. Boys Town, NE: Boys Town Press, 2005. P. 217.
 194. DeVoe J. F., Kaffenberger S. Student Reports of Bullying: Results From the 2001 School Crime Supplement to the National Crime Victimization Survey (NCES 2005- 310). U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 2005. P. 31.
 195. Сорочан Д. А. Булінг: поняття, історія існування, характеристика. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 6. С. 12-19.
 196. Постанова Верховного суду Дніпропетровської області від 04.06.2024 у справі № 173147824. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://opendatabot.uacourt119510187-cb5e99efa1a2e529afd9488200a5c17b>.
 197. Постанова Павлоградського міськ районного суду Дніпропетровської області

- від 07.05.2024 у справі № 185466524. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https:opendatabot.uacourt118857952-6a46a3765b589a195d70ae0426f42e10>.
198. Міністерство внутрішніх справ України. Булінг, цькування, насильство: поліція застерігає молодь від скоєння правопорушень. URL: <https:mvs.gov.ua/knewsbuling-ckuvannia-nasilstvo-policiia-zasterigaje-molod-vid-skojennia-pravoporusen>.
 199. Розпочато кримінальне провадження за фактом насильства над дітьми у навчально-реабілітаційному центрі. Львівська обласна прокуратура (2025): офіц.вебсайт.URL:https:lviv.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&fpr=91&id=370815
 200. Національна поліція України. (2025). Поліцейські проводять розслідування обставин побиття шестикласника на Вінниччині. Головне управління Національної поліції у Вінницькій області. URL: <https:vn.npu.gov.ua/newspolitseiski-provodi-at-rozsliduvannia-obstavyn-pobyttia-shestyklasnyka-na-vinnychchyni>
 201. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 48-49. Ст. 571. URL: <https:zakon.rada.gov.ua/law/show/2411-17>.
 202. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Указ Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https:www.president.gov.ua/documents/1952020-33877>.
 203. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 21 червня 1993 року № 17093-вр. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 33. Ст. 351. URL: <https:zakon.rada.gov.ua/law/show/17093-вр>.
 204. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 року № 2515-15. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 14. Ст. 177. URL: <https:zakon.rada.gov.ua/law/show/2515-15>.

205. Про основні засади молодіжної політики: Закон України від 5 лютого 2009 року № 1056-19. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 25. Ст. 363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/law/show/1056-19>.
206. Міністерство освіти і науки України, Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти», Громадська організація «Ла Страда-Україна», Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). Освітня програма факультативу «Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе». — Київ, 2018. — С. 12.
207. Медіація в Україні. Базовий курс, офіц. вебсайт. URL: <https://mediation.uanavchannyabazovyi-kurs>
208. Андрєєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В. та ін. Впровадження відновного підходу, посередництва, медіації та практики функціонування служб порозуміння в закладах освіти. Київ: видавництво ФО-П Буря О.Д., 2023. 188 с.
209. Міністерство освіти і науки України. Акція "16 днів проти насильства": МОН рекомендує провести урок щодо питань проблем у сім'ї. URL: <https://mon.gov.ua/news/aktsiya-16-dniv-proti-nasilstva-mon-rekomendue-provesti-urok-shchodo-pitan-problem-u-simi>.
210. Протидія булінгу в освіті. Прометеус. URL: <https://prometheus.org.ua/prometheus-free/protidiya-bulingu-v-osviti>.
211. Левицька Л.В. Захист неповнолітніх від насильницьких посягань: кримінально-правовий та кримінологічний аспекти. Молодь на зламі тисячоліть: нове тисячоліття, нові проблеми? : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Академія праці і соціальних відносин, 2000. Травень. С. 40-43.
212. Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/law/show/z1116-24#Text>.
213. Коренюк А. А. Роль медіації в системі ювенальної юстиції. *Публічне право*. 2019. № 4. С. 119-124.

214. Запорожець А.К., Миронюк Т.В., Левченко Ю.О. Булінг в Україні - кримінологічна характеристика та запобігання А.К. Запорожець, Т.В. Миронюк; за заг. ред. Ю.О. Левченка. Київ: Вид-во ТОВ «НВП» Інтерсервіс», 2020. 137 с.
215. Положення про психологічну службу у системі освіти України, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 22 травня 2018 року № 546. URL: <https://mon.gov.ua/ua/napapolozhennya-pro-psikhologichnu-sluzhbu-u-sistemi-osviti-ukrayini>.
216. Денисюк М. М., Діяльність ювенальної превенції України щодо протидії булінгу шкільному середовищі. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*, Вип. 39, 2023 .С. 117-123.
217. У 400 закладах освіти з'явиться поліцейська варта безпеки. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/u-400-zakladakh-osvity-ziavytsia-politseiska-varta-bezpeky>.
218. Баско, О. В. Запровадження проєкту «Офіцер служби освітньої безпеки» як форма взаємодії органів місцевого самоврядування з поліцією в період режиму воєнного стану. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1.
219. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія Є. С. Назимко, М. С. Андріяшевська, Т. І. Тіточка. Запоріжжя: Гельветика, 2021. 208 с.
220. Іванов Ю. Ф. Кримінологія: [навч. посіб.]. К.: Вид. Паливода А. В., 2006. 261 с.
221. Чебан О. М. Віктимологічна профілактика злочинності безпритульних осіб як елемент індивідуальної профілактики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 28. С. 47-43.
222. Лех Р. В. Віктимологічна профілактика насильницьких злочинів на загальносоціальному рівні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3.С. 205-207
223. Віктимологія: навч. посіб. В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та

- ін.; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
224. Сизоненко А. С. Теорія та практика запобігання злочинності неповнолітніх в Україні: дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.08 Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право Державний податковий університет. Ірпінь, 2024. 450 с.
 225. Юрченко О. Ю. Щодо питання віктимологічного запобігання злочинності неповнолітніх. *Вісник академії правових наук України*. 2006. № 3. С. 214-219.
 226. Охріменко І. М., Лигун Н. В. Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: психологічні детермінанти. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 179-188.
 227. Криминологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження : монографія заг. ред.: В. В. Голіна, В. Д. Ємельянов. Харків: Право, 2006. 292 с.
 228. Терпелюк В. В. Соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки підлітків - учнів загальноосвітніх шкіл: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 соціальна педагогіка. Київ, 2020. 20 с.
 229. Серія ліфлетів для педагогів, батьків та дітей "Як уберегти дитину від насильства". URL: <https://la-strada.org.ua/downloadseriya-lifletiv-dlya-pedagogiv-batkiv-ta-ditej-yak-uberegty-dytynu-vid-nasylstva>.
 230. Впровадження моделі «Школа вільна від насильства» в закладах освіти : навч.-метод. посібник В. Л. Андрєєнкова та ін. Київ, 2023. 160 с.
 231. Голос дітей : офіц. вебсайт. URL: <https://voices.org.ua>.
 232. Hope and Homes for Children - Україна: офіц. вебсайт. URL: <http://www.hopeandhomes.org.ua>.
 233. Save the Children: офіц. вебсайт. URL: <https://childrights.org.ua/members/save-the-children>.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Статті у виданнях, що включені до наукометричних баз даних Scopus /
Web of Science**

1. Koval M., Baranyak V., Slotvinska N., Denysiuk M., Kryzhanovskyi A. Judicial precedent in the justice of the anglo-american system of law. *Revista de Gestão Social e Ambiental*. 2024. Vol. 18. No. 6. P. e05869- 1–e05869-11. (Особистий внесок: підбір методології дослідження, аналіз судових прецедентів, що стосується дитинства та освіти, формування висновків)

**Публікації, в яких відображено основні наукові результати дисертації
(наукові видання, включені на дату опублікування до переліку наукових
фахових видань)**

1. Денисюк М.М., (2022а) Поняття «наси́льства» у шкільному середовищі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*, №3, С. 344–357.
2. Денисюк М.М., (2023а) Вплив війни на булінг в шкільному середовищі. *Науково-практичний журнал Європейські Перспективи. European Perspectives*, № 3, С. 72-81.
3. Денисюк М.М., (2023б) Булінг в законодавстві різних країн світу. *Науковий журнал «Київський часопис права» Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана*, № 2, С.199-207.
4. Денисюк М.М., (2023в) Зв'язок віктимізації та булінгу в освітньому закладі: кримінальний аспект. *«Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*, Т. 32, С. 38-48.
5. Денисюк М. М., (2023г) Діяльність ювенальної превенції України щодо протидії булінгу шкільному середовищі. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*, Вип. 39, С. 117-123.
6. Денисюк М. М., (2023 г) Булінг – застосування практики ЄСПЛ. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*, Випуск 80: Частина 2, С. 30-35.

7. Сорока С. Денисюк М., (2025а) Кримінологічна характеристика жертви насильства в шкільному середовищі. *Наукові перспективи: журнал*. № 1(55), С. 1259-1274. (Особистий внесок: представлено наукове обґрунтування потреби змін у Кримінальному кодексі України з метою посилення правового захисту неповнолітніх жертв насильства у шкільному середовищі).

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Денисюк М.М., (2022б) Генезис поняття «булінг». *Вдосконалення правового механізму прав і свобод людини і громадянина в умовах Євроінтеграції*. Всеукраїнська конференція (м. Львів, 25, березня 2022) С. 66-70.
2. Денисюк М.М., (2022в) Суміжні поняття булінг. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез XI Всеукраїнської навково-практичної конференції*. (08 червня 2022) С. 33-36.
3. Денисюк М.М., (2023є) Аналіз взаємозв'язку віктимблеймінгу та булінгу в шкільному середовищі: підходи та перспективи. V Міжнародна наукова конференція «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» (Черкаси, 26 травня 2023) С. 78-81.
4. Денисюк М.М., (2023ж) Розмежування понять «остракізм», «мобінг», «булінг» в контексті кримінального права. LIII International Scientific and Practical Conference. «New trends in science and technology: global challenges». (Poland, Warsa, 5-6 June 2023) С. 11–16
5. Денисюк М.М., (2023з) Шкільний булінг як злочин: застосування норм Кримінального кодексу України. *Науково-практична конференція: Механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*. (м. Полтава. 15-16 червня 2023) С. 35-39.
6. Денисюк М., (2023и) Запобігання булінгу шкільному середовищі : діяльність правоохоронних органів. *Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції* (Львів, 2023) С. 72-75.
7. Денисюк М. М., (2024і) Заходи попередження насильства в загальноосвітніх закладах. *Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах*

інтеграції України в європейський простір: збірник матеріалів Міжнародної конференції (Львів, 29 березня 2024) С. 62–65.

№ з/п	Назва конференції	Тип конференції	Місце і дата проведення	Форма
1	Денисюк М.М. Генезис поняття «булінг» \ Вдосконалення правового механізму прав і свобод людини і громадянина в умовах Євроінтеграції	Всеукраїнська конференція	м. Львів, 25 березня 2022 р.	Очно
2	Денисюк М.М. Суміжні поняття булінг \ Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез XI Всеукраїнської науково-практичної конференції	Всеукраїнська конференція	м. Львів, 8 червня 2022 р.	Очно
3	Денисюк М.М. Аналіз взаємозв'язку віктимблеймінгу та булінгу в шкільному середовищі: підходи та перспективи	V Міжнародна наукова конференція «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації»	м. Черкаси, 26 травня 2023 р.	Дистанційно
4	Денисюк М.М. Розмежування понять «остракізм», «мобінг», «булінг» в контексті кримінального права	LIII International Scientific and Practical Conference. «New trends in science and technology: global challenges»	Warsa, Poland, 5-6 June 2023	Дистанційно
5	Денисюк М.М. Шкільний булінг як злочин: застосування норм Кримінального кодексу України	Науково-практична конференція: Механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції	м. Полтава, 15-16 червня 2023 р.	Дистанційно
6	Денисюк М.М. Запобігання булінгу в шкільному середовищі: діяльність правоохоронних органів	Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції	м. Львів, 27 жовтня 2023 р.	Очно
7	Денисюк М.М. Заходи попередження насильства в загальноосвітніх закладах	Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах інтеграції України в європейський простір: збірник матеріалів Міжнародної конференції	м. Львів, 29 березня 2024 р.	Очно

ІНФОРМАЦІЯ

**про результати проведення соціологічного опитування у 2022-2024 рр.
учнів 8,9,10,11 класів стосовно вивчення сучасного стану насильства в
загальноосвітніх закладах України (200 учасників)**

№ з/п	Питання	Відповідь респондента	Кількість опитаних респондентів, котрі обрали відповідь	Питома вага, у %
1.	Вік опитаних:	13 р.	14	7
		14 р.	58	29
		15 р.	28	14
		16 р.	60	30
		17 р.	34	17
		18 р.	4	3
2.	Вкажіть стать:	Жіноча	88	44
		Чоловіча	112	56
3.	Клас в якому здійснювалось опитування:	8	48	24
		9	92	46
		10	36	18
		11	24	12
4.	Вкажіть місце проживання:	Місто	128	64
		Село	24	12
		Обласний населений пункт	48	24
5.	Область в якій здійснювалось анкетування	Львів	24	12
		Івано-Франківськ	36	18
		Чернівці	48	24
		Тернопіль	92	46
6.	Чи вважаєте Ви, що прояви насильства по відношенню до інших це цілком нормально та підтримуєте, якщо це самозахист?	Так	80	40
		Ні	120	60
7.	Чи вважаєте Ви прояви насильства по відношенню до інших неприпустимою поведінкою?	Так	152	76
		Ні	24	12
8.	Чи проводились у Вашому навчальному закладі заходи щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню)?	Так	166	83
		Ні	34	17
9.	Чи актуальна на вашу думку проблема насильства у вашій школі?	Так	114	57
		Ні	86	43
10.	Чи вчиняли Ви шкоду іншому задля власного задоволення,отримання від цього насолоди?	Так	164	82
		Ні	36	18
11.	Чи думали Ви коли-небудь про самогубство?	Так	34	17
		Ні	166	83
12.	Чи знаєте Ви що таке дитяча гаряча лінія?	Так	104	52
		Ні	96	48
13.	Чи телефонували Ви на дитячу гарячу лінію за	Так	0	0

	для допомоги, консультації пов'язаною з насильством?	Ні	200	100
14.	Чи знаєте ви куди звертатись, якщо по відношенню до вас проявляють насильство в школі?	Так	160	80
		Ні	40	20
15.	Чи приховують однокласники випадки насильства у вашому класі?	Так	46	23
		Ні	154	77
16.	Чи приховує вчитель випадки насильства у вашому класі?	Так	12	6
		Ні	188	94
17.	Чи знаєте Ви, яка відповідальність настане за скоєння насильницьких дій стосовно інших людей?	Так	174	87
		Ні	26	13
18.	Чи відчували Ви на собі прояви фізичного насильства в школі?(били,штовхали,давали ляпаса)	Так	122 Ж:90 Ч:32	61 Ж:26 Ч:35
		Ні	78	39
19.	Чи застосовував вчитель по відношенню до вас фізичну силу?(бив,давав ляпаса)	Так	90	45
		Ні	110	55
20.	Чи були ви учасником бійки в школі?	Так	62	31
		Ні	138	69
21.	Чи були Ви жертвою бійки в школі?	Так	110	55
		Ні	90	45
22.	Чи були Ви ініціатором бійки в школі?	Так	96	48
		Ні	104	52
23.	Чи вирішували Ви конфлікти з учнями школи застосовуючи фізичну силу?	Так	122	61
		Ні	78	39
24.	Чи розповідали Ви батькам що по відношенню до Вас проявляли фізичне насильство?	Так	122	61
		Ні	78	39
25.	Чи розповідали ви дорослому в школі (вчителю,психологу) що по відношенню до вас проявляли фізичне насильство?	Так	122	61
		Ні	78	39
26.	Чи відчували Ви на собі прояви психологічного насильства в школі?(шантаж,принизливі погляди,ігнорування,образливі жарти)	Так	172 Ж:93 Ч:79	86 Ж:46 Ч:40
		Ні	28	14
27.	Чи був випадок, що вчитель на Вас кричав?	Так	152	76
		Ні	48	24
28.	Чи була ситуація, що вчитель агресивною інтонацією,агресивними діями змушував Вас щось робити (залякував)?	Так	78	39
		Ні	122	61
29.	Чи залякував тебе в школі однокласник? (обіцяв заподіяти яку небудь шкоду)	Так	82	41
		Ні	118	59
30.	Чи було залякування зі сторони старшокласника?	Так	44	22
		Ні	156	78
31.	Чи були залякування з твого боку до учня Вашої школи?	Так	12	6
		Ні	188	94
32.	Чи обіцяли Ви заподіяти яку не-будь шкоду вчителю?	Так	8	4
		Ні	192	96
33.	Чи були використання агресивної інтонації рухів (з метою змушення щось зробити) з твого боку	Так	46	23
		Ні	154	77

	до учня школи?			
34.	Чи відчували, переживали зі сторони однокласників по відношенню до себе шантаж ?	Так	60	30
		Ні	140	70
35.	Чи відчували, переживали зі сторони старшокласників по відношенню до себе шантаж	Так	28	14
		Ні	172	86
36.	Чи шантажував Вас вчитель?	Так	38	19
		Ні	162	81
37.	Чи погрожували Ви комусь із учнів вашої школи розголосити інформацію яка зганьбить його?	Так	32	16
		Ні	168	84
38.	Чи погрожували Ви вчителю школи, розголосом інформації, яка зганьбить його?	Так	8	4
		Ні	112	96
39.	Чи було так, що весь клас ігнорував Вас (не звертав увагу)?	Так	38	19
		Ні	162	81
40.	Чи поширював образливу інформацію про тебе вчитель школи?	Так	36	18
		Ні	164	82
41.	Чи поширювали старшокласники про Вас образливу інформацію?	Так	12	6
		Ні	188	94
42.	Чи поширювали Ви образливу інформацію про учнів школи?	Так	32	16
		Ні	168	84
43.	Чи були випадки, що вчитель ображав Вас? (зневажливим висловленням, поведінкою завдав душевного болю)	Так	78	39
		Ні	122	61
44.	Чи ображали Вас однокласники?	Так	104	52
		Ні	96	48
45.	Чи ображали Вас старшокласники?	Так	34	17
		Ні	166	83
46.	Чи ображали Ви когось з учнів школи?	Так	70	35
		Ні	130	65
47.	Чи давали Вам образливі прізвиська учні школи?	Так	104	52
		Ні	69	48
48.	Чи давав Вам вчитель образливе прізвисько?	Так	14	7
		Ні	186	93
49.	Чи було у вас відчуття що за Вами приховано стежать в школі?	Так	16	8
		Ні	184	92
50.	Чи таємно слідкували Ви за кимось із школи?	Так	22	11
		Ні	178	89
51.	Чи звертались Ви за допомогою, коли по відношенню до Вас проявляли психологічне насильство?	Так	28	14
		Ні	172	86
52.	Чи розповідали Ви батькам що до вас проявляли психологічне насильство?	Так	42	21
		Ні	158	79
53.	Чи розповідали ви дорослому в школі (вчителю, психологу) що до вас проявляли психологічне насильство?	Так	34	17
		Ні	166	83
54.	Чи відчували Ви на собі прояви економічного насильства в школі?(крадіжка, вимагання грошей, пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей)(в школі)	Так	30 Ж:24 Ч:6	15 Ж:12 Ч:3
		Ні	170	85
55.	Чи вимагали у Вас гроші однокласники?	Так	32	16

		Ні	168	84
56.	Чи вимагали у Вас гроші старшокласники?	Так	32	16
		Ні	168	84
57.	Чи вимагав у Вас гроші вчитель?	Так	16	4
		Ні	184	96
58.	Чи вимагали Ви гроші в учнів школи?	Так	36	18
		Ні	164	82
59.	Чи брали у Вас учні школи особисті речі без дозволу і не повертали ?	Так	70	35
		Ні	130	65
60.	Чи брали Ви колись чужі речі учнів школи без дозволу і не повертали?	Так	14	7
		Ні	186	93
61.	Чи брали Ви колись чужі речі вчителя без дозволу і не повертали?	Так	6	3
		Ні	194	97
62.	Чи відбирали твої особисті речі, псували, знищували їх однокласники?	Так	52	26
		Ні	148	74
63.	Чи відбирали твої особисті речі, псували, знищували їх старшокласники?	Так	14	7
		Ні	186	93
64.	Чи відбирали Ви чийсь особисті речі, псували, знищували їх?	Так	6	3
		Ні	194	97
65.	Чи звертались Ви за допомогою, коли до вас проявляли економічне насильство?	Так	26	13
		Ні	174	87
66.	Чи розповідали Ви батькам що до вас проявляли економічне насильство у школі?	Так	32	16
		Ні	168	84
67.	Чи розповідали ви дорослому в школі (вчителю, психологу) що по відношенню до вас проявляють економічне насильство?	Так	38	19
		Ні	162	81
68.	Чи переживали Ви на собі прояви сексуального насильства до вас в школі? (примушування до акту сексуального характеру, сексуальні домагання, торкання до інтимних частин тіла без згоди особи, прихована відео- або фотозйомка в шкільних роздягальнях).	Так	30 Ж:20 Ч:10	15 Ж:20 Ч:10
		Ні	170	85
69.	Чи переживали Ви колись на собі прояви кібербулінгу?	Так	46 Ж:24 Ч:22	23 Ж:12 Ч:11
		Ні	154	77
70.	Чи отримували Ви погрозливі, принизливі повідомлення в соціальних мережах від учнів школи?	Так	54	27
		Ні	146	79
71.	Чи отримували Ви погрозливі, принизливі повідомлення в соціальних мережах від вчителя вашої школи?	Так	6	3
		Ні	194	97
72.	Чи надсилали Ви комусь з учнів школи погрозливі, принизливі повідомлення в соціальних мережах?	Так	54	27
		Ні	146	73
73.	Чи надсилали Вам анонімні погрози в соціальних мережах?	Так	48	24
		Ні	152	76
74.	Чи надсилали Ви анонімні погрози в соціальних мережах?	Так	6	3
		Ні	194	97
75.	Чи надсилав Вам невідомий користувач в соціальних мережах фото-відео інтимного	Так	78	39
		Ні	122	61

	сексуального характеру?			
76.	Чи просив, вимагав хтось в соціальних мережах ваші фото-відео відвертого інтимного сексуального характеру?	Так	54	27
		Ні	146	73
77.	Чи були цькування до Вас від однокласників в соціальних мережах (ображали)?	Так	32	16
		Ні	168	84
78.	Чи цькували Ви учнів школи в соціальних мережах?	Так	28	14
		Ні	172	86
79.	Чи здійснювали Ви фото-відео в екстремальних умовах для соціальних мереж (на небезпечних будівлях, наприклад)?	Так	34	17
		Ні	166	83
80.	Чи володіли Ви чужими особистими даними (паролі для входу в соціальні мережі, переписки різного роду) без згоди на них?	Так	52	26
		Ні	148	74
81.	Чи оприлюднювали Ви чужі особисті матеріали в соціальних мережах без згоди на це власника (фото, відео)?	Так	34	17
		Ні	166	83
82.	Чи звертались Ви за допомогою, коли по відношенню до Вас проявляли кібербулінг?	Так	28	17
		Ні	172	86
83.	Чи розповідали Ви батькам, що по відношенню до Вас проявляли кібербулінг?	Так	36	18
		Ні	164	82
84.	Чи розповідали Ви дорослому в школі (вчителю, психологу), що по відношенню до Вас проявляли кібербулінг?	Так	26	13
		Ні	174	87

Аналітична довідка**про результати проведення соціологічного опитування у 2022 - 2024 рр.
учнів 8,9,10,11 класів стосовно вивчення сучасного стану насильства в
загальноосвітніх закладах України (200 учасників)**

Анкетування було проведено анонімно шляхом електронного та письмового опитування серед учнів шкіл, у якому взяли участь 200 респондентів. За віковою структурою учнів 7 % мали 13 років, 29 % — 14 років, 14 % — 15 років, 30 % — 16 років, 17 % — 17 років, і 3 % — 18 років. За статтю 44 % респондентів були дівчатами, 56 % — хлопцями. Стосовно класів навчання: 24 % навчались у 8 класі, 46 % — у 9 класі, 18 % — у 10 класі, 12 % — у 11 класі.

Щодо місця проживання 64 % респондентів мешкали у містах, 24 % — в обласних населених пунктах, і 12 % — у сільській місцевості. За територіальним розподілом більшість учнів представляли Тернопільську область (46 %), 24 % — Чернівецьку область, 18 % — Івано-Франківську область, 12 % — Львівську область.

Щодо ставлення до проявів насильства: 40 % учнів вважають насильство припустимим у разі самозахисту, тоді як 60 % категорично проти будь-яких проявів насильства. 76 % респондентів визнали, що насильство є абсолютно неприпустимою поведінкою.

Стосовно заходів запобігання булінгу, 83 % респондентів зазначили, що у їхніх навчальних закладах проводяться відповідні заходи. Однак 57 % учнів вважають проблему насильства актуальною для свого навчального середовища.

У межах опитування виявлено, що 82 % респондентів вчиняли шкоду іншим із метою отримання задоволення, а 18 % ніколи не мали такого досвіду. Щодо вчинення самопошкоджень або думок про суїцид, 17 % учнів замислювались про самогубство, тоді як 83 % повідомили про відсутність таких думок.

Стосовно інформованості щодо можливостей отримання допомоги: 52 % учнів знають про існування дитячої гарячої лінії, проте ніхто з них не звертався до неї. У разі проявів насильства 80 % учнів знають, куди звернутися.

Щодо приховування фактів насильства: 23 % учнів зазначили, що їхні

однокласники іноді приховують такі випадки, тоді як 6 % вказали на приховування випадків насильства вчителями.

Інформованість щодо юридичної відповідальності за вчинення насильницьких дій залишається на високому рівні — 87 % респондентів обізнані про правові наслідки.

Стосовно проявів фізичного насильства встановлено, що 61 % учнів зазнали фізичного впливу у школі, а 45 % респондентів повідомили про фізичний тиск з боку вчителів. Близько 31 % респондентів брали участь у бійках, 55 % ставали жертвами фізичних конфліктів, а 48 % були ініціаторами таких інцидентів. Більшість учнів повідомляли про випадки фізичного насильства батькам чи педагогам.

Психологічне насильство виявилось ще більш поширеним явищем: 86 % учнів зазнали його у різних формах, серед яких шантаж, залякування, принизливі погляди, ігнорування, образливі жарти. Крім того, 76 % учнів зазначили, що вчителі підвищували на них голос, а 39 % відчували тиск через агресивну інтонацію або поведінку. Залякування з боку однокласників зафіксовано у 41 % випадків, зі сторони старшокласників — у 22 %. Шантажем з боку однокласників постраждали 30 % респондентів, з боку старшокласників — 14 %, а з боку вчителів — 19 %. Значна кількість респондентів — 52 % — зазнали образ у вигляді образливих прізвиськ з боку однокласників, і 7 % — з боку педагогів. Проте звернення за допомогою після таких випадків здійснили лише 14–21 % учнів.

Економічне насильство, хоча й менш поширене, також присутнє у шкільному середовищі. Його зазнали 15 % учнів, при цьому 16 % вказали на факти вимагання грошей з боку однокласників та старшокласників, а 4 % — з боку вчителів. 26 % учнів стикалися з крадіжкою або псуванням особистих речей, проте тільки 13 % повідомили про такі випадки дорослим.

Щодо сексуального насильства 15 % респондентів зазначили, що зазнавали домагань у шкільному середовищі, при цьому більшість серед постраждалих становили дівчата.

Кібербулінг виявився доволі поширеним явищем: 23 % учнів повідомили про випадки цькування у соціальних мережах. Погрозливі або образливі повідомлення

отримували 27 % учнів, анонімні погрози — 24 %, а 17–26 % зазначили, що їх особисту інформацію було розповсюджено без їхньої згоди. Незважаючи на високу поширеність кібербулінгу, лише 13–18 % учнів повідомляли про такі випадки батькам чи педагогам.

ІНФОРМАЦІЯ

про результати анкетування вчителів щодо виявлення стану насильства в загальноосвітньому закладі у 2022 – 2024 рр. (70 респондентів)

№ з/п	Питання	Відповідь респондента	Кількість опитаних респондентів, котрі обрали відповідь	Питома вага, у %
1.	Вкажіть свій вік:	Менше 25	12	17
		26-30	10	14
		31-40	17	24
		41-50	10	15
		51-60	21	30
2.	Вкажіть стать	Жіноча	54	76
		Чоловіча	16	24
3.	Вкажіть свій педагогічний стаж:	1-10	4	6
		11-20	2	3
		21-30	2	3
		31-40	1	1
4.	Вкажіть місце проживання:	Місто	42	60
		Село	8	11
		Обласний населений пункт	20	29
5.	Вкажіть область, де проживаєте:	Львів	44	63
		Івано-Франківськ	12	17
		Чернівці	8	11
		Тернопіль	6	9
6.	Чи вважаєте Ви, що прояви насильства по відношенню до інших це цілком нормально та позитивно ставитесь, якщо це самозахист?	Так	17	24
		Ні	53	76
7.	Чи вважаєте Ви прояви насильства по відношенню до інших неприпустимою поведінкою, негативно відноситеся до такого?	Так	69	99
		Ні	1	1
8.	Чи проводились у Вашому навчальному закладі заходи щодо запобігання та протидії булінгу (цькуванню)?	Так	68	97
		Ні	2	3
9.	Чи актуальна на вашу думку проблема насильства у вашій школі?	Так	42	60
		Ні	28	40
10.	Чи були ви учасником ситуації коли учень навмисно заподіював собі шкоди у фізичній чи психологічній спосіб?	Так	20	29
		Ні	50	71
11.	Чи вчиняли Ви шкоду учневі задля власного задоволення, отримання від цього насолоди?	Так	0	0
		Ні	70	100
12.	Чи вчиняли Ви шкоду учневі несвідомо?	Так	8	11
		Ні	62	89
13.	Чи спостерігали Ви ситуацію, коли учні школи вирішували конфлікти застосуванням насильства?	Так	47	67
		Ні	23	33
14.	Чи втручались Ви в ситуацію коли учні школи вирішували конфлікт шляхом насильства ?	Так	52	74
		Ні	18	26
15.	Чи знаєте Ви що таке дитяча гаряча лінія?	Так	50	71
		Ні	20	29

16.	Чи телефонували Ви на дитячу гарячу лінію за допомогою, консультацією пов'язаною з насильством?	Так	67	96
		Ні	3	4
17.	Чи знаєте ви куди звертатись, якщо по відношенню до вас проявляють насильство в школі?	Так	56	80
		Ні	14	20
18.	Чи відчували на собі прояви насильства в школі?	Так	60	86
		Ні	10	14
19.	Чи звертались Ви за допомогою, коли відчували на собі прояви булінгу в школі?	Так	7	10
		Ні	63	90
20.	Чи знаєте Ви куди звертатись, якщо учень школи постраждав від насильства, булінгу?	Так	64	91
		Ні	6	9
21.	Чи звертались Ви (ваша установа) до установ організації, якій займаються проблемою булінгу у випадку виявлення булінгу?	Так	20	31
		Ні	45	69
22.	Чи приховували Ви колись випадки насильства у вашій школі?	Так	3	5
		Ні	67	95
23.	Чи знаєте Ви, яка відповідальність настане за скоєння насильницьких дій стосовно учня?	Так	59	84
		Ні	11	16
24.	Чи знаєте Ви що таке аутоагресія?	Так	46	66
		Ні	24	34
25.	Чи знаєте ви відмінність насильства від конфлікту?	Так	70	100
		Ні	0	0
26.	Чи знаєте Ви відмінність насильства від булінгу?	Так	65	92
		Ні	5	8
27.	Чи знаєте Ви як виявити булінгу між учнями?	Так	61	87
		Ні	9	13
28.	Чи виявляли Ви булінг між учнями школи?	Так	41	58
		Ні	29	42
29.	Чи ознайомлювала Вас дирекція школи з нормативно-правовими актами, які регулюють проблему булінгу в школі?	Так	65	93
		Ні	5	7
30.	Чи знаєте Ви порядок реагування на випадки булінгу (цькування) в школі затверджений наказом МОН України?	Так	61	87
		Ні	9	13
31.	Чи розробляла дирекція вашої школи план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу?	Так	65	93
		Ні	5	7
32.	Як Ви вважаєте, чи зросла кількість випадків насильства в шкільному середовищі за останні роки вашого викладання?	Так	40	57
		Ні	30	43
33.	Чи знаєте ви які установи і організації, здійснюють правосуддя у справах про правопорушення, скоєні неповнолітніми?	Так	57	81
		Ні	13	19
34.	Чи застосовували Ви до учня фізичну силу через те що він порушував дисципліну?(легкі удари по пальцях теж враховувати у відповідь)	Так	1	1
		Ні	69	99
35.	Чи був у вас випадок що ви свідомо застосовували фізичну силу до учня?	Так	69	99
		Ні	1	1
36.	Чи був у вас випадок що ви імпульсивно несвідомо застосовували фізичну силу до учня?	Так	5	7
		Ні	65	93
37.	Чи вирішували Ви конфлікти з учнем застосовуючи фізичну силу?	Так	3	4
		Ні	67	96
38.	Чи відчували Ви на собі фізичне насилля в школі?	Так	6	9
		Ні	64	91
39.	Чи застосовували до вас фізичну силу інші вчителі школи?	Так	3	4
		Ні	67	96

40.	Чи відчували Ви на собі прояви психологічного насильства в школі?(шантаж, принизливі погляди, ігнорування, образливі жарти, підвищували голос)	Так	15	21
		Ні	55	79
41.	Чи кричали Ви на учня, коли він не виконував ваших прохань?	Так	26	37
		Ні	44	63
42.	Чи була ситуація, що Ви агресивною інтонацією, агресивними рухами тіла змушували учня щось робити ?	Так	11	16
		Ні	59	84
43.	Чи поширював образливу інформацію про Вас вчитель школи?	Так	6	9
		Ні	64	91
44.	Чи поширював про Вас образливу інформацію директор школи?	Так	5	7
		Ні	65	93
45.	Чи поширював про Вас образливу інформацію учень школи?	Так	5	7
		Ні	65	93
46.	Чи були випадки, що учень ображав Вас? (зневажливим висловленням, поведінкою завдав душевного болю)	Так	24	34
		Ні	46	66
47.	Чи давали Вам образливі прізвиська учні школи?	Так	2	3
		Ні	68	97
48.	Чи давав Вам хтось із вчителів образливе прізвисько?	Так	3	4
		Ні	67	96
49.	Чи проявляв директор школи особисту неприязнь, відразу до вас у спілкуванні?	Так	7	10
		Ні	63	90
50.	Чи проявляли вчителі вашої школи особисту неприязнь чи відразу до вас при спілкуванні?	Так	8	11
		Ні	62	89
51.	Чи здійснювали Ви регулярні саркастичні зауваження, висміювання до учнів(учня) школи?	Так	5	7
		Ні	65	93
52.	Чи вимагав у Вас гроші директор школи?	Так	1	1
		Ні	69	99
53.	Чи брали у Вас учні школи особисті речі без дозволу і не повертали ?	Так	7	10
		Ні	63	90
54.	Чи відбирали Ви особисті речі учня, псували, знищували їх?(рвали зошит)	Так	6	9
		Ні	64	91
55.	Чи відчували Ви колись на собі прояви кібербулінгу?	Так	9	13
		Ні	61	87
56.	Чи надсилали Вам анонімні погрози в соціальних мережах?	Так	5	7
		Ні	65	93
57.	Чи поширювали про Вас неправдиву, принизливу інформацію в соціальних мережах учні школи ?	Так	4	6
		Ні	66	94
58.	Чи поширювали про Вас неправдиву, принизливу інформацію в соціальних мережах вчителі школи ?	Так	3	4
		Ні	57	96

Аналітична довідка

про результати анкетування вчителів щодо виявлення стану насильства в загальноосвітньому закладі у 2022 – 2024 рр. (70 респондентів)

Анкетування проведено анонімно шляхом електронного та письмового опитування. До проведення анкетування було залучено 70 респондентів. Щодо соціально-демографічних характеристик респондентів встановлено, що 76 % становили жінки та 24 % – чоловіки. Віковий розподіл учасників був наступний: менше 25 років – 17 %, 26–30 років – 14 %, 31–40 років – 24 %, 41–50 років – 15 %, 51–60 років – 30 %. За педагогічним стажем більшість респондентів мали стаж до 10 років (6 %), від 11 до 20 років – 3 %, від 21 до 30 років – 3 %, понад 31 рік – 1 %.

Стосовно місця проживання респондентів було встановлено, що 60 % проживають у містах, 29 % – в обласних населених пунктах та 11 % – у сільській місцевості. За територіальним розподілом найбільша частка респондентів припала на Львівську область (63 %), далі – Івано-Франківську (17 %), Чернівецьку (11 %) та Тернопільську області (9 %).

Щодо ставлення до проявів насильства встановлено, що 76 % вчителів негативно ставляться до проявів насильства навіть у випадках самозахисту, тоді як 24 % допускають такі дії у виняткових випадках. У той же час 99 % респондентів однозначно вважають насильство неприпустимою поведінкою.

Стосовно заходів запобігання булінгу в закладах освіти встановлено, що 97 % респондентів підтвердили проведення відповідних заходів у своїх навчальних закладах. При цьому 60 % вважають проблему насильства актуальною для їхньої школи.

Щодо ситуацій із самопошкодженням серед учнів, 29 % респондентів були свідками випадків аутоагресії, тоді як 71 % не стикалися із такими ситуаціями.

Стосовно вирішення конфліктів серед учнів 67 % респондентів спостерігали використання насильства між школярами, і 74 % учителів підтвердили втручання з метою припинення конфліктів.

Щодо обізнаності з каналами допомоги встановлено, що 71 % респондентів знають про існування дитячої гарячої лінії, а 96 % хоча б раз зверталися за консультацією або допомогою. При цьому 80 % знають, куди звертатися у випадку проявів насильства стосовно себе, але лише 10 % реально зверталися за підтримкою.

Щодо правової обізнаності встановлено, що 91 % опитаних знають порядок звернення при фіксації фактів булінгу серед учнів. 93 % вчителів були ознайомлені дирекцією школи із законодавством з питань протидії насильству, а 87 % знають алгоритм дій у випадках цькування.

93 % респондентів підтвердили розроблення у їхніх навчальних закладах планів заходів щодо запобігання булінгу. Водночас 57 % респондентів відзначили зростання кількості випадків насильства у школах за останні роки. 81 % опитаних знають, які установи займаються розглядом справ щодо правопорушень, скоєних неповнолітніми.

Стосовно видів насильства, що були виявлені у закладах освіти, встановлено наступне:

Факт застосування фізичної сили (ударів чи інших фізичних дій) до учнів визнають 7 % опитаних. Випадки вирішення конфліктів із використанням фізичної сили підтвердили 4 % респондентів. Фізичне насильство щодо самих педагогів зафіксували 9 % опитаних. Про прояви психологічного насильства в освітніх установах повідомили 21 % респондентів. Серед проявів психологічного тиску фіксувалися шантаж, принизливі погляди, агресивна інтонація, образливі жарти та неприязне ставлення. Про факти кібербулінгу, зокрема поширення неправдивої інформації або анонімні погрози у соціальних мережах, повідомили 13 % учасників опитування. Факти систематичного цькування серед учнів (образи, приниження, прізвиська) зафіксували 58 % опитаних. Серед них 34 % вчителів зазначили, що зазнавали образ від учнів. Про випадки навмисного заподіяння шкоди собі учнями повідомили 29 % респондентів.

ІНФОРМАЦІЯ

**про результати проведення соціологічного опитування у 2022-2024 рр.
щодо визначення оцінки ефективності протидії правоохоронних органів
в протидії насильства в закладах освіти(100 учасників)**

№ з/п	Питання	Відповідь респондента	Кількість опитаних респондентів, котрі обрали відповідь	Питома вага, у %
1.	Вкажіть свій регіон:	Львівська область	37	37
		Івано-Франківська область	15	15
		Рівненська область	24	24
		Чернівецька область	9	9
		місто Київ	8	8
		Закарпатська область	7	7
2.	Чи вважаєте Ви, що проблема насильства в навчальних закладах є актуальною сьогодні ?	Так	69	69
		Ні	31	31
3.	Під час індивідуальної бесіди з учнем, Ви виявляли ознаки домашнього насильства?	Так	84	84
		Ні	16	16
4.	Чи проводите Ви бесіди з батьками про обізнаність насильства серед підлітків та його видів ?	Так	88	88
		Ні	12	12
5.	Як часто проводите профілактичні заходи з батьками ?	один раз на тиждень	15	15
		один раз на місяць	42	42
		один раз на квартал	28	28
		один раз на 6 місяців	8	8
		один раз на рік	7	7
6.	Чи звертаються до Вас батьки, якщо їхня дитина постраждала від насильства в школі?	Так	52	52
		Ні	48	48
7.	На вашу думку, чи вміють діти відмежовувати звичайний конфлікт від насильства?	Так	63	63
		Ні	37	37
8.	Чи проводите Ви ознайомлювальні бесіди з вчителями на тему насильства та його запобігання (його причини, умови, види) ?	Так	94	94
		Ні	6	6
9.	Як часто проводите ознайомлювальні бесіди з вчителями на тему насильства та його запобігання?	один раз на місяць	60	60
		один раз на квартал	25	25
		один раз на 6 місяців	6	6
		один раз на рік	9	9
10.	Чи ознайомлюєте Ви вчителів з законодавством, яке регулює питання насильства в школі?	Так	94	94
		Ні	6	6
11.	Чи звертався до Вас директор школи із фіксованим систематичними випадками булінгу в закладі освіти?	Так	84	84
		Ні	16	16
12.	Чи зменшуються випадки насильства в закладах освіти після проведених Вами профілактичних заходів?	Так	99	99
		Ні	1	1
13.	Чи вважаєте Ви профілактичні заходи, які проводять правоохоронні органи в закладах освіти ефективним в протидії шкільного насильства?	Так	95	95
		Ні	5	5
14.	На Вашу думку, чи ефективне запровадження офіцера безпеки в навчальних закладах в боротьбі з шкільним насильством?	Так	93	93
		Ні	7	7

Аналітична довідка

про результати проведення соціологічного опитування у 2022-2024 рр. щодо визначення оцінки ефективності протидії правоохоронних органів в протидії насильства в закладах освіти(100 учасників)

Анкетування проведено анонімно шляхом електронного та письмового опитування. У ньому взяли участь 100 респондентів.

За територіальним розподілом більшість респондентів представляли Львівську область (37 %), Івано-Франківську область (17 %), Рівненську область (24 %), Чернівецьку область (9 %), місто Київ (8 %) та Закарпатську область (5 %).

Проблему насильства у шкільному середовищі актуальною вважають 69 % опитаних, тоді як 31 % не поділяють такої думки.

Ознаки домашнього насильства серед учнів під час бесід виявляли 84 % респондентів.

Профілактична робота з батьками проводиться у 60 % навчальних закладів. При цьому за частотою проведення бесід: 42 % здійснюють їх один раз на місяць, 28 % – один раз на пів року, 18 % – один раз на рік, а 12 % – один раз на два роки.

На запитання про звернення батьків через випадки насильства позитивно відповіли 52 % учасників, тоді як 48 % зазначили, що таких звернень не було.

Розрізняти поняття конфлікту і насильства, на думку опитаних, здатні 63 % учнів, тоді як 37 % респондентів вважають, що учні не завжди правильно розмежовують ці поняття.

Профілактичні бесіди серед педагогів проводять 94 % учителів. За частотою таких бесід: 60 % організовують їх один раз на місяць, 28 % – раз на пів року, 12 % – раз на рік.

Щодо ознайомлення педагогів із законодавчими актами у сфері запобігання насильству, 94 % респондентів підтвердили проведення такої роботи.

Директор закладу освіти звертався до вчителів із зафіксованими випадками насильства серед учнів у 84 % навчальних закладів.

Зменшення кількості випадків насильства після проведення профілактичних

заходів відзначили 99 % опитаних.

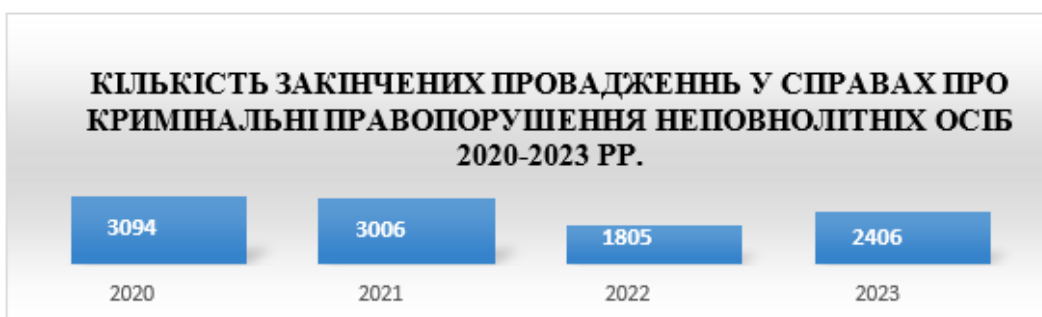
Оцінку ефективності діяльності правоохоронних органів позитивно надали 95 % учасників анкетування.

Підтримку ініціативі впровадження офіцерів безпеки у закладах освіти висловили 93 % респондентів.

ПЕРІОД	Накладено адміністративних стягнень (з гр. 8), од				Сума штрафу (з гр. 17), грн.		Сума заподіяної матеріальної шкоди, грн.		
	додаєтьових				накладеного	сплаченого добровільно	установлено	відшкодовано	
	оплатне випучення предмета	конфіскація предмета, грошей	позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	позбавлення спеціального права (керування транспортним засобом)				усього	у тому числі повернуто власнику в порядку відшкодування
Г	27	28	29	30	31	32	33	34	35
2019					114 849	57 375			
2020					102 085	63 835			
2021					111 925	54 720			
2022					38 590	24 650			
2023					108 171	67 201			

Джерело: № 1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення. 2019 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019. №1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення зведений за 2020 рік. 2020 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2020. №1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення зведений за 2021 рік. 2021 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitnist_21. № 1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення. 2022 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022. № 1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення. 2023 рік. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023

СТАТИСТИЧНІ ДАНІ ЩОДО ДИНАМІКИ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Джерело: сформовано автором на основі: Стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2020 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_zd_isn_pravos_2022.pdf. Аналізу стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2021. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zvi/Analiz_zdisn_pravos_2021.pdf 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Analiz_zdisn_pravos_2022.pdf 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Analiz_statistika_kriminal_2023.pdf. Єдиного звіту про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2019, 2020, 2021, 2022, 2023 роки, а також червень 2024 р.: URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>

Додаток Л

Статистика звернень на гарячу лінію Ла Страда щодо насильства 2019 – березень 2024 рр.

Рік	Загальна кількість звернень	Насильство / жорстоке поводження з дітьми / комерційна експлуатація дітей (%)	Правосуддя дітей та соціальний захист (%)	Булінг (%)	Стосунки з однолітками (%)	Безпека дітей в інтернеті (%)
2019	17847	34.1	10.8	10.2	10.1	5.5
2020	98851	23.5	8.7	3.3	4.5	2.8
2021	131338	17.1	7.8	2.8	3.9	0.5
2022	178637	10.4	4.5	1.8	1.3	3.5
2023	130367	11.4	4.2	4.0	2.0	4.7
Січень – березень 2024	35034	13.4	3.9	5.4	6.2	3.3

Джерело: сформовано автором на основі офіційних статистичних даних Національної гарячої лінії для дітей та молоді ГО «Ла Страда-Україна», оприлюднених з 2019 по березень 2024 рр. URL: <https://la-strada.org.ua/garyachi-liniyi>

ДЕРЖАВНА СУДОВА АДМІНІСТРАЦІЯ УКРАЇНИ
ДСА України

вул. Липська, 18/5, м. Київ, 01601, тел.: (044) 277-76-86, факс: (044) 277-76-11,
e-mail: inbox@court.gov.ua, web: [http:// www.dsa.court.gov.ua](http://www.dsa.court.gov.ua), код ЄДРПОУ: 26255795

12.07.2024 № інф/Д789-24-791-24
на № _____ від _____

Мар'яні Денисюк

mariana.m.denysiuk@lpnu.ua

*Про розгляд запиту на публічну
інформацію від 08.07.2024*

Шановна Мар'яно Михайлівно!

Державна судова адміністрація України за результатами розгляду Вашого запиту на публічну інформацію (zareestrovano в автоматизованій системі діловодства ДСА України 08.07.2024 за вх. №інф/Д789-24) в межах повноважень надає наявну запитувану статистичну інформацію за 2019-2023 роки (додається).

Згідно зі статтею 1 Закону України "Про доступ до публічної інформації" (далі – Закон) публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом.

Також зазначаємо, що Закон надає право доступу до вже існуючої інформації (документів) і не вимагає створення у відповідь на запит нової інформації.

У ДСА України не відображена та не задокументована будь-якими засобами чи на будь-яких носіях запитувана Вами інша інформація.

Відповідно до наказу ДСА України від 23.06.2018 № 325 "Про затвердження річних форм звітів щодо здійснення правосуддя місцевими та апеляційними судами", звітність стосовно результатів розгляду справ у порядку кримінального судочинства формується судами за рік, тому надати інформацію за 2024 рік наразі є неможливим.

Ураховуючи викладене, на підставі пункту 1 частини першої статті 22 Закону повідомляємо Вам про відмову в задоволенні Вашого запиту в частині надання іншої запитуваної Вами інформації.

Відповідно до частини першої статті 23 Закону рішення, дії чи бездіяльність розпорядників інформації можуть бути оскаржені до керівника розпорядника, вищого органу або суду.

Також інформуємо, що ознайомитись з наявною у звітності судів інформацією можливо на офіційному вебпорталі "Судова влада України" (www.court.gov.ua) у розділі "Судова статистика" рубрики "Інше".

Додаток: в електронному вигляді.

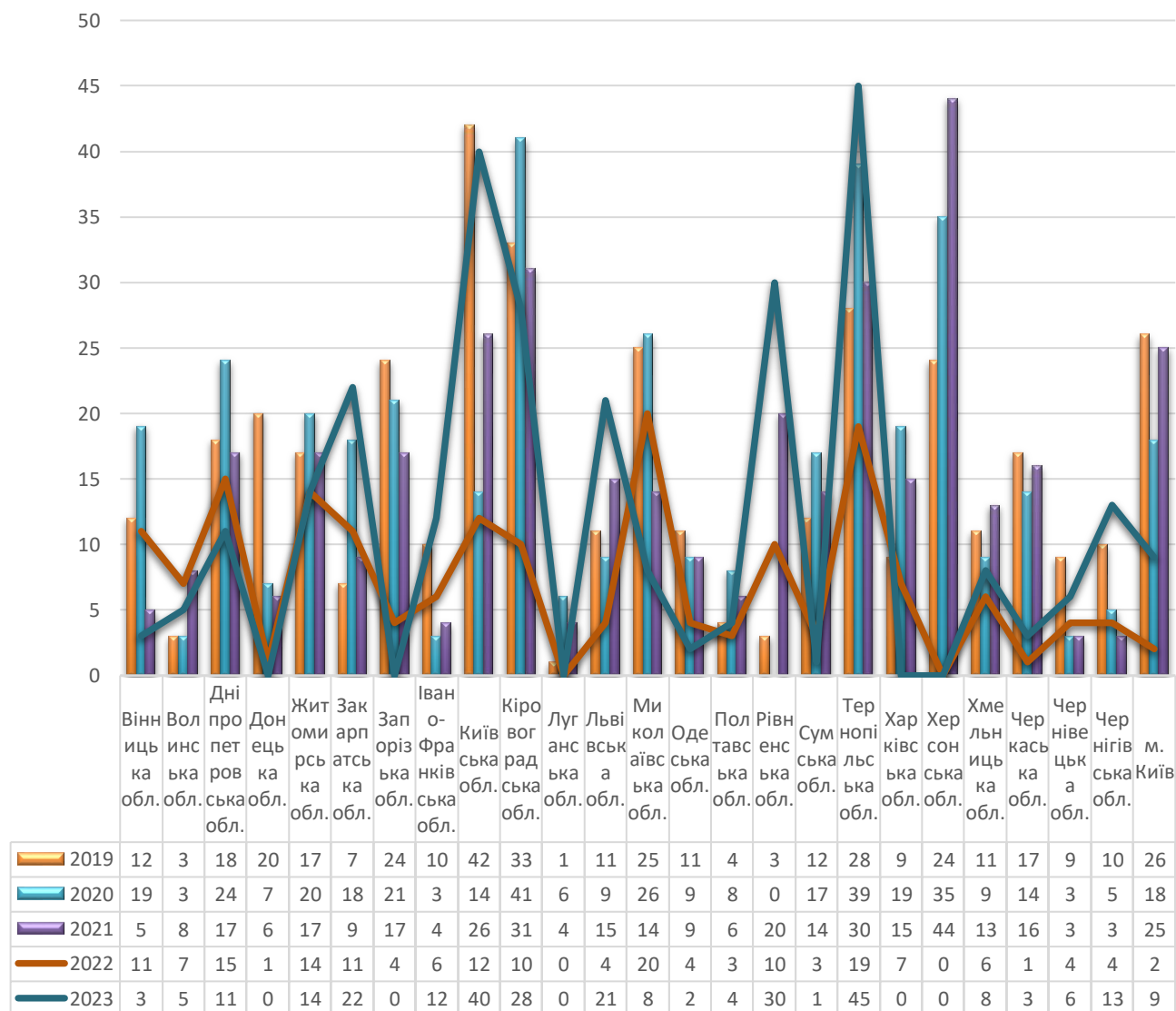
З повагою

Начальник юридичного
управління ДСА України

Тетяна ОПАНАСЮК

**Кількість судових справ за статтю "Булінг (цькування)
учасника освітнього процесу - 173-4" по Україні в період
2019-2023 рр.**

Джерело: сформовано автором на основі статистичних даних, наданих Державною судовою адміністрацією України від 08.07.2024, а також даних відкритого доступу - №1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення зведених за 2019 рік. 2019 рік. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2019; №1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення зведених за 2020 рік. 2020 рік. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2020; №1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення зведених за 2021 рік. 2021 рік. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvitn_21; №1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення. 2022 рік. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2022; №1-п Звіт судів першої інстанції щодо розгляду справ про адміністративні правопорушення. 2023 рік. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА

«ІНСТИТУТ ОСВІТНЬОЇ АНАЛІТИКИ»

STATE SCIENTIFIC INSTITUTION «INSTITUTE OF EDUCATIONAL ANALYTICS»

вул. Володимира Винниченка, 5, м. Київ, 04053, тел. (044) 486 98 70

info@iea.gov.ua, http://iea.gov.ua/, ЄДРПОУ 39817791

18.12.2024 № 05-11/50

На №№ б/н від 09.12.2024

Денисюк Мар'яні Михайлівні
mariana.m.denysiuk@lpnu.ua

Про надання інформації на запит
на отримання публічної інформації

На Ваші запити від 09.12.2024 до Міністерства освіти і науки України (вхідний МОН від 09.12.2024 № ЗПІ-Д-2139/0-24) та Державної служби статистики України (вхідний Держстату від 09.12.2024 № ЗПІ/Д-2378-24), що надійшли до Державної наукової установи «Інститут освітньої аналітики» за належністю, в межах компетенції надаємо наявну інформацію за даними державної статистичної звітності № ЗНЗ-1 «Звіт закладу загальної середньої освіти на початок навчального року».

	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Вінницька	694	690	734	731	4 280	5 163	6 201
Волинська	311	298	302	315	1 681	2 002	2 271
Дніпропетровська	3 733	3 885	3 889	4 196	10 563	11 453	16 270
Донецька	9 410	10 215	10 758	10 802	37 123	33 982	29 540
Житомирська	601	604	639	633	1 643	2 743	3 044
Закарпатська	230	264	298	304	3 685	4 492	5 224
Запорізька	2 375	2 503	2 603	2 552	6 074	7 588	15 574
Івано-Франківська	366	359	353	360	3 373	3 706	4 899
Київська	3 040	3 750	4 184	4 346	7 451	10 818	12 583
Кіровоградська	418	390	506	452	2 926	3 595	4 446
Луганська	3 240	3 247	3 482	3 567	7 293	7 004	4 636
Львівська	773	781	680	684	6 087	7 063	7 648
Миколаївська	688	713	786	898	2 339	3 801	5 269
Одеська	2 376	2 524	2 626	2 990	5 841	8 507	9 656
Полтавська	1 303	1 220	1 319	1 345	5 241	6 110	7 470
Рівненська	310	364	323	350	2 053	2 357	2 883
Сумська	593	637	670	652	1 184	2 678	4 761
Тернопільська	153	164	140	181	2 214	2 397	2 913
Харківська	4 717	4 754	4 632	5 042	22 513	30 834	28 119
Херсонська	571	597	676	774	7 936	10 252	9 449
Хмельницька	555	546	610	648	4 045	5 307	5 899
Черкаська	782	850	854	844	3 469	4 793	5 910
Чернівецька	249	251	250	256	2 571	3 113	3 493
Чернігівська	591	582	663	679	1 247	2 181	2 797
м. Київ	7 109	7 267	7 515	8 674	14 462	19 200	21 762
Загальний підсумок	45 188	47 455	49 492	52 275	167 294	201 139	222 717

Заступник директора з НІП та ІТ

Іриневич Юлія 0938026466

Андрій КИР'ЯНОВ

Прокуратура України
ОФІС ГЕНЕРАЛЬНОГО ПРОКУРОРА

вул. Рівніська, 13/15, м. Київ, 01011 факс: (044) 280-26-03

e-mail: office@gp.gov.ua, web: www.gp.gov.ua

Код ЄДРПОУ 00034051

10.01.2025 № 27/3-40ВІХ-25

На № _____ від _____

Мар'яні Денисюк

mariana.m.denysiuk@lpnu.ua

Ваш запит про надання інформації щодо кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, у розрізі областей України за 2023–2024 роки розглянуто.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» публічною є відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом.

Визначальним для публічної інформації є те, що вона повинна бути заздалегідь готовим, зафіксованим продуктом, отриманим або створеним суб'єктом владних повноважень у процесі виконання своїх обов'язків.

Відомості про зареєстровані кримінальні правопорушення (провадження) та результати їх розслідування узагальнюються у звітності за формою № 1 «Єдиний звіт про кримінальні правопорушення», яка формується на підставі даних, внесених до Єдиного реєстру досудових розслідувань користувачами інформаційної системи, щомісячно, наростаючим підсумком з початку звітного періоду (року) у розрізі окремих статей та розділів Кримінального кодексу України за регіоном вчинення кримінального правопорушення.

З огляду на викладене надаємо відомості про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, або за їх участю, у розрізі регіонів держави відповідно до звітності за формою № 1 «Єдиний звіт про кримінальні правопорушення» упродовж 2023–2024 років.

Додаток: на 1 арк.

Начальник відділу розгляду
запитів на публічну інформацію

Наталя ТЕЛІЧКО

Офіс Генерального прокурора
10.01.2025 № 27/3-40ВІХ-25

	Січень-грудень 2023 року	Січень-грудень 2024 року
АР Крим	0	0
Вінницька	231	173
Волинська	55	34
Дніпропетровська	172	202
Донецька	44	39
Житомирська	159	76
Закарпатська	151	148
Запорізька	29	39
Івано-Франківська	47	45
Київська	80	79
Кіровоградська	120	44
Луганська	0	1
Львівська	79	145
м. Київ	94	212
м. Севастополь	0	0
Миколаївська	157	135
Одеська	243	263
Полтавська	218	58
Рівненська	55	51
Сумська	123	83
Тернопільська	55	36
Харківська	188	203
Херсонська	28	11
Хмельницька	56	61
Черкаська	57	51
Чернівецька	40	60
Чернігівська	48	38
Усього по Україні	2529	2287

PROMETHEUS

СЕРТИФІКАТ
Виданий 30.03.2024
prometheus.org.ua

**МІНІСТЕРСТВО
ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ**

**МІЖНАРОДНИЙ
ФОНД
ВІДРОДЖЕННЯ**

СЕРТИФІКАТ

ЦЕЙ СЕРТИФІКАТ ЗАСВІДЧУЄ, ЩО

Денисюк Маряна Михайлівна

успішно закінчив(ла) курс

Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти,

наданий викладачами курсу
через платформу масових відкритих онлайн-курсів **Prometheus**,

та навчився(лася):

- правильно діяти, якщо ваша дитина або учень стала учасником булінгу (цькування);
- діагностувати наявність булінгу (цькування) в колективі;
- вживати заходів, якщо ви працюєте в закладі освіти та щодня стикаєтесь з подібними випадками;
- правильно зупиняти та попереджувати булінг (цькування);
- створювати безпечне освітнє середовище, вільне від будь-яких проявів насильства та булінгу (цькування);
- запроваджувати системну протидію булінгу (цькування) в закладі освіти.

Форма навчання - дистанційна.
Кількість годин - 80 годин (2,6 кредитів ЄКТС).

Вікторія Примаченко
Директор ГО «Прометей»
ГО «Прометей», ЄДРПОУ 30399907
Надання освітніх послуг: з підключенням кваліфікації
кваліфікаційних вимог до роботи з НВКД 65.00

Хобзей Павло Кузьмович

Автентичність цього сертифікату може бути перевірена за
<https://certs.prometheus.org.ua/cert/5e6f2b73d4844b7aa45c15dbe2be8a5a>

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника
Головного управління
Національної поліції
в Івано-Франківській області
полковник поліції
Остап БІЛЕЙЧУК

17 квітня 2025 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Денисюк Мар'яни Михайлівни на тему « Насильство в шкільному
середовищі» у практичну діяльність підрозділів превенції Головного
управління Національної поліції в Івано – Франківській області**

Комісія у складі: заступника начальника головного управління Національної поліції в Івано-Франківській області полковника поліції Білейчука О.Р., начальника управління превентивної діяльності ГУНП в Івано-Франківській області полковника поліції Влашина І.В., та начальника відділу ювенальної превенції УПД ГУНП в Івано-Франківській області підполковника поліції Бойчук А.В. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Денисюк М.М. за темою «Насильство в шкільному середовищі» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (спеціальність - 081 «Право», юридична психологія) використовується у практичній діяльності підрозділами превенції Головного управління Національної поліції в Івано – Франківській області.

Матеріали, надані Денисюк М.М. для впровадження у освітню діяльність: Денисюк М.М. Поняття «насильства» у шкільному середовищі // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки». 2022 №3. 344-357 с.; Денисюк М.М. Вплив війни на булінг в шкільному середовищі. Науково- практичний журнал Європейські Перспективи. European Perspectives. No 3, 2023. С. 72-81; Денисюк М.М. Булінг в законодавстві різних країн світу. Науковий журнал «Київський часопис права» Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. № 2/2023. С.199-207.; Денисюк М.М. Зв'язок віктимізації та булінгу в освітньому закладі: кримінальний аспект. «Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Том 32. 2023. 38-48 с.; Денисюк М. М. Діяльність ювенальної превенції України щодо протидії булінгу шкільному середовищі. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2023. Вип. 39. С. 117-123.; Денисюк М. М. Булінг – застосування практики ЄСПЛ. Науковий вісник

Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО. Випуск 80: частина 2. 2023. С. 30-35.; Ортинський В. Л. Кримінальні правопорушення, що вчиняються з насильством щодо особи у сільській місцевості: кримінологічний аспект: колективна монографія / В. Л. Ортинський, М. М. Коваль, О. Б. Ковальчук, М. М. Денисюк, С. О. Сорока. – Львів: Видавництво "Сполом", 2024. – 225 с. (Коваль М. М., Денисюк М. М.); Денисюк М.М. Генезис поняття «булінг» \\\ Вдосконалення правового механізму прав і свобод людини і громадянина в умовах Євроінтеграції. Всеукраїнська конференція. 25.03.2022. 66-70 с.; Денисюк М.М. Суміжні поняття булінг \\\ Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез XI Всеукраїнської навково-практичної конференції. 08 червня 2022 р.; Денисюк М.М. Аналіз взаємозв'язку віктимблеймінгу та булінгу в шкільному середовищі: підходи та перспективи V Міжнародна наукова конференція «Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації» 26.05.2023 р. Черкаси. С. 78-81.; Денисюк М.М. Розмежування понять «остракізм», «мобінг», «булінг» в контексті кримінального права. LIII International Scientific and Practical Conference. «New trends in science and technology: global challenges». 5-6 June, 2023, Poland, Warsaw.; Денисюк М.М. Шкільний булінг як злочин: застосування норм Кримінального кодексу України. Науково-практична конференція: Механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції м. Полтава. 15-16 червня. 35-39 с.; Денисюк М. Запобігання булінгу шкільному середовищі: діяльність правоохоронних органів. Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції (2023; Львів). 72-75 с.; Денисюк М. М. Заходи попередження насильства в загальноосвітніх закладах // Актуальні проблеми забезпечення захисту прав та свобод людини в умовах інтеграції України в європейський простір: збірник матеріалів Міжнародної конференції (Львів, 29 березня 2024 року). – 2024. – С. 62–65.; Сорока С. Денисюк М. Кримінологічна характеристика жертви насильства в шкільному середовищі. Наукові перспективи: журнал. 2025. № 1(55) 2025. С. 1259- 1274.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані Денисюк М.М. наукові результати та пропозиції мають практичну значимість, відзначаються актуальністю та можуть бути використані для вдосконалення практичної діяльності підрозділів превенції Головного управління Національної поліції в Івано – Франківській області.

Члени комісії:

Начальник УПД ГУНП
в Івано-Франківській області
полковник поліції

Ігор ВЛАШИН

Начальник відділу ювенальної превенції
УПД ГУНП в Івано-Франківській області
підполковник поліції

Алла БОЙЧУК